BIBLIOTEKA PWSP KRAKÓW
54458
M 305

ANTONI KRYŃSKI
ZBIGNIEW KRYŃSKI

GRAMATYKA JĘZYKA POLSKIEGO SZKOLNA

WYDANIE TRZECIE

WARSZAWA, KSIĘGARNIA M. ARCTA, 1917.

edda WS Pl dll 5-05

PROF. ADAM ANTONI KRYŃSKI
i DR. MIROSŁAW ZBIGNIEW KRYŃSKI

GRAMATYKA JĘZYKA POLSKIEGO SZKOLNA

WYDANIE TRZECIE

WARSZAWA, KSIĘGARNIA M. ARCTA, 1917

BIBLIOTEKA
W-za ... ...łagog.
W KRAKOWIE

54458

Prawo własności zastrzega się.

305

1917. — DRUKARNIA M. ARCTA
W WARSZAWIE, NOWY-ŚWIAT 41

Pol. Met
1911 5

PRZEDMOWA

DO WYDANIA PIERWSZEGO.

Książka do nauki języka polskiego, którą obecnie wydajemy, ma charakter podręcznika szkolnego. Obejmuje ona wiadomości główne, zasadnicze z dziedziny nauki języka ojczystego, wyłożone sposobem przystępnym i, o ile można, zgodnie z zasadami dzisiejszej wiedzy. Zasady te, zarówno jak i układ książki, są te same, co i w „Gramatyce języka polskiego" obszerniejszej, wydanej lat poprzednich. Same wszakże objaśnienia ulec musiały znacznemu skróceniu, stosownie do przeznaczenia podręcznika. I tu jednak uwzględniono dwojakie przygotowanie uczniów: wiadomości początkowe, przeznaczone dla uczniów klasy wstępnej, pierwszej, a po części i drugiej, oddane są drukiem większym; obok nich objaśnienia bardziej szczegółowe i głębsze (dla uczniów klasy drugiej i trzeciej) wydrukowano pismem drobniejszym.

Adam Antoni Kryński.

Warszawa, sierpień, 1907.

PRZEDMOWA

DO WYDANIA DRUGIEGO.

W wydaniu obecnym prócz drobnych poprawek i uzupełnień w całej książce, a zwłaszcza w głosowni, wprowadzono dział składni, opracowany przez Mirosława Kryńskiego.

Przerobiono też znacznie wiadomości wstępne: opracowano je — podobnie jak i początkowe rozdziały głosowni — umyślnie w ten sposób, aby nauczycielowi wskazać metodę nauczania.

Cytowane tu i owdzie najciekawsze zjawiska djalektologiczne zostały zaczerpnięte z „Mowy ludu polskiego" prof. Nitscha.

Kurs obecnie wydawany może być rozpoczęty w klasie wstępnej bez najmniejszych trudności i to z uczniami o średnich zdolnościach; nauka ta jednak może przynieść pożytek tylko wtedy, gdy ją będzie prowadził nauczyciel, lepiej obznajmiony z językiem wogóle i językiem polskim w szczególności, niż na podstawie kursu gramatyki szkolnej.

Adam Antoni Kryński.

Miąse, czerwiec, 1912.

PRZEDMOWA

DO WYDANIA TRZECIEGO.

Wydanie trzecie „Gramatyki języka polskiego szkolnej" jest znacznie przerobione.

Wiadomości wstępne rozszerzono tak, że mogą one stanowić kurs elementarny wykładu, włączono bowiem do nich z działów systematycznych te ustępy przygotowawcze, które na tamtym miejscu były mniej odpowiednie. Wskutek tego poszczególne działy gramatyki zyskały na systematyczności. Znacznemu również rozszerzeniu uległa składnia.

Musimy przytym z wyraźnym naciskiem zaznaczyć, że podręcznik niniejszy ma na celu przedewszystkim wskazanie nauczającym metody nauczania. Dla ucznia służyć on powinien do powtarzania lekcji, to jest do przypominania sobie w domu tego, o czym dowiedział się na lekcji z wykładu nauczyciela. Nie jest to oczywiście książka, jak zresztą każda inna gramatyka — własnego czy obcego języka — dla dzieci, któraby uwalniała nauczyciela od obowiązku wykładu i objaśniania żywym słowem, i któraby pozwalała mu ograniczyć się do zadawania uczniom odpowiednich paragrafów do nauczenia się w domu. Czynny udział nauczyciela i praca dydaktyczna z jego strony jest tu niezbędna.

Prof. Adam Antoni Kryński
Dr. Mirosław Zbigniew Kryński.

Warszawa, październik, 1916.

GRAMATYKA

WIADOMOŚCI WSTĘPNE.

Język (Mowa).

§ 1. Język czyli mowa wyraża nasze myśli i innym pozwala je dobrze zrozumieć.

Mowa mówiona.

§ 2. Gdy chcemy wypowiedzieć to, o czym myślimy, wykonywamy szereg ruchów klatką piersiową, gardłem, językiem i ustami. Naturalnie, chcąc wypowiedzieć jakąś myśl, poruszamy gardłem, językiem i ustami w pewien sposób; chcąc wypowiedzieć inną myśl, poruszamy znowu w inny sposób. To też przy wypowiadaniu każdej myśli powstaje szereg dźwięków i to za każdym razem inny.

Wypowiadanie myśli za pomocą szeregu dźwięków stanowi mowę mówioną.

Mowa słyszana.

§ 3. Gdy chcemy zrozumieć czyjąś mowę, przysłuchujemy się uważnie szeregowi dźwięków, wydobywających się z czyichś ust, a dźwięki te, dostając się do naszych uszu, wywołują w nas takie same myśli,

jakie istniały w głowie mówiącego. Gdy dźwięki, których słuchamy, będą inne, jednocześnie zmienią się myśli, powstające u słuchacza.

Otóż to powstawanie myśli pod wpływem słuchanych dźwięków nazywamy mową słyszaną.

Mowa pisana.

§ 4. Chcąc utrwalić nasze myśli, wykonywamy szereg pewnych ruchów ręką, trzymającą pióro lub ołówek, wskutek czego na papierze powstaje szereg znaków czyli liter. Przy utrwalaniu każdej myśli powstaje za każdym razem inny szereg liter.

Utrwalanie myśli za pomocą szeregu liter nazywamy mową pisaną, a utrwalone w ten sposób myśli — pismem.

Mowa czytana.

§ 5. Chcąc poznać myśli, utrwalone na papierze, przyglądamy się uważnie literom, a widok ich wywołuje w naszej głowie te same myśli, które miał piszący. Gdy szereg liter zmienimy, inne też będą myśli, wywołane ich widokiem.

Poznawanie myśli, utrwalonych za pomocą liter, nazywamy mową czytaną.

Zdanie.

§ 6. Wypowiedziany przez kogoś szereg dźwięków, który może wywołać u słuchającego jakąś myśl, nazywa się zdaniem mówionym.

Napisany przez kogoś szereg liter, który może wywołać u patrzącego jakąś myśl, nazywamy zdaniem pisanym.

Zdanie więc, czy to mówione, czy też pisane, **jest to szereg albo pewnych dźwięków, albo liter, wyrażający jakąś myśl** mówiącego lub piszącego.

Znaczenie zdania.

§ 7. Każde zdanie jest zawsze wywołane przez pewną myśl i zawsze wywołuje takąż myśl. Zdanie mówione wyraża jakąś myśl mówiącego i wywołuje tę samą myśl u słuchacza; zdanie pisane wyraża myśl piszącego i ono to sprawia, że ta sama myśl powstaje w głowie tego, kto czyta.

Bez myśli nie będzie zdania; jeśli wypowiemy szereg dźwięków (lub napiszemy szereg liter), nie mając żadnej myśli, to te wypowiedziane dźwięki (lub napisane litery) nie stworzą zdania: będą to tylko dźwięki (lub litery) bez sensu. Każde zdanie jest więc jakgdyby związane z jakąś myślą, którą też nazywamy znaczeniem zdania.

Znaczeniem zdania jest ta myśl, która wywołała dane zdanie i którą dane zdanie może wywołać.

Wyrazy.

§ 8. Myśli nie wypowiadamy nigdy jednym tchem, ani też nie utrwalamy na piśmie nieprzerwanym szeregiem liter, ale zarówno w mowie mówionej jak i pisanej robimy przerwy. W ten sposób każde zdanie (większy szereg dźwięków lub liter) składa się z dwu lub też kilku mniejszych szeregów dźwięków lub liter. Te mniejsze szeregi (grupy) dźwięków lub liter nazywają się wyrazami.

Wyraz więc jest to część zdania, a zarazem grupa pewnych dźwięków albo grupa pewnych liter.

Podmiot.

§ 9. Zawsze myślimy (a więc mówimy lub piszemy) o kimś lub o czymś; każda nasza myśl dotyczy jakiejś osoby, zwierzęcia, rośliny, rzeczy, pojęcia. Np. wypowiadając zdania: *uczeń czyta książkę; pies szczeka;*

kreda jest biała, myślimy i mówimy o *uczniu,* o *psie* i o *kredzie;* nie możnaby jednak myśleć ani mówić o niczym.

W zdaniach: *słońce świeci; śnieg leży na ziemi; Bóg jest sprawiedliwy; każdy człowiek pracuje* — mowa jest o *słońcu,* o *śniegu,* o *Bogu,* o *każdym człowieku.* Otóż wyraz (lub parę wyrazów), oznaczający osobę lub rzecz, o której mówi się w zdaniu, nazywamy **podmiotem zdania**. W zdaniu: *słońce świeci* — podmiotem jest wyraz *słońce,* w zdaniu: *śnieg leży na ziemi* — podmiotem jest wyraz *śnieg,* bo myśleliśmy o śniegu.

Orzeczenie.

§ 10. O każdej osobie lub rzeczy zawsze coś myślimy: co robi ta osoba lub czym jest, co się dzieje z daną rzeczą, lub jaką ona jest. Nie można myśleć: *uczeń, słońce, pies, kreda* i t. p., bo to nie są myśli i takie oddzielne wyrazy nie są zdaniami. Myślimy zawsze: *co robi* uczeń, *jaki jest* uczeń, *co się dzieje* ze śniegiem i t. d.

Gdy wypowiadamy zdania: *Wisła jest rzeką; szła ulicą sierotka; dobry człowiek nie skrzywdzi nikogo* — myślimy i mówimy o Wiśle, że *jest rzeką,* o sierotce myślimy, że *szła ulicą,* a o dobrym człowieku, że *nie skrzywdzi nikogo.* Wyraz (lub parę wyrazów), oznaczający, *co* o jakiej osobie lub rzeczy mówimy, nazywa się **orzeczeniem zdania**.

W zdaniu: *słońce świeci* — orzeczeniem jest wyraz *świeci,* w zdaniu: *Mickiewicz był wielkim poetą*— podmiotem jest wyraz *Mickiewicz,* bo myśleliśmy o Mickiewiczu, a orzeczeniem są wyrazy: *był wielkim poetą,* bośmy o Mickiewiczu to właśnie myśleli, że był on wielkim poetą.

Zdanie nierozwinięte.

§ 11. **Zdaniem nierozwiniętym** nazywa się takie zdanie, w którym podmiot zdania wyrażony jest jednym wyrazem, i orzeczenie zdania również jednym wyrazem. Oto przykłady zdań nierozwiniętych: *człowiek pracuje; słońce świeci; pies szczeka; rzeka płynie; kreda skrzypi.*

Również zdaniem nierozwiniętym nazywa się takie zdanie, w którym orzeczenie składa się wprawdzie z dwuch wyrazów, ale jeden z nich brzmi: *jest*, *są*, *był*, *była*, *byli*, *były*, *będzie*, *będą*.

Takie więc zdania, jak np.: *śnieg jest biały; Bóg jest wieczny; Sobieski był bohaterem; Polska była potęgą; zbrodnia będzie ukarana* — są zdaniami nierozwiniętemi.

Zdanie rozwinięte.

§ 12. W zdaniach: *Uczciwy człowiek pracuje; majowe słońce wesoło świeci; pies szczeka na przechodzącego człowieka; czerwona róża kwitnie w ogrodzie; po szerokim polu modra Wisła płynie; waleczni rycerze polegli; próchno świeci w ciemnościach*, mamy albo podmiot, albo orzeczenie wyrażone nie jednym wyrazem, ale kilku wyrazami; nie są to więc zdania nierozwinięte.

Jeżeli przedmiot zdania wyrażony jest dwoma lub kilku wyrazami, np.: *czerwona róża; modra Wisła; waleczni rycerze*, albo jeżeli orzeczenie zdania składa się z kilku wyrazów, np.: *kwitnie w ogrodzie; płynie po szerokim polu; świeci w ciemnościach*, to zdanie takie nazywamy **zdaniem rozwiniętym**.

Przykłady: *król Jan Sobieski był wielkim bohaterem; niecna zbrodnia będzie surowo ukarana; Mickiewicz był wielkim poetą polskim; dobre dzieci kochają swoich rodziców; sprawiedliwy Bóg jest sędzią*

czynów ludzkich; rącze konie ruszyły; dziecię mówiło pacierz; biały niedźwiedź powolnym, ciężkim idzie krokiem.

Znaczenie wyrazów.

§ 13. Wiemy już, że wyraz jest częścią zdania (§ 8). Każdy wyraz posiada również swoje znaczenie, np. wyraz *człowiek* ma inne znaczenie niż wyraz *kamień; biały* co innego znaczy niż *czarny;* co innego *sześć*, a co innego *dziesięć* i t. d. Jednakże ponieważ wyraz jest tylko częścią zdania, a myśl jest znaczeniem całego zdania, więc też wyraz nie oznacza całej myśli.

Czytamy wyraz oddzielny, np. *brat*, albo *deszcz*, albo *biegną*, albo *gruby*, i nie powstaje w głowie naszej żadna myśl; naodwrót rodzi się u nas myśl, gdy przeczytamy całe zdanie: *brat choruje; deszcz pada; konie biegną; sznur jest gruby.*

Nie myśl więc jest znaczeniem wyrazów oddzielnie wziętych, wyrwanych ze zdania, jak np. *brat, kamień, gruby, biegną, choruje,* ale znaczeniem wyrazu są osoby, rzeczy, przymioty, czynności i t. d.

§ 14. Wszystko, co nas otacza, ma w mowie naszej swój osobny wyraz, swoją nazwę. Każdemu przedmiotowi odpowiada pewna nazwa, np. *stół, klucz, czapka, dom, kij, książka, talerz;* wyrazy więc: *stół, klucz* i t. d. są nazwami przedmiotów. Inne wyrazy są nazwami liczb, np. *dziesięć, sto* i t. p., inne — nazwami własności lub przymiotów: *biały, gorący, dobry, słodki.*

Części mowy.

§ 15. Wiemy już (§ 8), że wyrazy są częścią zdania. Jeżeli jednak weźmiemy oddzielnie jeden wyraz czyli wyrwiemy go ze zdania, np. wyraz *brat* ze zdania *brat śpi*, albo *brat się uczy, brat jest młodszy ode mnie, brat jest księdzem, brat wyjechał*, to nie będzie

on już częścią zdania, lecz tylko pewną nazwą, nie będzie on już wyrażał całkowitej myśli, ale będzie miał przecież swoje znaczenie. Wiemy dobrze, co znaczy *brat*, choć nie wiemy, co o tym bracie się myśli w tej chwili; wiemy, co znaczy *dwanaście*, choć nie wiemy nawet, czego ma być dwanaście; wiemy, co znaczą *biegną*, choć nie wiemy, kto biegnie: czy *konie biegną*, czy *ludzie*, czy *dni*, czy *chmury biegną po niebie*.

Gdy weźmiemy oddzielnie jakikolwiek wyraz, np. *brat*, *dwanaście*, *biegną*, *kot*, *piwnica*, *srebrny*, *młody*, *cztery*, *leży*, *chorować*, *jadę*, *śpi*, *płynie*, to taki wyraz będzie częścią mowy naszej, bo z takich wyrazów mowa nasza się składa, choć w tej chwili nie będzie on częścią żadnego zdania.

Wyrazy wzięte oddzielnie, nie w zdaniu (wyrazy wyrwane ze zdania) są częściami mowy.

§ 16. Wyrazy odzielnie wzięte mogą oznaczać — jak już widzieliśmy — albo osoby, rzeczy, zwierzęta, albo przymioty, własności, albo liczby i t. d.

Otóż według znaczenia, t. j. ze względu na to, co oznaczają oddzielne wyrazy, rozróżniamy w języku polskim dziewięć grup wyrazów czyli części mowy:

rzeczowniki, przymiotniki, zaimki, liczebniki, słowa czyli czasowniki, przysłówki, przyimki, spójniki i wykrzykniki.

1. Rzeczownik.

§ 17. **Rzeczownikami** nazywamy takie wyrazy, które oznaczają osoby, zwierzęta, rośliny, rzeczy lub pojęcia, np. *Bóg*, *król*, *ojciec*, *sędzia*, *uczeń*, *myśliwy*, *Jan*, *dziewczynka*, *pani*, *kucharka*, *Wanda*; *krowa*, *koń*, *orzeł*, *słoń*, *szczupak*, *rak*, *wąż*, *mucha*, *jaszczurka*; *róża*, *sosna*, *dąb*, *trawa*, *żyto*, *pieczarka*; *dom*, *stół*, *pióro*, *kamień*, *deska*, *trąba*, *rzemień*; *wiosna*, *praca*, *głód*, *głos*, *ciepło*, *życie* i t. p.

Podział rzeczowników.

§ 18. Już z tych przykładów widać, że rzeczownikami mogą być wyrazy o bardzo różnym znaczeniu, dla tego też w gramatyce, wśród samych rzeczowników, odróżniamy rzeczowniki osobowe od rzeczowych, żywotne od nieżywotnych, zmysłowe od umysłowych, własne od pospolitych, zbiorowe od jednostkowych.

1. Rzeczowniki osobowe są to nazwy osób; np. *matka*, *Stanisław*, *ogrodnik*, *anioł*, *królowa*, *książę*, *Polka*, *Sienkiewicz*, *Matejko*. Nieosobowe (czyli rzeczowe) oznaczają przedmioty, zwierzęta, rośliny, oraz pojęcia; np.: *stół*, *jabłoń*, *pies*, *kwiat*, *most*, *ulica*, *oko*, *pole*, *muzyka*, *nauka*, *religja*, *ból*, *wojna*, *złość*, *szczęście*.

2. Rzeczowniki żywotne oznaczają istoty żywe, poruszające się *(człowiek*, *królik*, *pan*, *siostra*, *nauczyciel*, *uczeń*, *przekupka*, *lew*, *krokodyl)*; nieżywotne — są to nazwy wszelkich przedmiotów martwych, oraz pojęć, a także roślin, jednym słowem tego, co nie może przenosić się z miejsca na miejsce *(dom*, *stodoła*, *klucz*, *stół*, *lipa*, *dąb*, *jabłoń*, *krzak*, *rola*, *miecz*, *pancerz*, *głód*, *wesele)*.

3. Rzeczowniki zmysłowe są to nazwy przedmiotów, materjalnych, istniejących w rzeczywistości, które widzimy, słyszymy, albo których możemy dotykać, jednym słowem są to nazwy takich przedmiotów lub istot, które poznajemy za pomocą zmysłów; np. *książka*, *pióro*, *nóż*, *koń*, *woda*, *mnich*, *rycerz*, *kot*, *gruszka*, *miasto*, *owies*, *deszcz*, *piorun*, *grzmot*, *iskra*, *okno*. — Oprócz takich przedmiotów zmysłowych nieraz wyobrażamy sobie coś, co w rzeczywistości nie istnieje, czego zmysłami poznać nie można, co powstaje tylko w naszym umyśle, jako pojęcie; np. *praca*, *życie*, *radość*, *marzenie*,

stan, *napad*, *niespodzianka*, *zmartwienie*, *klęska*, *rok*, *historja*, *nazwa*, *panowanie*.

Takie właśnie wyrazy, które oznaczają pojęcia, wyobrażane tylko w naszym umyśle, nazywamy rzeczownikami umysłowemi lub oderwanemi.

4. Rzeczowniki czyli imiona własne oznaczają jedną tylko osobę lub rzecz, np. *Mickiewicz*, *Kościuszko*, *Chodkiewicz*, *Stefan*, *Zofja*, *Szwajcarja*, *Wisła*, *Poznań*, *Paryż*, *Wiedeń*, *Tatar*, *Polka*, *Tatry*, *Gopło*, *Wawel*, *Wilanów*... Z przykładów tych widać, że do imion własnych należą imiona chrzestne, nazwiska, przydomki, herby, przezwiska, nazwy narodów, krajów, miast, wsi, rzek, gór i t. p. Imiona pospolite są to nazwy istot lub przedmiotów, napotykanych w większej ilości (*kupiec*, *uczeń*, *dom*, *czapka*, *owca*, *paproć*, *owoc*, *papier*, *młot*, *fabryka*, *lampa*, *choroba*, *bitwa*, *wieś*, *droga*, *obłok*, *gwiazda*.

5. Rzeczowniki zbiorowe oznaczają zbiór przedmiotów lub też ludzi, np. *las*, *wojsko*, *tłum*, *zwierzyna*, *flota*, *zboże*, *szlachta*, *młodzież*; rzeczowniki jednostkowe oznaczają przedmioty lub osoby pojedyńcze; np. *drzewo*, *żołnierz*, *człowiek*, *okręt*, *kłos*, *chłopiec*, *owca*, *kij*, *książka* i t. p.

§ 19. Wyrazy: *dom*, albo *rzeka*, *lipa*, *tarcza* są to rzeczowniki nieosobowe (rzeczowe), jednocześnie są to rzeczowniki nieżywotne, jednostkowe, oraz są imionami pospolitemi.

Inne wyrazy, jak: *kupiec*, *stryj*, *ksiądz* i t. p. — to rzeczowniki osobowe, żywotne, zmysłowe, jednostkowe i imiona pospolite.

Janina, *Antoni*, *Batory*, *Lelewel*, *Konopnicka* i t. p. — to znowu rzeczowniki osobowe, żywotne, zmysłowe, jednostkowe, a przytym imiona własne.

Kruczek, Wiernuś, Łyska, Granula — są to rzeczowniki nieosobowe (rzeczowe), żywotne, zmysłowe, jednostkowe i imiona własne.

Igliwie, nasienie, zboże — to znowu rzeczowniki nieosobowe (rzeczowe), zarazem nieżywotne, zmysłowe, zbiorowe i imiona pospolite.

Kawalerja, naród — osobowe, żywotne, zmysłowe. zbiorowe i imiona pospolite.

Wisła, Niemen, Ameryka, Śląsk — to rzeczowniki nieosobowe (rzeczowe), nieżywotne, zmysłowe, jednostkowe, zarazem imiona własne.

Rodzaj rzeczowników.

§ 20. Rzeczownik osobowy może być nazwą mężczyzny, albo kobiety, albo też dziecka; to też rozróżniamy trzy rodzaje rzeczowników i mówimy, że nazwy mężczyzn, jak np.: *brat, syn, król, wódz, ułan, Jan, Zygmunt, Polak, Francuz, Niemiec, chłop, mularz, szewc, siłacz,* są to rzeczowniki rodzaju męskiego.

Rzeczownikami osobowemi rodzaju żeńskiego są wyrazy, oznaczające kobiety; np. *matka, ciotka, opiekunka, zakonnica, Marja, Helena, służąca, praczka, hrabina, pani, gospodyni, Orzeszkowa, wojewodzina, Cyganka, Niemka, Japonka.*

Rzeczownikami osobowemi rodzaju nijakiego są takie wyrazy, które oznaczają małe dzieci; np. *dziecko, niemowlę, dziecię, maleństwo, niebożątko.*

§ 21. Podobnie jak rzeczowniki osobowe i inne też rzeczowniki dzielimy według rodzajów, a mianowicie: pośród rzeczowników żywotnych nieosobowych (oznaczających zwierzęta) do rodzaju męskiego zaliczamy takie, jak: *lew, wilk, orzeł, koń, pies, kot, gad, wół, zając, szczupak, karp, wróbel, komar, rak, motyl, szczur, chrabąszcz* i t. p.; inne są rodzaju żeńskiego,

jak np.: *krowa, klacz, sarna, kura, kaczka, gęś, sowa, wrona, jaskółka, papuga, kotka, przepiórka, żaba, płotka, sardynka, mucha, mysz, pszczoła;* inne wreszcie są rodzaju nijakiego, np. *cielę, źrebię, szczenię, prosię, kurczę, pisklę, orlątko, jagnię* i t. p.

§ 22. Wśród rzeczowników nieżywotnych znowu podobnież jedne uważamy za męskie, inne za żeńskie, jeszcze inne za nijakie.

Rodzaju męskiego są na przykład następujące rzeczowniki nieżywotne: *dąb, czub, bób, kadłub, kloc, palec, ogród, miecz, ład, sąd, pieróg, głóg, huk, rok, słownik, ołówek, strój, stół, popiół, dom, ogon, piorun, ocean, styczeń, maj, słup, półwysep, zator, ser, numer, włos, nos, pieniądz, grzbiet, okręt, kwiat, płot, modrzew, gniew, liść, gość* i t. p.

Rodzaju żeńskiego są np. następujące rzeczowniki nieżywotne: *sosna, grusza, śliwka, wierzba, łodyga, tablica, piana, podłoga, stajnia, kasza, droga, rzeka, wyspa, burza, broda, rzęsa, kolumna, gwiazda, cnota, pokora, psota, jabłoń, marchew, pościel, kość, straż, rzecz, zdobycz, Narew, noc, litość, pleśń, paproć, przełęcz, ręka, miedź, krtań, wątroba, szyja* i t. p.

Rodzaju nijakiego są np. następujące rzeczowniki nieżywotne: *oko, biodro, drzewo, okno, kwiecie, pudełko, jabłko, pole, błoto, miasto, imię, mydło, morze, pióro, ziarno, królestwo, koło, siemię, serce, srebro, słowo, niebo, piekło, żniwo, ziele, głupstwo, wybrzeże, czoło* i t. p.

Liczby.

§ 23. Dla oznaczenia jednego tylko przedmiotu lub osoby używamy rzeczownika w liczbie pojedyńczej, np. *rolnik, kobieta, krzesło, dzban, wiatrak, wiadro, sieć, jeździec, majątek, olcha, grzebień, jezioro, Warszawianin* i t. p. Jeżeli zaś chodzi o oznaczenie

większej ilości jednakowych przedmiotów, wówczas używa się rzeczownika w liczbie mnogiej: *rolnicy, kobiety, krzesła, dzbany, wiatraki, wiadra, sieci, jeźdźcy, majątki, olchy, grzebienie, jeziora, Warszawianie* i t. p.

§ 24. Rzeczowniki, które są nazwami wyłącznie jednej osoby lub jednego wyłącznie przedmiotu, używają się tylko w liczbie pojedyńczej, np. *Chrystus, Warszawa, Polska, Dunaj, Platon, Neron, Kopernik, Giewont, Ararat, Afryka, Mazowsze.*

Również nie posiadają liczby mnogiej niektóre rzeczowniki zbiorowe, np. *zwierzyna, nabiał, szlachta, pierze, kwiecie* i t. p., a także niektóre umysłowe, jak np. *spanie, wstyd, drożyzna, bieganina, zazdrość, rybołówstwo,* a nawet niektóre zmysłowe jednostkowe, np. *złoto, miedź, powietrze* i t. d.

§ 25. Są naodwrót rzeczowniki, używające się tylko w liczbie mnogiej, jak np. *łowy, urodziny, drzwi, usta, wrota, plecy, cepy, obcęgi, organy, okopy, okulary, drożdże, grabie, konopie, nosze, kajdany, nożyczki, sanie, skrzypce, wakacje, drwa, Czechy, Prusy, Włochy, Niemcy, Kaszuby, Kujawy, Inflanty, Ateny, Bielany, Kielce, Puławy, Alpy, Tatry* i t. p.

Przypadki.

§ 26. Już z tego, że rzeczowniki mogą być użyte w liczbie pojedyńczej i mnogiej, widzimy, że występują one w mowie nie w jednakowej zawsze postaci; obok postaci *ojciec* mamy postać *ojcowie*, obok *wół — woły, kamień — kamienie; wróżka — wróżki, książka — książki, noc — noce; pole — pola, imię — imiona* i t. p.

Wiemy jednak, że w mowie polskiej, jest jeszcze więcej postaci jednego rzeczownika. Tak naprzykład, oprócz: *ojciec* i *ojcowie* używamy w mowie także postaci następujących: *ojca, ojcu, ojcem, ojcze, ojców, ojcom*

ojcami, *ojcach*; oprócz *książka*, *książki* — jeszcze mamy: *książce*, *książkę*, *książką*, *książko*, *książek*, *książkom*, *książkami*, *książkach*; oprócz *pole*, *pola* — używamy również postaci: *polu*, *polem*, *pól*, *polom*, *polami*, *polach* i t. d.

Te różne postaci rzeczownika nazywają się przypadkami. Przypadki różnią się zakończeniem wyrazu i nadają pewien odcień jego znaczeniu.

§ 27. Wszystkich przypadków jest siedem.

1. Takie postaci rzeczowników, jak *ojciec*, *książka*, *pole* i t. p. w liczbie pojedyńczej, a: *ojcowie*, *książki*, *pola* i t. p. w liczbie mnogiej — to pierwszy przypadek, zwany mianownikiem. Spotykamy go w takim użyciu, jak np.: ***ojciec*** *mnie woła;* ***książka*** *leży na stole; moja* ***książka*** *jest czystsza od twojej;* a w liczbie mnogiej: ***ojcowie*** *nasi walczyli o wolność; spustoszone* ***pola*** *leżą odłogiem* i t. p. (Mianownik łatwo poznać po tym, że odpowiada na pytanie: *kto?* przy rzeczownikach osobowych, lub na pytanie: *co?* przy nieosobowych).

2. Inne postaci, np. *ojca*, *książki*, *pola* i t. p. w liczbie pojedyńczej i *ojców*, *książek*, *pól* i t. p. w liczbie mnogiej — to drugi przypadek czyli dopełniacz. Weźmy na przykład takie wyrażenia, jak: *dom mego* ***ojca*** *wydaje mi się najmilszy; okładka tej* ***książki*** *jest już zniszczona; zapomniałem przynieść* ***książki*** *z zadaniami* i t. p., albo w liczbie mnogiej: *od* ***ojców*** *naszych nauczyliśmy się kochać swoją ojczyznę; u nas w domu jest dużo* ***książek;*** *droga wiła się kręto wśród* ***pól*** i t. p. (Odpowiednie pytania: *kogo? czego?* albo też: *czyj?*).

3. *Ojcu*, *książce*, *polu* i t. p. w liczbie pojedyńczej i *ojcom*, *książkom*, *polom* i t. p. w liczbie mnogiej — są to postaci przypadku trzeciego, czyli celownika. Spotykamy go w następujących np. przykładach:

dziś ***ojcu*** *przyniesiono ważną wiadomość; trzeba* ***ojcu*** *wyznać całkowitą prawdę; wiele zawdzięczam tej pouczającej* ***książce*** itp., albo w liczbie mnogiej: ***ojcom*** *naszym winniśmy cześć i miłość; z okien wagonu przyglądałem się malowniczym* ***polom*** itd. (Odpowiednie tu pytania są: *komu? czemu?).*

4. *Ojca, książkę, pole* i t p., a w liczbie mnogiej: *ojców, książki, pola* i t. p. — to czwarty przypadek, zwany biernikiem. Weźmy np. takie jego użycie: *czcij* ***ojca*** *twego i* ***matkę*** *twoją; poproszę* ***ojca*** *o pozwolenie; muszę kupić nową* ***książkę*** i t. p., i w liczbie mnogiej: *synowie naśladują* ***ojców*** *swych w poświęceniu się dla ojczyzny; uporządkujmy* ***książki*** *na półkach; wczesnym rankiem wypędzono bydło na* ***pola*** i t. p. (Odpowiednie pytania: *kogo? co?).*

5. *Ojcze! książko! pole!* i t. p., a w liczbie mnogiej: *ojcowie! książki! pola!* i t. p. — to piąty przypadek czyli wołacz. Spotykamy go w takim użyciu, jak np. ***ojcze!*** *pomóż mi; czy gniewasz się,* ***ojcze,*** *na nas?* albo: *kocham was,* ***pola*** *i łąki i lasy rodzinne!* i t. p. (Wołacz poznać można po tym, że oznacza on istotę, do której się zwracamy w mowie).

6. Jeszcze inne postaci rzeczowników, jak np. *ojcem, książką, polem* w licz. pojedyńczej, a *ojcami, książkami, polami* i t. p. w licz. mn. — to szósty przypadek czyli narzędnik. Weźmy choćby takie oto przykłady: *długo rozmawiałem ze swym dobrym* ***ojcem;*** *mała siostrzyczka była zajęta* ***książką*** *z obrazkami* i t. p. — albo np.: *uczniowie chodzą* ***z książkami*** *do szkoły; wojska ciągnęły* ***polami;*** *nad* ***polami*** *unosiły się ciężkie chmury* i t. p. (Odpowiednie tu pytania są: *kim?* przy rzeczownikach osobowych i *czym?* przy nieosobowych).

7. Wreszcie takie postaci rzeczowników, jak np.: *ojcu, książce, polu* i t. p. i w liczbie mnogiej: *ojcach,*

książkach, *polach* i t. p. — to postaci przypadku siódmego albo miejscownika. Oto przykłady: *dobry syn pamięta o* ***ojcu;*** *w twojej* ***książce*** *są piękne ryciny; w otwartym* ***polu*** *było chłodniej niż w zacisznym lesie;* albo też: *psy uganiały się po* ***polach;*** *jesienią na* ***polach*** *czuć pustkę i smutek* i t. p. (Odpowiednie pytania: *o kim? o czym?* albo *w kim? w czym? na kim? na czym? przy kim? przy czym?)*

Odmiana rzeczowników.

§ 28. Zestawienie wszystkich przypadków jakiegoś rzeczownika nazywa się *odmianą* tego rzeczownika. Oto naprzykład odmiana rzeczownika osobowego *gospodarz:*

Liczba pojedyńcza.

1-szy	przyp.	Mianownik	*(kto?)*	*gospodarz*
2-gi	przyp.	Dopełniacz	*(kogo? czyj?)*	*gospodarza*
3-ci	przyp.	Celownik	*(komu?)*	*gospodarzowi*
4-ty	przyp.	Biernik	*(kogo?)*	*gospodarza*
5-ty	przyp.	Wołacz		*gospodarzu!*
6-ty	przyp.	Narzędnik	*(kim?)*	*gospodarzem*
7-my	przyp.	Miejscownik	*(o kim?)*	*o gospodarzu.*

Liczba mnoga.

1.	Mianownik	—	*gospodarze*
2.	Dopełniacz	—	*gospodarzy*
3.	Celownik	—	*gospodarzom*
4.	Biernik	—	*gospodarzy*
5.	Wołacz	—	*gospodarze!*
6.	Narzędnik	—	*gospodarzami*
7.	Miejscownik	—	*o gospodarzach.*

Końcówka.

§ 29. Przypadki jednego rzeczownika różnią się między sobą zakończeniami, podczas gdy reszta (po-

cząstkowa część) wyrazu nie ulega zmianie *(gospodarz-**a**, gospodarz-**owi**, gospodarz-**ami*** i t. d.). To właśnie coraz odmienne zakończenie nazywamy końcówką wyrazu; np. w wyrazach: *dom-**u**, dom-**owi**, dom-**em**, dom-**y*** — końcówkami są: *-u, -owi, -em, -y;* w wyrazach: *głow-**a**, głow-**y**, głow-**ą**, głow-**om**, głow-**ach***, mamy końcówki: *-a, -y, -ą, -om, -ach.*

Osnowa.

§ 30. Prócz końcówki wyróżniamy w wyrazie osnowę (albo temat), to jest niezmieniającą się część wyrazu. Np. w wyrazach: ***prac**-a, **prac**-ę, **prac**-e, **prac**-om* mamy osnowę: *prac-;* wyrazy: ***okn**-o, **okn**-a, **okn**-u, **okn**-ami, **okn**-ach*, mają wspólną osnowę: *okn-*. Osnowa więc, jak widzimy, jest to postać wyrazu bez końcówki.

2. Przymiotniki.

§ 31. **Przymiotnik** jest to wyraz, oznaczający przymiot, cechę i wogóle jakąkolwiek właściwość osoby, przedmiotu, lub pojęcia; np.: właściwości *ułana* mogą oznaczać następujące wyrazy: *dzielny, ranny, polski, wysoki, zręczny* i t. p., właściwości *pogody* mogą oznaczać następujące wyrazy: *piękna, niepewna, dżdżysta, zmienna, wietrzna, mglista* i t. p., właściwości *zwierzęcia* — wyrazy: *dzikie, mięsożerne, żarłoczne, ładne, wdzięczne, wierne, swawolne, ssące, czworonożne* i t. p.

Rodzaj przymiotników.

§ 32. W przymiotnikach rozróżniamy trzy rodzaje: 1) rodzaj męski, np. *człowiek **pracowity**, zwierz **dziki**, czas **długi*** i t. d.; 2) rodzaj żeński, np. ***pracowita** pszczoła, **dzika** kaczka, **długa** histo-*

rja i t. d.; 3) rodzaj nijaki: ***pracowite*** *stworzenie*, ***dzikie*** *wino*, ***długie*** *życie* i t. d.

Z tych przykładów widać, że każdy przymiotnik ma trzy postaci, dla każdego rodzaju inną, gdy tymczasem w rzeczownikach rozróżniamy również trzy rodzaje, ale każdy rzeczownik jest zawsze jednego tylko rodzaju. Np. rzeczowniki: *człowiek, zwierz, czas* i t. p. — są zawsze rodzaju męskiego; *pszczoła, kaczka, historja* i t. p. — zawsze żeńskiego, a takie, jak: *stworzenie, wino, życie* i t. p. — zawsze są rodzaju nijakiego. Tymczasem przymiotniki, np. *pracowity, dziki, długi* i t. p. — obok tych postaci rodzaju męskiego, mają jeszcze następujące postaci rodzaju żeńskiego: *pracowita, dzika, długa* — a także postaci rodzaju nijakiego: *pracowite, dzikie, długie.*

§ 33. Postaci rodzaju męskiego, żeńskiego i nijakiego różnią się od siebie końcówką. W rodzaju męskim mamy końcówkę *-y* lub *-i*, np.: *pracowity, dobry, pełny, stary, dziki, szybki, tani, drogi* i t. d.; w rodzaju żeńskim — końcówkę *-a*: *pracowita, wysoka, dobra, stara, szybka, tania* i t. p., w nijakim zaś — *-e*, np.: *pracowite, dobre, pełne, wysokie, drogie* i t. p.

§ 34. Postaci przymiotnika w rodzaju męskim używają się przy rzeczownikach rodzaju męskiego, np. *ptak leśny, dar królewski, koń kary, uczeń pilny* i t. p.; przymiotników w rodzaju żeńskim używamy przy rzeczownikach rodzaju żeńskiego, np. *gęstwina leśna, korona królewska, klacz kara, robota pilna* i t. d., przy rzeczownikach zaś rodzaju nijakiego mamy przymiotnik w rodzaju nijakim, jak np. *drzewo leśne, królewskie polowanie, pilne poszukiwanie* i t. d. Mówimy zwykle, że przymiotnik zgadza się w rodzaju z rzeczownikiem, przy którym się znajduje.

Odmiana przymiotników.

§ 35. Każdy przymiotnik, oprócz oddzielnych postaci na rodzaj męski, żeński i nijaki, posiada jeszcze postaci dla siedmiu przypadków liczby pojedyńczej i mnogiej, tak samo jak rzeczowniki.

Te różne postaci przymiotników używają się zależnie od postaci rzeczownika, przy którym dany przymiotnik się znajduje. Tak np. przy dopełniaczu liczby pojedyńczej rzeczownika przymiotnik musi mieć też postać dopełniacza liczby pojedyńczej, przy narzędniku liczby mnogiej przymiotnik spotykany musi być użyty również w narzędniku liczby mnogiej. Przymiotnik więc w odmianie swej stosuje się do rzeczownika, czyli, jak się zwykle mówi: przymiotnik zgadza się ze swoim rzeczownikiem w rodzaju, liczbie i przypadku.

Oto przykłady:

piękny las

		Liczba pojedyńcza.	Liczba mnoga.
1. M.	*(co?)*	*piękny las*	*piękne lasy*
2. D.	*(czego?)*	*pięknego lasu*	*pięknych lasów*
3. C.	*(czemu?)*	*pięknemu lasowi*	*pięknym lasom*
4. B.	*(co?)*	*piękny las*	*piękne lasy*
5. W.		*piękny lesie!*	*piękne lasy!*
6. N.	*(czym?)*	*pięknym lasem*	*pięknemi lasami*
7. Mc.	*(w czym?)*	*w pięknym lesie*	*w pięknych lasach*

piękna noc

		Liczba pojedyńcza.	Liczba mnoga.
1. M.	*(co?)*	*piękna noc*	*piękne noce*
2. D.	*(czego?)*	*pięknej nocy*	*pięknych nocy*
3. C.	*(czemu?)*	*pięknej nocy*	*pięknym nocom*
4. B.	*(co?)*	*piękną noc*	*piękne noce*
5. W.		*piękna nocy!*	*piękne noce!*
6. N.	*(czym?)*	*piękną nocą*	*pięknemi nocami*
7. Mc.	*(o czym?)*	*o pięknej nocy*	*o pięknych nocach*

piękne lato

		Liczba pojedyńcza.	Liczba mnoga.
1. M.	*(co?)*	*piękne lato*	*piękne lata*
2. D.	*(czego?)*	*pięknego lata*	*pięknych lat*
3. C.	*(czemu?)*	*pięknemu latu*	*pięknym latom*
4. B.	*(co?)*	*piękne lato*	*piękne lata*
5. W.		*piękne lato!*	*piękne lata!*
6. N.	*(czym?)*	*pięknym latem*	*pięknemi latami*
7. Mc.	*(o czym?)*	*o pięknym lecie*	*o pięknych latach*

§ 36. W odmianie tej przymiotnik *piękny* pojawia się coraz to w innych postaciach, które różnią się — podobnie jak i przypadki rzeczownika — końcówkami. W powyższej odmianie przymiotnika *piękny*, *piękna*, *piękne* — osnowa przymiotnika jest *pięknˇ*, końcówki zaś rodzajów, liczb i przypadków mamy następujące: *-y*, *-a*, *-e*; *-ego*, *-ej*, *-ego*; *-emu*, *-ej*, *-emu*; i t. d., *-e*, *-ych*, *-ym* i t. d.

Stopniowanie przymiotników.

§ 37. Porównywając pewną właściwość lub przymiot osoby, zwierzęcia lub rzeczy z podobnemi właściwościami innych osób, zwierząt lub rzeczy, widzimy, że:

1) albo porównywane osoby lub przedmioty mają tę właściwość w jednakowej mierze, w równym stopniu, np. *Jaś jest tak wysoki jak Wacek; ojciec jest dobry i matka jest dobra* i t. p.

2) albo też jeden z porównywanych przedmiotów posiada daną właściwość w stopniu wyższym niż ją posiada drugi przedmiot, np. *Staś jest wyższy niż Janek; ojciec jest starszy od matki* i t. d.

3) albo wreszcie jeden z porównywanych przedmiotów przewyższa wszystkie inne przedmioty stopniem danej właściwości, np. *Adaś jest najwyższy w klasie; on jest najstarszy z braci* i t. p.

§ 38. Z tego widzimy, że przymiotniki, oprócz odmiany według rodzajów, liczb i przypadków, mają jeszcze odmianę według stopni, którą nazywamy stopniowaniem przymiotników. I tak:

1. Stopień równy jest zwykłą postacią przymiotnika. W mianowniku liczby pojedyńczej ma on końcówki *-y*, *-i*; *-a*; *-e*; np. *dobr**y**, star**y**, wysok**i**; wysok**a**, dobr**e*** i t. p.

2. Stopień wyższy różni się od stopnia równego tym, że do jego osnowy dodane jest zakończenie: *-szy*, *-sza*, *-sze*, np. *star-**szy**, star-**sza**, star-**sze**,* albo zakończenie: *-iejszy*, *-iejsza*, *-iejsze*, np. *piln-**iejszy**, piln-**iejsza**, piln-**iejsze**; łatw-**iejszy**, łatw-**iejsza**, łatw-**iejsze*** i t. p.

3. Stopień najwyższy różni się od stopnia wyższego umieszczonym na początku wyrazu dodatkiem: *naj-*, np.: ***naj**-starszy*, ***naj**-łatwiejszy*, ***naj**-pilniejszy* i t. d.

Stopniowanie omowne.

§ 39. Jest jeszcze inny sposób stopniowania przymiotników: opisowy albo omowny. Polega on na tym, że dla wyrażenia stopnia wyższego dodaje się do przymiotnika w stopniu równym wyraz *bardziej* albo *więcej*; np. *bardziej świeży* zamiast *świeższy*; *bardziej straszny* zamiast *straszniejszy*; *więcej głęboki* zamiast *głębszy*; *więcej cierpliwy* zam. *cierpliwszy* i t. p.

Stopień najwyższy ma wtedy przy tych wyrazach dodatek: *naj- (najbardziej, najwięcej)*, np.: *najbardziej świeży* zamiast *najświeższy*; *najwięcej cierpliwy* zamiast *najcierpliwszy* i t. p.

Przymiotniki nie stopniujące się.

§ 40. Przymiotniki, które wyrażają właściwość osoby lub rzeczy stale jednakową (w stopniu równym), nie stop-

niują się wcale, t. j. w żaden z opisanych sposobów, i używają się w mowie zawsze w stopniu równym. Są to:

1) przymiotniki, oznaczające pochodzenie, przynależność lub posiadanie, np. *ojcowski*, *szlachecki*, *zakonny*, *własny*, *stryjeczny*, *obcy*, *sądowy* i t. p.

2) przymiotniki, oznaczające materjał, z którego przedmiot jest zrobiony, np. *drewniany*, *gliniany*, *żelazny*, *kamienny*;

3) przymiotniki, oznaczające miejsce i czas, np.: *wiejski*, *ogrodowy*, *leśny*, *domowy*, *polski*; *wieczny*, *roczny*, *dzienny*, *południowy*, *wieczorny* i t. p.

3. Liczebniki.

§ 41. **Liczebnikami** nazywają się wyrazy, oznaczające liczbę osób lub przedmiotów (są to liczebniki główne, np. *dwa dni*, *trzy siostry*, *pięć palców*, *sto funtów* i t. p.), albo też kolejny ich porządek (są to liczebniki porządkowe, np. *pierwszy uczeń*, *trzeci rok*, *dziesiąta godzina*, *dwuchsetna rocznica* i t. d.).

Liczebniki ogólne i zbiorowe.

§ 42. Liczebniki takie, jak: *dwa*, *trzy*, *cztery*, *dziesięć*... oznaczają dokładnie liczbę przedmiotów; są jednak i takie liczebniki, które określają liczbę tylko w przybliżeniu, np. *parę wiorst*, *kilka tygodni*, *wiele pieniędzy*, *tyle korcy*, *ile lat*, i t. p. Liczebniki takie nazywamy ogólnemi albo nieoznaczonemi.

§ 43. Liczebniki zaś takie, jak: *dwoje*, *oboje*, *troje*, *czworo*, *dziesięcioro* — nazywają się zbiorowemi; oto przykłady: *dwoje oczu*, *dwoje uszu*, *dwoje drzwi*, *oboje państwa*, *troje sług*, *sześcioro rodzeństwa*, *dziesięcioro Bożego przykazania* i t. p.

Odmiana liczebników.

§ 44. Wszystkie liczebniki odmieniają sie według przypadków.

Niektóre liczebniki główne odmieniają się też według liczb, np.: *tysiąc — tysiące, miljon — miljony, setki, dziesiątki;* niektóre znowu liczebniki główne mają różne postaci na trzy rodzaje, np. *jeden Bóg, jedna ojczyzna, jedno życie; dwaj bracia, dwa kroki, dwie siostry, dwa okna; trzej królowie, trzy domy, trzy drogi, trzy osoby, trzy słowa* i t. d. Liczebniki takie zgadzają się w rodzaju z rzeczownikiem, przy którym się znajdują.

Wszystkie liczebniki porządkowe odmieniają się nie tylko według przypadków, ale też według rodzajów i liczb tak samo jak przymiotniki, i tak samo jak one stosują się do rzeczownika w rodzaju, liczbie i przypadku, np.: *pierwszy uczeń, pierwsza godzina, pierwsze pytanie; drugi dom, druga córka, trzeciego maja, czwartą książkę, na piątym piętrze, w szóstej klasie, w roku tysiąc dziewięćset siedemnastym; setnych lat, za siódmemi górami* i t. d.

4. Zaimki.

§ 45. **Zaimki** są to wyrazy, używane zamiast imienia osoby lub rzeczy, zamiast nazwy przymiotu czy właściwości, albo też zamiast nazwy liczby. Zaimki więc zastępują w mowie zarówno rzeczowniki jak przymiotniki i liczebniki.

Oto np. zamiast powtarzać wyraz: *książka leży na stole, podaj mi książkę*, można użyć innego wyrazu: *książka leży na stole, podaj mi* ***ją;*** ten właśnie wyraz: *ją*, użyty zamiast rzeczownika *książkę* — jest zaimkiem.

Inne przykłady:

spotkałem kolegę i rozmawiałem z kolegą,	*spotkałem kolegę i rozmawiałem z nim,*
wziąłem do ręki ołówek, ołówkiem zacząłem rysować,	*wziąłem do ręki ołówek, którym zacząłem rysować,*
Władzio rozłożył kajet Władzia;	*Władzio rozłożył swój kajet.*

W powyższych przykładach mamy następujące zaimki: *z nim*, *którym*, *swój*.

Podział zaimków.

§ 46. Ze względu na znaczenie zaimki bywają:

1. Osobowe; wyrażają one osobę, która mówi: *ja*, a w liczbie mnogiej *my;* osobę, do której się mówi: *ty*, *wy*.

Tak więc zaimek: *ja* oznacza osobę mówiącą albo pierwszą osobę; *my* oznacza dwie lub więcej osób, jeżeli wśród nich znajduje się osoba pierwsza; — zaimek: *ty*, *wy* oznacza osobę lub osoby, do których się mówi, czyli drugą osobę. Dla oznaczenia osoby lub przedmiotu, o którym się coś mówi (osoba 3-cia), niema zaimka osobowego; w tym znaczeniu używa się zaimka wskazującego: *on*, *ona*, *ono* w liczbie pojedyńczej, oraz *oni*, *one*, *one* — w liczbie mnogiej.

2. Osobowo-zwrotny: *się*, *siebie*, *sobie...;* wyraża on osobę lub rzecz, na którą zwraca się jej własna czynność, np. używamy tego zaimka w takich wyrażeniach: *ja pomagam sobie; ty cieszysz się; rozumny człowiek całe życie pracuje nad sobą; chłopcy zrobili sobie saneczki* i t. p., zamiast powtarzania tego samego wyrazu: *ja pomagam mnie; ty cieszysz cię; rozumny człowiek całe życie pracuje nad rozumnym człowiekiem; chłopcy zrobili chłopcom saneczki* i t. d.

Zaimek *siebie, sobie, się, sobą* — jak widać z przykładów — zastępuje zawsze wyraz, który jest podmiotem zdania, gdy zachodzi potrzeba powtórnego użycia tego wyrazu.

Zaimek ten używa się bez różnicy dla wszystkich trzech osób, bez różnicy rodzajów i liczb.

3. Dzierżawcze; wyrażają one, do kogo należy dana rzecz, np.: *mój dom, twoja książka, moi bracia, twoje jabłka, nasze życie, nasz nauczyciel, nasze palta, wasze głowy* itd.

Dla osoby 1-szej liczby pojedyńczej używa się zaimka: *mój, moja, moje;* dla osoby 2-ej liczby pojed.: *twój, twoja, twoje;* dla osoby 1-ej liczby mnogiej: *nasz, nasza, nasze;* dla osoby 2-ej liczby mnogiej: *wasz, wasza, wasze.*

Dla osoby 3-ej niema właściwego zaimka dzierżawczego. Zastępuje go postać dopełniacza zaimka wskazującego: *jego, jej, jego* — jeżeli odnosi się do jednego właściciela, np.: *jego dom, jego domy, jego książka; jej dom, jej pieniądze, jej książka, jej książki* itp. Gdy trzeba wyrazić, że właścicieli jest dwu lub więcej, używa się dopełniacza liczby mnogiej tegoż zaimka: *ich*, np. *ich dom, ich wieś, ich rodzice* itp.

Tak użyte postaci zaimka: *jego, jej, jego* i *ich* nie zgadzają się w rodzaju, liczbie i przypadku z rzeczownikiem, przy którym się znajdują.

4. Dzierżawczo-zwrotny *swój, swoja, swa, swoje, swe;* zaimek ten wyraża, że właścicielem danego przedmiotu jest osoba lub rzecz, o której mowa (czyli, że przedmiot dany jest własnością osoby lub rzeczy oznaczonej wyrazem, który jest podmiotem tego zdania), np. *dałem swoją mapę, wzięliście swe kajety, ludzie dbają o swoje zdrowie, uczniowie spotkali swych kolegów* itp.

5. Wskazujące; za pomocą zaimków tych wskazujemy przedmioty, znajdujące się blizko nas, lub te, które są bardziej lub mniej odległe od nas, np. *ten dom, ta ścieżka, to pudełko; na tamtym świecie, z tamtej strony, tamtego lata; owego czasu,*

ową osobę, owe opowiadania; z takiemi ludźmi, takiej historji, takich słów; tenże kupiec, sam król, to samo drzewo, takie same litery i t. p.

Do zaimków wskazujących należy również zaimek: *on, ona, ono*, a w liczbie mnogiej: *oni, one, one*, który dziś najczęściej używa się dla wyrażenia osoby 3-ciej (ob. wyżej punkt 1). Dopełniacz liczby pojedyńczej tego zaimka: *jego, jej, jego* i dopełniacz licz. mnog. *ich* na wszystkie rodzaje— używają się jako zaimki dzierżawcze 3 osoby (ob. wyżej punkt 3).

6. Pytające; za pomocą nich zapytujemy o osoby, rzeczy, lub ich właściwości, np.: *kto ma książkę? co tu się stało? która godzina? które ćwiczenie? którego roku? jaki kolor? w jakiej książce? jakie zwierzęta? czyja laska? czyje ubranie? któż zbadał puszcz litewskich przepastne krainy?*

Zaimek *czyj, czyja, czyje?* właściwie, ze względu na swoje znaczenie, jest zaimkiem pytająco-dzierżawczym.

7. Względne; używamy ich zamiast wyrazu tylko co wymienionego w zdaniu poprzednim. Stąd też przy ich użyciu należy zachować wzgląd na rodzaj i liczbę wyrazu, użytego w zdaniu poprzednim, np. *dom, w którym dawniej mieszkaliśmy, spalił się; nauka, którą zdobywamy, staje się naszym skarbem.*

Postacią swą zaimki względne nie różnią się od zaimków pytających. Np. *kto, co, czyj, który, jaki.* Nie mają one jednak tonu zapytania, gdy są użyte jako względne, np. *kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje; jaka praca, taka płaca.*

8. Nieokreślne; używamy ich wtedy, gdy nie oznaczamy osoby lub rzeczy dokładnie, np.: *ktoś, coś, któryś, jakiś, czyjś; ktokolwiek, cokolwiek, którykolwiek, jakikolwiek, czyjkolwiek; ktobądź, cobądź, którybądź, jakibądź, czyjbądź; bylekto, byleco, bylektóry, bylejaki; niektóry, niejaki, niejeden; ladakto, lada-*

jaki; — pewien, jeden, inny; nieokreślne przeczące: *nikt, nic, żaden, niczyj;* nieokreślne twierdzące: *każdy, wszelki, wszelaki, wszystek.*

Odmiana zaimków.

§ 47. Zaimki odmieniają się według przypadków, a z niewielu wyjątkami i według liczb; większość zaś zaimków ma też osobne postaci na rodzaj męski, osobne na żeński i nijaki.

Zaimki: *się, kto, co, któż, cóż, ktoś, coś, nikt, nic* itp., odmieniają się tylko w liczbie pojedyńczej; zaimki osobowe *ja, ty* mają jednakowe postaci na wszystkie trzy rodzaje; inne zaimki, jak np.: *mój, moja, moje, nasz, nasza, nasze; ten, ta, to, taki, taka, takie; który, która, które? czyj, czyja, czyje?; pewien, pewna, pewne, każdy, każda, każde* itp., zgadzają się z rzeczownikiem, przy którym się znajdują, w rodzaju, liczbie i przypadku (ob. § 46 punkt 3, 4, 5, 6, 7, 8).

5. Słowo albo czasownik.

§ 48. **Słowo** jest to wyraz, oznaczający czynność lub stan pewnej osoby lub rzeczy; np. różne czynności *ucznia* mogą oznaczać następujące wyrazy: *czyta, pracuje, spacerował, bawi się, odpowiedział* itp. rozmaite stany *drzewa* mogą wyrażać następujące wyrazy: *rośnie, kwitnie, więdnie, uschło, zmarzło, gnije, choruje* itp.

Podział słów.

§ 49. Podobnie jak rzeczowniki, zaimki itd., odróżniamy jedne słowa od innych ze względu na ich znaczenie. A mianowicie słowa bywają czynne i nijakie, czynne zaś mogą być przechodnie albo nieprzechodnie.

1. Słowa czynne przechodnie wyrażają taką czynność, która od istoty działającej przechodzi na inny przedmiot lub osobę, tak że ten przedmiot lub osoba doznaje tego działania, np. *rolnik zorał pole,* wskutek tej czynności rolnika: *pole jest zorane;*

myśliwy zabił zająca, wskutek czego: *zając jest zabity przez myśliwego;*

ojciec uczy syna, wskutek czego: *syn jest nauczony przez ojca;*

wszyscy czcimy i kochamy Boga, a więc: *Bóg jest czczony i kochany przez wszystkich;*

schowam książkę — książka będzie przeze mnie schowana;

zjedliśmy obiad — obiad jest przez nas zjedzony;

Bóg stworzył świat — świat jest stworzony przez Boga;

król rządzi narodem — naród jest rządzony przez króla;

napisałem list — list jest napisany przeze mnie;

dotknąłem czegoś — coś jest przeze mnie dotknięte.

§ 50. Jeżeli słowo czynne przechodnie wyraża czynność, która przechodzi na tę samą istotę działającą, czyli zwraca się na nią samą, np. *chwalę siebie, myję siebie, grzeję się, strzegę się, leczę się, uczę się* itp., to słowo takie nazywamy słowem zwrotnym.

W następujących przykładach: *chłopiec uderzył się, próżniacy chwalą się, woda grzeje się na ogniu* — skutek czynności, wyrażonej słowem zwrotnym, dotyczy samej istoty działającej: *chłopiec, próżniacy, woda* (oznaczonej rzeczownikiem, który w zdaniu jest podmiotem), chłopiec uderzył nie kogoś innego, ale siebie samego, to też on sam doznał swego działania: *on sam został uderzony przez siebie; próżniacy sami są chwaleni przez siebie samych; myję*

się — a więc: *sam jestem myty przez siebie; jestem uczony, strzeżony przez siebie* itd.

§ 51. — 2. Słowa czynne nieprzechodnie oznaczają również pewną czynność, ale dotyczy ona przeważnie tylko osoby działającej, nie udziela się zaś jakiejś innej istocie, np.: *ubolewam, chodzę, popłynę, krzyczeli, grozi, biegałem.*

Łatwo odróżnić słowa nieprzechodnie od przechodnich, ponieważ przy słowach nieprzechodnich nie można stwierdzić, aby ktoś doznał danego działania, np.:

ubolewam nad tobą, ale nie można powiedzieć, że wskutek tego: *ty jesteś ubolewany przeze mnie;*

staruszka chodzi po ogrodzie, ale znowu nie można powiedzieć, że *ogród jest chodzony przez staruszkę*; itp.

§ 52. Niektóre słowa czynne nieprzechodnie mają przy sobie stale zaimek *się*, bez którego nie używają się wcale, np.: *śmieję się, spodziewałeś się, opiekujemy się, lęka się, boi się, modlił się, zrzekli się, chełpią się, odezwie się* itp. Takie słowa nazywają się zaimkowemi.

Słowa zaimkowe trzeba odróżniać od słów zwrotnych (§ 50).

§ 53. — 3. Słowa nijakie wyrażają stan istoty, o której mowa, np.: *siedzę, śpi, schnie, gasną, gnije, zmarły, wierzymy.* Słowa nijakie wypowiadają nie to, co osoba lub rzecz jakaś czyni, ale to, co się z nią dzieje.

Czasy.

§ 54. Każde słowo — czy to czynne, czy też nijakie — wyraża pewną czynność (lub stan) z oznaczeniem czasu, w jakim ona zachodziła. Tak np. jedno słowo ma kilka postaci: *czytam, czytałem, będę czytał; poznaję, poznał, pozna* itp.

1. Każde słowo ma więc odrębną postać dla oznaczenia, że czynność odbywała się obecnie, teraz—i postać taką nazywamy postacią czasu teraźniejszego, np. *czytam, poznaję, drzewo kwitnie, ojciec śpi, liście spadają, lody ruszają, słońce świeci, łamiesz kij* itd.

2. Inną postać posiada słowo na oznaczenie, że czynność już się odbyła, że należy już ona do przeszłości; np. *czytałem, poznałem rodziców kolegi, róże kwitły latem, ojciec spał, liście spadały z drzew, lody ruszyły na wiosnę, słońce świeciło, łamałeś patyki* itp.; — są to postaci czasu przeszłego.

3. Odmienna jest wreszcie postać czasu przyszłego, np. *będę czytał, poznam, kwiaty niedługo będą kwitnąć, ojciec będzie spał, jesienią liście będą spadać z drzewa, lody ruszą, słońce będzie świecić, złamiesz drzewko* itp.; ta postać słowa oznacza, że czynność lub stan jakiś dopiero w przyszłości nastąpi.

4. Czas zaprzeszły oznacza czynność odbytą bardzo dawno; np. *czytałem był kiedyś tę książkę, poznałem był go przed laty.* W języku codziennym postaci czasu zaprzeszłego używają się bardzo rzadko.

Liczby i rodzaje.

§ 55. Wśród różnych postaci słów (podobnie jak wśród niektórych innych części mowy: przymiotników, liczebników, zaimków) odróżniamy postaci liczby pojedyńczej od postaci liczby mnogiej, a także postaci rodzaju męskiego od rodzaju żeńskiego i nijakiego.

Tak np. używa się słów w postaci liczby pojedyńczej, jeżeli osoba wykonywająca czynność, wyrażaną przez to słowo, jest tylko jedna, np. *chodzę, ty łamiesz, chłopiec biegnie, dziecko krzyknęło, Bóg dopomoże* itp.

Jeżeli istot działających jest dwie albo więcej — używamy słów w liczbie mnogiej, np. *idziemy*, *wyście to zrobili*, *chłopcy biegną*, *wszyscy krzyczeli*, *ludzie dopomogą* i t. d.

Jeżeli osobę działającą albo też rzecz, o której mowa, oznaczamy rzeczownikiem rodzaju męskiego, wówczas używamy słowa w postaci rodzaju męskiego, np. *ty to pewnie złamałeś*, *chłopcy pobiegli*, *ołówek upadł* itd.; jeżeli ta osoba lub rzecz oznaczona jest rzeczownikiem rodzaju żeńskiego — to i słowo ma postać rodzaju żeńskiego, np. *matka kazała*, *ty pewnie to rozlałaś*, *dziewczynki pobiegły*, *książka upadła;* jeżeli wreszcie osoba lub rzecz oznaczona jest rzeczownikiem rodzaju nijakiego — również i postać słowa, wyrażającego jej czynność lub stan, jest rodzaju nijakiego, np. *dziecko krzyczało*, *pióro upadło*, *zwierzęta pobiegły*. Możemy więc powiedzieć, że słowo zgadza się w rodzaju i liczbie z rodzajem i liczbą rzeczownika, oznaczającego osobę lub rzecz, która wykonywa pewną czynność, lub która znajduje się w jakimś stanie.

Niektóre postaci słowa używają się bez różnicy dla wszystkich trzech rodzajów, np.: *człowiek rośnie*, *sława rośnie*, *drzewo rośnie; robotnik pracuje*, *odpocznie*, *mrówka pracuje*, *staruszka odpocznie*, *zwierzę pracuje*, *odpocznie* itd.

Osoby.

§ 56. W odmianie rzeczowników, przymiotników, liczebników i zaimków odróżnialiśmy odrębne postaci każdego przypadku, w odmianie słów nie spotykamy przypadków, ale trzy osoby.

Postać osoby pierwszej liczby pojedyńczej używa się wtedy, gdy osoba mówiąca wykonywa pewną czynność lub znajduje się w pewnym położeniu, np. *chodzę*,

piszę, myślę, biję, niosłem, zmarznę itp.; postać osoby pierwszej liczby mnogiej używa się wtedy, gdy osoba mówiąca jest jedną z osób, wykonywających daną czynność, np: *chodzimy, piszemy, myślimy, nieśliśmy, zmarzniemy* itd.

Postać osoby drugiej, liczby pojedyńczej, używa się wtedy, gdy daną czynność wykonywa lub pewnego stanu doświadcza osoba, do której się zwracamy, np.: *chodzisz, piszesz, myślisz, niosłeś, zmarzniesz* itp.; gdy takich osób jest więcej — słowo przybiera postać osoby drugiej liczby mnogiej: *chodzicie, piszecie, myślicie, nieśliście, niosłyście, zmarzniecie* itd.

Postać osoby trzeciej występuje wówczas, gdy daną czynność wykonywała jedna (a w liczbie mnogiej więcej niż jedna) osoba lub rzecz, o której mowa, np.: *chodzi, pisze, myśli, niósł, niosła, niosło, zmarznie* itp., a w liczbie mnogiej: *chodzą, piszą, myślą, nieśli, niosły, zmarzną* itp.

Odmiana słów.

§ 57. Jak widać z tego, słowa mają inną odmianę aniżeli rzeczowniki (ob. § 28), a mianowicie słowa mają odmienne postaci dla oznaczenia czasów, liczb, rodzajów i osób. Te odmienne postaci słów różnią się od siebie końcówkami (podobnie jak w innych częściach mowy) i stanowią o d m i a n ę s ł o w a.

Oto np. odmiana słowa *biję:*

	Czas teraźniejszy.	Czas przeszły.	Czas przyszły.
		L i c z b a p o j e d y ń c z a.	
Osoba 1-a	*biję*	*biłem, biłam*	*będę bił, będę biła*
Osoba 2-ga	*bijesz*	*biłeś, biłaś*	*będziesz bił, będziesz biła*
Osoba 3-cia	*bije*	*bił, biła, biło*	*będzie bił, będzie biła, będzie biło.*

Liczba mnoga.

Czas teraźniejszy.		Czas przeszły.
Osoba 1-a	*bijemy*	*biliśmy, biłyśmy*
Osoba 2-ga	*bijecie*	*biliście, biłyście*
Osoba 3 cia	*biją*	*bili, biły*

Czas przyszły.

będziemy bili, będziemy biły
będziecie bili, będziecie biły
będą bili, będą biły.

6. Przysłówki.

§ 58. **Przysłówkiem** nazywa się wyraz, określający dokładnie, jak odbywa się czynność, wyrażona słowem, np. w zdaniach: *drzewo rośnie prosto; droga prowadzi prosto*, wyraz *prosto* opisuje nam dokładniej, w jaki sposób drzewo rośnie itd.

Przysłówek najczęściej znajduje się przy słowie i stąd pochodzi jego nazwa. Niekiedy jednak przysłówek służy także do określenia przymiotnika, np. *bardzo pilny, zawsze wierny;* albo do określenia zaimka, np. *nikt zupełnie, pewnie każdy;* rzeczownika, np. *prawie dziecko, niemal bohater;* albo nawet innego przysłówka, np. *bardzo prędko, zbyt dawno* itd.

Podział przysłówków.

§ 59. Przysłówki, stosownie do swego znaczenia, mogą określać słowo pod rozmaitemi względami, a mianowicie mogą określać miejsce czynności, czas, sposób, przyczynę, cel, stopień lub miarę. I dla tego przysłówki dzielą się na:

1. Przysłówki miejsca (odpowiadające na pytania: gdzie, skąd, dokąd, którędy?), np. *tu, tutaj, tam, daleko, blizko, opodal, naokół, owdzie, gdzieś, wszędzie, nigdzie, gdzieniegdzie, gdziekolwiek; stąd, stamtąd, skądinąd, zowąd, znikąd, zewsząd, zdaleka, zbliz-*

ka; dotąd, potąd, póty, dopóty, wstecz, naprzód, precz, odtąd, tędy, owędy, tamtędy, wszędy itd.

2. Przysłówki czasu (odpowiadające na pytania: kiedy, odkąd, dopókąd?), np. *teraz, zaraz, późno, wcześnie, rano, dodnia, za dnia, wieczorem, często, częstokroć, codzień, dziś, jutro, pojutrze, wczoraj, onegdaj, pierwotnie, ongi, niegdyś, kiedyś, wtedy, potym, dawno, zawsze, ciągle, kiedyindziej, nigdy, wnet, rychło, jeszcze, już, nadal, za młodu, odtąd, oddawna, od dziś; póty, dopóty, potąd, dotychczas, po dziś dzień, do rana, do późna* itd.

3. Przysłówki sposobu (odpowiadające na pytanie: jak?), np. *tak, owak, jakkolwiek, jakbądź, inaczej, jednakowo, dobrze, źle, pięknie, brzydko, głośno, miło, mile, co żywo, żywo, prosto, ciemno, drogo, chytrze, przeciwnie, zlekka, znienacka, naoślep, naoścież, wniwecz, po prostu, po polsku, pokryjomu, po jednemu* itd.

4. Przysłówki przyczyny i celu (na pytania: dla czego, czemu, na co, po co?), np. *dla tego, temu, przeto, zatym, na to, po to.*

5. Przysłówki stopnia i miary (na pytania: jak bardzo, ile, o ile, jak dalece?), np. *tak, bardzo, nader, mało, omal, niemal, wiele, wielce, dosyć, ledwie, cokolwiek, tyle, trochę, nieco, tylko, dopiero, zbyt, zanadto, nadzwyczaj, niezmiernie, dosyć, pełno, obficie, wbród, siła, dużo, moc, bez liku, prawie, poniekąd, wcale, zgoła, zupełnie, jedynie, wyłącznie;* a także: *podwójnie, dwukrotnie, stokrotnie, wdwójnasób; trojako, po pierwsze, najpierw, naprzód.*

§ 60. Ze względu na sposób wypowiadanej myśli w zdaniu, przysłówki mogą być: twierdzące, przeczące, pytające i przysłówki powątpiewania, przypuszczenia, przyzwolenia.

1. Przysłówki twierdzące: *tak, istotnie, oczywiście, niezawodnie, zaiste, słusznie, bez wątpienia, napewno*, i inne, a także: *tu, tam, tędy, teraz* itd.

2. Przysłówki przeczące: *nie, bynajmniej, przeciwnie, jako żywo, zgoła, wcale, nigdy, nigdzie, znikąd* i złożone z *nie: niegrzecznie, niedbale* itp.

3. Przysłówki pytające: *gdzie, skąd, dokąd, kiedy, odkąd, jak, dla czego, czemu, ile?*

4. Przysłówki powątpiewania, przypuszczenia, przyzwolenia: *może, zapewne, pewnie, podobno, prawdopodobnie, chyba, niby.*

Stopniowanie przysłówków.

§ 61. Niektóre przysłówki mają postaci stopnia wyższego i najwyższego, podobnie jak przymiotniki (obacz § 38), np. *grubo — grubiej — najgrubiej; łatwo — łatwiej — najłatwiej; prosto — prościej — najprościej.*

Inne znowu przysłówki wcale się nie stopniują, np. *codzień, tu, naokoło, niegdyś, inaczej, dopiero, naprzód, prawie* itp.

7. Przyimki.

§ 62. **Przyimek** określa dokładnie stosunek między jednym przedmiotem a drugim. Naprzykład stosunek między domem a lasem może być rozmaity: *dom* ***za*** *lasem, dom* ***przed*** *lasem, dom* ***w*** *lesie, dom* ***pod*** *lasem* itd.; stosunek między chłopcem a czapką może być też różny: *chłopiec* ***bez*** *czapki, chłopiec* ***w*** *czapce, chłopiec* ***z*** *czapką* itd.

Przyimki najczęściej znajdują się przy rzeczownikach. Oto przykłady przyimków: *bez, od, do, dla, na, nad, za, z, ze, w, we, o, po, pod, ku, u; przez, przy, przed; prócz, obok, wśród, zamiast, przeciw, między* itp.

8. Spójniki.

§ 63. **Spójnik** łączy z sobą (spaja) dwa wyrazy albo nawet dwa zdania, np. *zdaleka* ***i*** *zblizka; dzień* ***albo*** *noc; rośliny* ***i*** *zwierzęta; niebo* ***i*** *ziemia przeminą* ***a*** *słowa moje nie przeminą; wiemy,* ***że*** *deszcz pada* itp.

Oto przykłady spójników: *i, oraz, też, także, lub, albo, czyli, to jest; a, ale, lecz, zaś, jednak, więc, niż; gdy, kiedy, bo, ponieważ, że, aby, jeżeli, chyba, chociaż* itp.

9. Wykrzykniki.

§ 64. **Wykrzyknikami** nazywamy takie wyrazy, które właściwego znaczenia nie mają, ale są tylko okrzykami, wydawanemi pod wpływem jakiegoś żywego uczucia, np. bólu, radości, smutku, żalu, gniewu, zdziwienia, przestrachu.

Oto przykłady wykrzykników: *o! och! a! ach! ha! ho! aj! oj! niestety! biada! brawo! e! fe! hola! no! hej! precz! sza! wio! hm! prr! bęc! fajt!* itp.

O częściach mowy.

§ 65. Ze wszystkich części mowy (§ 16) odmieniają się tylko rzeczowniki, przymiotniki, liczebniki, zaimki i słowa (albo czasowniki) i dla tego nazywamy je częściami mowy odmiennemi; natomiast przysłówki, przyimki, spójniki i wykrzykniki są częściami mowy nieodmiennemi, występują bowiem w jednej postaci.

§ 66. Wyrazy, oznaczające jakieś osoby, przedmioty, cechy, przymioty albo właściwości, a więc rzeczowniki, przymiotniki, liczebniki i zaimki, odróżniamy od innych części mowy i nazywamy imionami. Imiona odmieniają się według przypadków.

Różne języki.

§ 67. Ludzie porozumiewają się różnemi językami. To znaczy, że nie wszyscy ludzie dla wypowiedzenia jakiejś myśli używają jednych i tych samych szeregów dźwięków (albo przy pisaniu jednakowych szeregów liter). Jeżeli jednak pewna ilość ludzi dla wypowiedzenia jednakowych myśli używa takich samych szeregów dźwięków, a więc jeżeli mowa ich składa się z jednakowo (albo bardzo podobnie) brzmiących wyrazów, można wówczas powiedzieć, że mówią oni jednym językiem.

Język ojczysty.

§ 68. My, Polacy, porozumiewamy się własnym językiem polskim; jest on naszym językiem ojczystym, bo mówili nim także ojcowie i dziadowie nasi i od nich nauczyliśmy się używać tego języka.

Niejeden Polak może biegle mówić, oprócz językiem polskim, także innemi językami, cudzoziemskiemi czyli obcemi, np. francuskim, niemieckim, rosyjskim, angielskim, włoskim, czeskim; każdemu jednak z nas najłatwiej mówić po polsku, najdokładniej wyrażać po polsku to, o czym myśli, bo do języka swego ojczystego każdy przyzwyczaja się najbardziej, ucząc się go od niemowlęctwa.

§ 69. Mowa wyróżnia nas najbardziej od innych stworzeń, język pozwala nam udzielać sobie nawzajem myśli i wrażeń, a bez tej możności życie nasze byłoby szare i mało warte; byłoby życiem odosobnionych ludzi, którzyby nie dążyli do wzajemnego zbliżenia, i nie wytwarzali społeczeństw; bez języka nie byłoby więc narodów.

Miłujemy nasz język ojczysty, którym sami mówimy, i którego cały nasz naród używa; miłujemy dla tego, że jest naszym językiem narodowym, że odróżnia

nas od innych narodów, a ze sobą silniej jeszcze wiąże; miłujemy swój język i dla tego także, bo nim mówią wszyscy bracia nasi, Polacy, najwięksi i najmniejsi, najbogatsi i najbiedniejsi, ale wszyscy razem z nami — jednako mocno i jednako wiernie z całych sił i duszy Matce naszej wspólnej, Ojczyźnie najdroższej, Polsce — oddani.

Miłujemy nasz język ojczysty, narodowy i za to także, że jest on naszą najświętszą skarbnicą, która zawiera w sobie myśli natchnione i słowa serdeczne naszych poetów, mądrość naszych polskich uczonych, a ich dzieła dostarczają nam niezmiernej rozkoszy, przed obcymi zaś świadczą o potędze kultury naszej.

§ 70. Czcią, troskliwością i miłością otaczając nasz język, nie zapominamy i o tym znaczeniu, które on dla nas specjalnie posiada, a o którym wiedzą dobrze wrogowie nasi, bo chcąc zniszczyć polską narodowość, przedewszystkim starają się wytępić język polski, stłumić go i wydrzeć nam, w tym właśnie—i słusznym—przekonaniu, że ze zniszczeniem języka zamrzeć też musi narodowość.

Naród nasz od stu przeszło lat nie ma własnego państwa, pokrajany na części, oddzielone od siebie pilnie strzeżoną granicą; każda z tych części do innego państwa należy, a w państwach tych ludność inaczej mówi, nie po polsku. I oto my, Polacy, nie zarzucamy języka naszego ojczystego, nie zaczynamy mówić językiem państwa, do którego nas gwałtem wcielono, ale strzegąc swego własnego, narodowego, zachowujemy też swoją polską narodowość; przed obcymi udowadniamy, że jej sobie nigdy wydrzeć nie damy, a między sobą stwierdzamy, że mimo rozdarcia i podziałów wszyscy jedną całość stanowimy, bo nasz wspólny język o naszej wspólności narodowej świadczy.

Język nasz ojczysty — to nasz najcenniejszy skarb narodowy; a pierwszy obowiązek narodowy każe go nam znać, kochać i pielęgnować.

Języki słowiańskie.

§ 71. Znaczną część Europy wschodniej zamieszkują narody, które stanowiły niegdyś jedną wielką rodzinę Słowian. Są to: Polacy, Czesi, Słowacy, Łużyczanie, Słoweńcy, Serbowie i Chorwaci, Bułgarowie, Rosjanie, Białorusini i Małorusini czyli Ukraińcy. Wszystkie te ludy w głębokiej starożytności jako jeden naród słowiański miały jedną wspólną, dziś nam nieznaną mowę, którą nazywamy językiem prasłowiańskim. Z czasem z tej ogólnej rodziny słowiańskiej powstały oddzielne gromady w różnych miejscowościach. Jednocześnie w języku każdej z tych gromad zaczęły się tworzyć pewne różnice w wymawianiu. (Podobnie i dziś w różnych okolicach Polski mowa nie jest wszędzie jednakowa; inaczej np. mówią Kaszubi, inaczej Podhalanie). Różnice te w ciągu szeregu stuleci mnożyły się tak, że z czasem język jednej gromady znacznie się różnił od języka gromady drugiej, i takim sposobem powstały następujące języki słowiańskie: polski, czeski, słowacki, łużyckie, słoweński, serbsko-chorwacki, bułgarski, rosyjski, białoruski i małoruski. Każdy z tych języków ma swoje odrębne właściwości, lecz także i pewne cechy wspólne, które wskazują, że wszystkie te języki są słowiańskie, to znaczy, że pochodzą z jednego starodawnego, dziś nieznanego języka prasłowiańskiego.

Dawniej istniały inne jeszcze języki słowiańskie, np. połabski. — Zachowały się też stare zabytki języka, głównie tłumaczenia Biblji w języku starosłowiańskim, którym mówili przodkowie dzisiejszych Bułgarów, zamieszkałych w Macedonji. Język, którym pisane są te zabytki, pomaga do zrozumienia rozwoju języków słowiańskich, ponieważ w czasie, gdy pisano owe zabytki starosłowiańskie (w w. IX — XI), wszystkie języki słowiańskie były do siebie podobniejsze, bardziej zbliżone, aniżeli są dzisiaj.

Język polski.

§ 72. Język polski należy do rodziny języków słowiańskich. Pierwotny język słowiański czyli prasłowiański jest jakby ojcem jego, a poszczególne języki słowiańskie jakby braćmi.

Narzecza.

§ 73. W różnych okolicach Polski (jak w każdym innym kraju) dają się spostrzec pewne różnice w wymawianiu wyrazów, a nawet i w ich znaczeniu, np. wyrazy: *dusza*, *człowiek*, *żona* lud na Mazowszu wymawia: *dusa*, *cłowiek*, *zona;* albo wyrazy: *biały*, *piwo* Kurpie wymawiają: *bziały*, *psiwo* itp.

Te różne odmiany jednego języka nazywamy jego narzeczami (djalektami, gwarami).

Najcharakterystyczniejsze narzecza języka polskiego są następujące: kaszubskie (najbardziej odrębne); krajniacko-borowiackie, chełmińsko-dobrzyńskie, kujawskie, wielkopolskie; kociewskie, malborsko-lubawskie, warmińskie; śląskie, północno-zachodnie małopolskie, wschodnie małopolskie, góralskie małopolskie, południowo-zachodnie małopolskie; mazowieckie, podlaskie.

Język literacki.

§ 74. Dzisiejszy język ogólnie używany, literacki (książkowy), dla wszystkich zrozumiały, wytworzył się z narzecza wielkopolskiego. Gdy jednak Kraków stał się stolicą państwa i ogniskiem życia umysłowego polskiego, narzecze małopolskie zaczęło wywierać wielki wpływ na język literacki.

Dzieje języka polskiego.

§ 75. Każdy język żywy, to jest język, którym mówi pewien naród, ulega nieustannym, choć nieznacznym zmianom, czyli ciągle się rozwija. To też dzisiej-

szy język polski w wielu szczegółach znacznie różni się od języka staropolskiego, którym mówili przed wiekami nasi przodkowie. Jaki był ten język i jakie były jego brzmienia w różnicy od dzisiejszych, dowiadujemy się ze starych książek. A najstarsze książki polskie pisane (rękopisy) pochodzą z wieku XIV, to jest z przed 600 lat (np. Psałterz florjański). W tym najstarszym okresie piśmiennictwa, z powodu przyjęcia wiary chrześcijańskiej od Czechów, polszczyzna wyrobiła sobie znaczną ilość wyrazów pod wpływem języka czeskiego, dotyczących życia religijnego i kościelnego, np. *biskup*, *papież*, *proboszcz*, *krzyż*, *ołtarz*, *klasztor*, *kościół* itp. Obok tego przyjął też język polski znaczną ilość wyrazów niemieckich wskutek ciągłych stosunków z Niemcami, np. *rynek*, *ratusz*, *gmach*, *plac*, *budynek*, *handel*, *jarmark*, *warsztat*, *ślusarz*, *blacha*, *hebel* itd.

W wieku XVI mamy obok zabytków rękopiśmiennych pierwsze druki polskie. Wprowadzenie i rozwój drukarstwa w Polsce w w. XVI, nauki, spory polityczne i religijne, jakie Polacy w owym czasie prowadzili z powodu szerzącej się reformacji, przyczyniły się do świetnego rozkwitu literatury, a tym samym do wyrobienia i wzbogacenia języka polskiego literackiego i jego szerokiego rozpowszechnienia w całej Polsce. — Zarówno w w. XV jak i XVI, z powodu ciągłych stosunków z Europą, gdzie językiem nauki, ogólnie panującym w kościele i szkole, była łacina, przyjęliśmy do swego języka, podobnie jak inne narody, wiele wyrazów łacińskich, np. nazwy nauk i różnych pojęć umysłowych, np. *fakt*, *konsyljum*, *statut*, *kodeks*, *fundament*, *sakrament*, *senat*, *edukacja*, *uniwersytet* itd. W w. XVI za czasów Zygmuntów przyswoiliśmy też z powodu stosunków z Włochami pewną ilość wyrazów włoskich: np. *basta*, *sufit*, *pałac*, *parapet*, *parawan*, *sałata*, *pory*, *selery*, *kalafjory*, *fraszka* itd.

Biblioteka Główna WSP
w Krakowie

W wieku XVIII pewien wpływ na język literacki wywierał język francuski; ślady tego wpływu widzimy w języku naszym w wyrazach takich, jak: *inteligiencja*, *gwarancja*, *gienerał*, *depesza* itp. W wieku XIX bardzo wzbogacił się słowozbiór języka polskiego wskutek rozwoju nauk, przemysłu i handlu. W każdej z tych gałęzi przybyło szczególnie wiele wyrazów technicznych, zawodowych, naukowych; przeważna ich ilość pochodzi z języków obcych, jak np. *lokomotywa*, *telegraf*, *telefon*, *elektryczność*, *rower*, *mikroskop*, *telegram*, *termometr* itd.

Mimo te wszystkie zapożyczenia, budowa i cały sposób wysłowienia języka polskiego nie przestały być swojskiemi. Prócz tego pod piórem znakomitych poetów i prozaików XIX stulecia język polski znakomicie się rozwinął i wydoskonalił.

Gramatyka.

§ 76. Gramatyka jest nauką o właściwościach danego języka. Dzieli się na następujące części:

1) głosownię (z grecka: fonetykę), która uczy o dźwiękach;

2) morfologję, naukę o wyrazach; morfologja obejmuje dwie części:

a) etymologję, albo słoworód, wyjaśniającą tworzenie się wyrazów,

b) fleksję, to jest naukę o odmianach wyrazów;

3) składnię (syntaxis), wyjaśniającą budowę zdania i wzajemny stosunek jednych jego części do drugich.

Część dodatkową w gramatyce stanowi rzecz o pisowni (ortografja), zawierająca praktyczne zastosowanie w piśmie tych zasad, które w poprzednich częściach gramatyki zostały wyłożone.

GŁOSOWNIA (Fonetyka).

§ 77. Głosownia jest nauką o dźwiękach, których szeregi nazywamy zdaniem mówionym (§ 7). Dźwięki te nazywają się głoskami. Zadaniem głosowni jest przedstawić wszystkie dźwięki języka, naturę każdego dźwięku, oraz przemiany, jakim one ulegały.

Głoski.

§ 78. Zdanie mówione składa się z wyrazów (mówionych), a wyrazy z pojedyńczych dźwięków, czyli głosek. Głoski oddzielne nie mają żadnego znaczenia. Język polski (literacki) posiada wielkie bogactwo głosek. bo aż 44.

Litery.

§ 79. Zdanie pisane składa się z wyrazów (pisanych), a wyrazy z pojedyńczych znaków czyli liter. Pojedyńcza litera nie posiada żadnego znaczenia.

Mowa a pismo.

§ 80. Jedna i ta sama myśl może być równie dobrze wypowiedziana, jak i napisana. Każdą myśl, którąśmy wypowiedzieli, możemy napisać (tak np. uczeń pisze słowa dyktowane przez nauczyciela); każdą znowu myśl, którąśmy napisali, możemy wypowiedzieć (tak np. czytamy głośno z wypisów). Widać stąd, że zdaniu mówionemu może odpowiadać zdanie pisane. Zdanie mó-

wione i zdanie pisane mogą mieć jedno znaczenie, mogą wyrażać jedną i tę samą myśl.

Tak samo jak całe zdanie mówione i pisane, mogą też odpowiadać sobie i części tych zdań, a więc wyrazy. Wyraz zdania mówionego może mieć to samo znaczenie, co i wyraz zdania pisanego.

Głoski i litery.

§ 81. Podobnie jak wyrazowi mówionemu (grupie głosek) odpowiada wyraz pisany (grupa liter), tak i każdej z tych głosek odpowiada litera.

Każdą głoskę można wyrazić na piśmie odpowiednią literą, każdą literę można wymówić.

Głoska jednak nie jest literą; litera nie jest głoską. Głoski (dźwięki) słyszymy, są to wrażenia słuchowe; litery zaś widzimy, rozpoznajemy za pomocą wzroku: są to znaki piśmienne.

Abecadło.

§ 82. Zbiór liter czyli znaków piśmiennych, potrzebnych do wyrażenia na piśmie naszych myśli, zowie się abecadłem, albo z grecka alfabetem. Wyraz 'abecadło' powstał z nazw czterech pierwszych liter, rozpoczynających szereg liter: *a b c d*, podobnie jak i wyraz 'alfabet' pochodzi od nazw dwuch pierwszych liter: α β (alfa beta) abecadła greckiego.

Abecadło polskie.

§ 83. Dźwiękom języka polskiego odpowiadają w piśmie następujące 53 znaki, czyli litery:

a ą b bi c ć ci cz d dz dź dzi dż e ę f fi g gi h hi ch chi i j k ki l ł m mi n ń ni o ó p pi r rz s ś si sz t u w wi y z ź zi ż.

§ 84. Głosek jest mniej (44) niż liter (53), a to dla tego, że nieraz jedną i tę samą głoskę wyrażamy na

piśmie dwojako, np. w wyrazie: ***bólu*** powtarzający się dźwięk (głoska) *u* wyrażony jest raz literą *ó* a następnie literą *u;* w wyrazie ***żołnierze*** dźwiękowi (głosce) *ż* odpowiada na początku litera *ż*, w zakończeniu zaś litera *rz*. Podobnie do oznaczenia jednej głoski używa się następujących dwu liter: *h—ch*, np. ***hak*** i ***chata;*** *ń—ni;* np. ***niańka;*** *ć—ci*, np. ***ćwiercią;*** *ś—si*, np. ***kwaśny*** i ***siano*** itp.

Uwaga. Dawniej głoska, której odpowiada litera *ż* różniła się od głoski, której odpowiada litera *rz;* *h* różniło się od *ch*, *ó* od *u*.

To znaczy, że dawniej w tych trzech wypadkach mieliśmy po dwie odrębne głoski i po dwie odrębne litery; dziś zaś mamy po jednej głosce w mowie mówionej, w mowie jednak pisanej zachowaliśmy po dwie odrębne litery.

§ 85. Litery polskie wzięte są z abecadła łacińskiego, lecz nie wszystkie w tej postaci, jak je tu widzimy. W łacinie jest ich o połowę mniej (24), język bowiem łaciński posiadał mniej nierównie dźwięków aniżeli język polski.

Dla wyrażenia więc tych dźwięków języka polskiego, których niema w łacinie, używamy znaków dodatkowych, np. *ą*, *ę*, *ć*, *ł*, *ś*, *cz*, *sz*, *dż*, *rz*, *ź*...

Niektóre języki słowiańskie mają abecadło zapożyczone nie z łaciny, ale z greckiego, np. język rosyjski, bułgarski i serbski.

Narządy mówne.

§ 86. Do wydawania dźwięków mowy ludzkiej człowiek używa narządów mównych (na rysunku oznaczone są one początkowemi literami). Narządy mówne są następujące:

1) j a m a u s t n a (na rysunku *U)* i jej części: język, (na rys. *jj)*, zęby górne *(zg)* i dolne *(zd)*, wargi *(w)*, podniebienie twarde (przednie *pt)* i miękkie (tylne *pm)*, zakończone języczkiem *(j);*

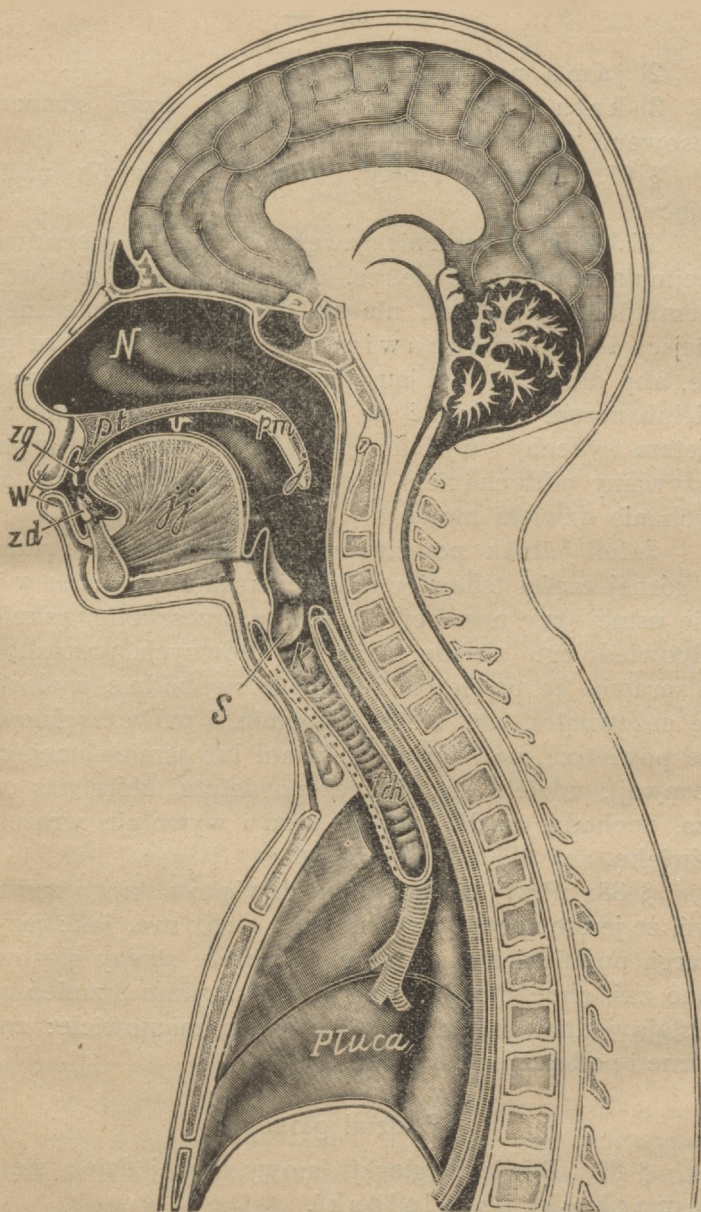
N
pt
pm
zg
W
zd
S
ch
Płuca

2) jama nosowa *(N)*;

3) krtań *(K)* opatrzona błonami, czyli strunami głosowemi *(S)*.

§ 87. Dźwięki mowy powstają w sposób następujący:

Wskutek skurczenia (zwężenia) klatki piersiowej, obejmującej płuca, powietrze, któreśmy poprzednio (wdechem) do płuc nabrali, nie ma dla siebie dostatecznego miejsca i uchodzi tchawicą (na rysunku: *tch)* ku górze, aby dostać się do jamy ustnej i nosowej, a stąd ustami lub nosem wydostać się nazewnątrz. Nabieranie powietrza (wdech) i wydalanie powietrza (wydech) z płuc nazywamy oddychaniem. Podczas takiego zwykłego oddychania dźwięki mowy nie powstają.

Jeżeli jednak podczas wydechu powietrze natrafi w górnej części tchawicy, zwanej krtanią *(K)*, albo w jamie ustnej (czy nosowej) na pewną przeszkodę wskutek odpowiedniego układu narządów mównych, przeszkoda ta sprawia, że powietrze nie może swobodnie wydostać się nazewnątrz, ale ulega falowaniu, i wówczas falowanie powietrza, powstające w krtani lub jamie ustnej (czy nosowej), udziela się również powietrzu, które nas otacza, dochodzi aż do naszych uszu i wywołuje wrażenie dźwięku.

§ 88. Przy wytwarzaniu dźwięków łatwo zauważyć, że jedne narządy mówne są ruchome, jak: język, wargi, podniebienie miękkie, języczek, struny głosowe; inne zaś, choć biorą udział w wytwarzaniu brzmień, pozostają jednak nieruchomemi, a mianowicie: zęby górne i podniebienie twarde.

Podział głosek.

§ 89. Dźwięki (głoski) mowy naszej dzielą się na samogłoski i spółgłoski.

Samogłoski.

§ 90. Samogłoski są to głoski, które powstają wtedy, gdy powietrze, przechodząc z płuc przez krtań, napotyka w niej naprężone struny głosowe i wprawia je w dźwięczne drgania; wtedy już powstają dźwięki (tony). Następnie powietrze nie spotyka już żadnej przeszkody i przechodzi wolnym prądem przez otworzoną jamę ustną, albo też jamę nosową.

Przy wymawianiu zatym samogłosek nie wykonywamy, prócz naprężenia strun głosowych, żadnego ruchu innemi narządami mównemi.

W dzisiejszym języku literackim polskim mamy 8 samogłosek, którym odpowiadają następujące litery: *a*, *ą*, *e*, *ę*, *i* *o*, *u* (lub *ó*), *y*.

Przy wymawianiu każdej z tych samogłosek wargi nasze i jama ustna (język zwłaszcza) układają się inaczej. Otóż właśnie kształt, jaki przybiera jama ustna oraz wargi, nadaje dźwiękowi samogłoskowemu właściwe brzmienie. Gdyby kształt jamy ustnej był zawsze jednaki, wymawialibyśmy zawsze jedną tylko samogłoskę.

Podział samogłosek.

§ 91. Między samogłoskami odróżniamy: samogłoski ustne od nosowych, podniebienne od niepodniebiennych.

Samogłoski ustne i nosowe.

§ 92. Zależnie od sposobu wymawiania dzielimy samogłoski na ustne i nosowe.

Samogłoski, którym odpowiadają litery: *a*, *e*, *i*, *o*, *u*, *y*, nazywają się ustnemi, ponieważ przy ich wymawianiu powietrze przechodzi przez jamę ustną. Samogłoski zaś *ą*, *ę* nazywają się ustno-nosowemi albo krócej nosowemi, ponieważ przy ich wymawianiu powietrze

z krtani wydostaje się nazewnątrz nie tylko przez jamę ustną, ale i przez jamę nosową, która wówczas nie jest zamknięta miękkim podniebieniem (języczkiem).

§ 93. Samogłoski nosowe istniały niegdyś we wszystkich językach słowiańskich, dziś pozostały tylko w języku polskim.

W innych językach słowiańskich samogłoski nosowe przeszły w ustne, np:

pols. *język*	ros. *jazyk*	czes. *jazyk*	serb. *jezik*
ząb	*zub*	*zub*	*zub*
rybę	*rybu*	*rybu*	*rybu*
mąż	*muż*	*muż*	*muż*

§ 94. W języku staropolskim istniała samogłoska *an* (*a* nosowe). W dzisiejszym języku literackim słyszymy ją w wyrazach cudzoziemskich, np. *oranżerja*, *stangret*, *Anglja*, *transport*, *kwadrans* itp.

Nosowe *a* w wyrazach rodzimych, np. *gansi*, *gansty* itp. mają niektóre narzecza polskie: kaszubskie, borowiecko-krajniackie, kociewskie, chełmińsko-dobrzyńskie, część mazowieckiego i śląskiego.

§ 95. Samogłoska *un* (*u* nosowe) wytworzyła się w narzeczu chełmińskim, np. *wiunzać*.

§ 96. Narzecze wschodnio-małopolskie nie zna już samogłosek nosowych zupełnie; niektóre zaś narzecza straciły te samogłoski częściowo, np. w narzeczu południowo-kaszubskim mówią: *wiancy*, *ranka*, ale *pajok* (=pająk).

Samogłoski podniebienne i niepodniebienne.

§ 97. Samogłoski *i*, *e* nazywają się wązkiemi albo miękkiemi (podniebiennemi), ponieważ przy ich wymawianiu jama ustna spłaszcza się skutkiem podniesienia grzbietu języka ku podniebieniu twardemu, a strumień powietrza, przez nią wychodzącego, jest cieńszy, czyli węższy od tego, który przechodzi przy wymawianiu innych samogłosek.

Pozostałe samogłoski: *a*, *ą*, *ę*, *o*, *u*, *y* są niepodniebienne, zwane także twardemi.

Spółgłoski.

§ 98. Spółgłoski są to głoski, które powstają podczas pędu powietrza z płuc i krtani przez jamę ustną lub nosową wskutek zbliżenia się lub zetknięcia ruchomego narządu mowy z nieruchomym. Ruchome bowiem narządy mówne mogą stykać się ze sobą, albo z nieruchomemi narządami, lub też mogą zbliżać się wzajemnie i wtedy w jamie ustnej tworzy się zwarcie lub szczelina, które napotyka prąd powietrza idący z płuc i które wywołują falowanie tego powietrza czyli dźwięk. Każdy dźwięk zależny jest od właściwego sobie specjalnego układu narządów mównych. Tak np., gdy podczas przepływu powietrza przez jamę ustną jeden z narządów mównych, np. język, przyciska do zębów i następnie nagle od nich się odrywa, wówczas powstaje dźwięk spółgłoskowy *t* lub *d*, który można nazwać językowo-zębowym. Albo też gdy dla przepuszczenia prądu powietrza ustami wargi zamknięte naraz otwieramy, wtedy wydobywa się dźwięk *p* lub *b*, który nazywamy spółgłoską wargową itp.

Podział spółgłosek.

§ 99. Podług narządów mównych, które biorą udział przy wymawianiu spółgłosek, wszystkie spółgłoski można podzielić na:

1) wargowe: *p b pi bi m mi*, t. j. wytworzone obiema wargami;

2) wargowo-zębowe: *f w fi wi*, przy których tworzeniu warga dolna zbliża się do zębów górnych;

3) przednio-językowe (zwane zębowemi): *t d n ń s z c dz ś ź ć dź ł l sz ż (rz) cz dż r*, przy których wymawianiu przednia część języka w rozmaity sposób dotyka lub zbliża się do zębów;

4) średnio-językowa (zwana podniebienną) *j*, przy której wymawianiu średnia część języka bokami wzniesiona jest ku podniebieniu;

5) tylno-językowe (zwane gardłowemi): *k*, *g*, *ch (h) ki gi chi (hi)*, przy których wymawianiu tylna część języka zbliża się do podniebienia miękkiego.

W części narzecza kaszubskiego i wielkopolskiego spółgłoska *w* nie jest wargowo-zębową ale wargową.

Spółgłoski zwarte i szczelinowe.

§ 100. Ze względu na sposób działania jamy ustnej (zetknięcie całkowite lub tylko zbliżenie narządów mównych) przy wymawianiu spółgłosek, pomiędzy spółgłoskami rozróżniamy:

1) zwarte albo wybuchowe: *p t k b d g pi bi ki gi*, wymawianiu ich bowiem towarzyszy naprzód zwarcie narządów mównych, a następnie raptowne otwarcie; trwają one tylko jedną chwilę i dla tego nazywają się jeszcze chwilowemi;

2) szczelinowe albo trwałe: *s*, *f*, *sz*, *ch (h)*, *w z ź*, *ż*, *ś*, *fi*, *chi (hi)*, *wi*, *j*, powstają bowiem podczas tarcia powietrza w szczelinach jamy ustnej. Trwać mogą dłuższy przeciąg czasu.

3) zwartoszczelinowe (złożone): *c*, *ć*, *cz*, *dz*, *dź*, *dż*, przy których wymawianiu tworzy się naprzód zwarcie takie jak przy wymowie *t*, *d*, zaraz zaś potym szczelina jak przy *s*, *ś*, *sz*, *z*, *ź*, *ż* (*c* = *t-s*; *ć* = *t-ś*; *cz* = *t-sz*; *dz* = *d-z*; *dź* = *d-ź*; *dż* = *d-ż*).

4. płynne: *ł*, *l*, *r*; przy wymawianiu spółgłosek *ł*, *l* następuje zwarcie przedniej części języka z podniebieniem twardym, jednocześnie jednak prąd powietrza płynie bocznemi częściami jamy ustnej. Przy wymawianiu spółgłoski *r* w przedniej części jamy ustnej w jednym i tym samym miejscu następuje szybkie po sobie zwarcie i otwarcie.

5. nosowe: *m, n, mi, ń;* przy ich wytwarzaniu się następuje zwarcie w jamie ustnej, powietrze znajduje jednak wolne przejście przez jamę nosową.

Uwaga. Przy powstawaniu spółgłosek zwartych, szczelinowych, zwartoszczelinowych i płynnych jama nosowa udziału nie bierze, dla tego też wszystkie te spółgłoski nazywa się nieraz spółgłoskami ustnemi w przeciwieństwie do nosowych: *m, mi, n, ń.*

Spółgłoski	zwarte	szczelinowe	zwarto-szczelinowe	płynne	nosowe
wargowe	*p, b, pi, bi*				*m, mi*
wargowo-zębowe		*f, w, fi, wi*			
przednio-językowe	*t, d*	*s, z, ś, ź, sz, ż*	*c, dz, ć, dź, cz, dż*	*ł, l*	*n, ń*
średnio-językowe		*j*			
tylno-językowe	*k, g, ch, ki, gi, chi*				

Spółgłoski twarde i miękkie.

§ 101. Spółgłoski dzielą się jeszcze na twarde (niepodniebienne) i miękkie (podniebienne);

twarde:

b p m f w t d c dz cz dż s z sz ż ł r n k g ch

miękkie:

bi pi mi fi wi ć dź ś ź l ń ki gi chi j.

Spółgłoski miękkie wymawiają się temi samemi narządami mównemi, co i twarde, z tą tylko różnicą, że przy wymawianiu spółgłosek miękkich konieczne jest mniejsze lub większe przybliżenie średniej części języka do podniebienia; stąd spółgłoski miękkie nazywają się też podniebiennemi (palatalnemi).

Spółgłoski *c*, *cz*, *dz*, *dż*, *sz*, *ż* *(rz)* dziś niepodniebienne (twarde) były dawniej podniebiennemi.

Sposoby wyrażania spółgłosek miękkich na piśmie.

§ 102. Dla wyrażenia na piśmie spółgłosek podniebiennych czyli miękkich *ć dź ś ź ń* używamy w naszej pisowni trojakiego sposobu:

1) gdy spółgłoska miękka znajduje się na końcu wyrazu, lub przed spółgłoską, piszemy wtedy znak pojedyńczy, służący dla spółgłoski twardej, dodając nad nim kreskę, np. *postać*, *ćma*, *łódź*, *kładźmy*, *leśny*, *groźba*, *koń*, *koński*, *państwo* itp.

2) gdy spółgłoska miękka znajduje się przed samogłoskami *a*, *e*, *o*, *u*, *ę*, *ą*, oznaczamy jej miękkość za pomocą *i*, dopisanego obok znaku spółgłoski twardej, np. ***ciało*** *(ćało)* ***ciepły***, ***ciąć***, ***dziecko***, ***siostra***, ***sięgać***, ***ziemia***, ***niebo***. To samo stosuje się do miękkich spółgłosek wargowych i tylnojęzykowych: *bi pi wi fi mi gi ki*, np. ***biały***, ***pierze***, ***wiatr***, *trafiać*, *znamię*, *zgiełk*, ***kiedy***.

We wszystkich tych wypadkach litera *i* jest tylko znakiem zmiękczenia, nie oznacza bynajmniej dźwięku samogłoskowego.

3) te same spółgłoski miękkie przed samogłoską *i* oznaczamy literami, służącemi dla spółgłosek twardych bez żadnego dodatku, np. ***cicho*** *(ćicho)*, ***dziki***, ***siwy***, ***zimno***, ***niwa***; ***bitwa***, ***pić***, ***widać***, *trafić*, ***miły***, *ginąć*, *męki* itp. Tutaj zatym *i* oprócz znaku samogłoski jest jednocześnie także znakiem miękkości dla poprzedzającej spółgłoski.

Spółgłoski dźwięczne i bezdźwięczne.

§ 103. Wymawiając pojedyńcze spółgłoski, łatwo zauważyć, że jedne z nich brzmią dźwięcznie, głośno: *b, d, g, z w...*, inne niedźwięcznie, cicho: *p, t, k, s, f..*, Stąd znowu wszystkie spółgłoski ze względu na samo ich brzmienie dzielimy:

1) na dźwięczne albo głośne: *b bi m mi w wi n ń d ł l z ź dz dź ż (rz) dż r g gi*, przy których wymawianiu drgają napięte struny głosowe; i

2) na bezdźwięczne albo ciche: *p pi f fi t s ś c ć sz cz k ki ch (h) chi (hi)*, przy których wymawianiu niema drgania strun głosowych.

§ 104. Z tego widzimy, że przy wymawianiu spółgłosek nie jest konieczne napięcie i drganie strun głosowych; natomiast wiemy, że przy wymawianiu samogłosek struny głosowe drgają zawsze, a więc samogłoski są zawsze dźwięczne czyli głośne. Tabliczka podana niżej przedstawi najlepiej podział głosek na dźwięczne (głośne) i bezdźwięczne (ciche), oraz na twarde (niepodniebienne) i miękkie (podniebienne):

	głoski	twarde	miękkie
dźwięczne	samogłoski	*a, ą, ę, o, u, y*	*e, i*
	spółgłoski	*b, d, g, z, w, ż, dz, dż, m, n, ł, r*	*bi, gi, ź, wi, dź, mi, ń, l, j*
bezdźwięczne	spółgłoski	*p, t, k, ch, s, f, sz, c, cz*	*pi, ki, chi, ś, fi, ć*

§ 105. Każdą spółgłoskę można więc określać różnemi nazwami; spółgłoska jest albo dźwięczną albo bezdźwięczną, jednocześnie zaś twardą albo miękką, prócz tego zwartą, albo szczelinową, czy zwartoszczelinową, czy też płynną, nosową i nadto jeszcze wargową, przedniolub tylnojęzykową itd. Np.

spółgłoska *k* jest tylnojęzykowa, zwarta, twarda, bezdźwięczna;

spółgłoska *d* jest przedniojęzykowa, zwarta, twarda, dźwięczna;

spółgłoska *fi* jest wargowozębowa, szczelinowa, miękka, bezdźwięczna;

spółgłoska *m* jest wargowa, nosowa, twarda, dźwięczna;

spółgłoska *dź* jest przedniojęzykowa, zwartoszczelinowa, miękka, dźwięczna; *ć* jest taka sama ale bezdźwięczna;

spółgłoski *z*, *ż* są przedniojęzykowe, szczelinowe, twarde, dźwięczne itd.

Zgłoski czyli sylaby.

§ 106. Trudno jest wymówić oddzielną spółgłoskę, np. *t*, *p*, *b*, *f*, *m*... W mowie naszej dźwięki powstają wskutek układu narządów mównych podczas wydechu powietrza z płuc, ale w czasie jednego wydechu możemy zmieniać — czasem nawet kilka razy — układ narządów mównych i wymawiać odrazu kilka dźwięków, np. *ta; bat; kra; skra; kość; ptak* itp.; po tym wydechu następuje bezpośrednio zaraz drugi wydech, podczas którego wymawiamy znowu pewną grupę głosek: *pla-cek; tor-ba; klęs-ka; ku-pić* itp. Każdą taką grupę głosek, wymawianą podczas jednego wydechu, nazywamy zgłoską albo sylabą.

Zgłoskę albo sylabę w języku polskim może tworzyć albo samogłoska pojedyńcza, albo też samogłoska w połączeniu z jedną lub więcej spółgłosek; np. *a*, *to*,

czyn, pra-ca, pań-stwo, dziw-ny, zgłos-ka, na-u-ka, nie-bez-pie-czeń-stwo...

Zgłoski otwarte i zamknięte.

§ 107. Zgłoski kończące się na samogłoskę nazywamy otwartemi *(ta pra-ca, gło-wa)*; zakończone zaś na spółgłoskę są zamknięte *(tych prac, głów)*.

Podstawą każdej zgłoski jest samogłoska. Wyraz przeto składa się z tylu zgłosek, ile w nim jest samogłosek; wyrazy więc są: jednozgłoskowe: jak np. *lew, syn, deszcz, grzmot;* dwuzgłoskowe: *a-ni, nie-bo, u-czeń, ob-cy, wil-ki;* trzyzgłoskowe: *praw-dziwy, da-le-ko, roz-pa-czać;* czterozgłoskowe: *wy-cho-wa-nie, o-kien-ni-ce, pra-co-wi-ty;* rzadsze są pięcio i sześciozgłoskowe.

W ten sposób dzielimy wyrazy przy ich wymawianiu; w powyższych wyrazach zgłoski: *u-czeń, na-u-ka, wy-cho-wa-nie* i t. d. są zgłoskami wymowy.

Zmiany głosek.

§ 108. Przy odmianach wyrazów, jako też przy tworzeniu wyrazów nowych (np. *cielę — cielątko)*, zarówno samogłoski jak i spółgłoski uległy pewnym zmianom.

Zmiany jednych dźwięków na drugie dokonywają się pod wpływem sąsiedztwa z pewnemi dźwiękami, lub wskutek położenia w wyrazie.

Wskutek tego mamy różne postaci wyrazów, różniące się swemi głoskami, a które jednak są tego samego pochodzenia; np.:

ręka... rąk... ręce... rączka
droga... dróg... drodze... dróżka
żona... żonie.. ożenić
miasto... w mieście.. miejski
jedzie... jadę... jazda

dęby.. *dąb*
ziele... *zioła*...
strzegę... *strzeże*... *strzec*... *ostrożny*
sługa... *służyć*...
pole... *pól*
las... *w lesie*...
mucha... *muszka* i t. p.

§ 109. Takie zmiany głosek nazywamy zmianami fonetycznemi.

Głoski zmieniają się albo niezależnie (samodzielnie), albo zależnie od pewnych warunków.

1. Niezależnie zmieniają się brzmienia niektórych dźwięków w wyrazach z biegiem czasu; np. dawniej inaczej wymawiano *ó* niż *u*, dziś brzmienie *ó* tak dalece zmieniło się w wymawianiu, że nie odróżniamy go już od dźwięku *u*. Dawniej *rz* stanowiło dźwięk odrębny, dziś nie różni się zupełnie od *ż*.

2. Zmiany fonetyczne zależne występują wtedy, gdy podczas rozwoju języka tworzą się pewne grupy brzmień lub zachodzą pewne ich położenia w wyrazie (zależnie od akcentu, od jakości zgłoski, od sąsiedztwa dźwięków itp.), które ulegają stałym przemianom. Takie zmiany fonetyczne podane są w §§ 110—132, 134—156. Dźwięki niepodniebienne pod wpływem podniebiennych stają się odpowiedniemi podniebiennemi, czyli upodniebieniają się (zmiękczają się); zjawisko to jest również zmianą fonetyczną. Tak np. *lubię (lub'ę)* powstało z *lub-ję*, gdy w pewnej epoce *j* zaczęto wymawiać bardziej podniebiennie, niż poprzednio; zmiana więc *b* na *b'* jest zmianą zależną.

Zmiany samogłosek.

Pochylenie samogłoski *o* na *ó*.

§ 110. W wyrazach: *dro-ga*, *dro-dze*, albo *sto-łu*, *sto-le*, *sto-lik*, mamy samogłoskę *o* w zgłosce otwartej. W takich zaś formach, jak: *dróg*, *podłóg*, *nóg*, *nagród*, *mórz*, *wód*, *mów*, *zbóż*, *pól*, *rów*, *stół*, *wieczór*, samogłoska *o* w zgłosce zamkniętej spółgłoską, pierwotnie dźwięczną, została zastąpiona *ó* pochylonym, które dziś

ma brzmienie *u* i które w piśmie wyrażamy przez *ó* ze względu na pochodzenie jej z dawnego *o*.

§ 111. Samogłoska *ó* pochylone miała dawniej brzmienie pośrednie między *o* i *u;* dzisiaj nie różni się niczym od *u*, a więc jest tylko literą abecadła, nie zaś dźwiękiem odrębnym. Chociaż *ó* w wymawianiu dzisiejszym nie różni się od *u*, dla uwydatnienia jednak, że dźwięk ten powstał z pierwotnego o, o czym zwykle poucza porównanie danego wyrazu z innemi pochodnemi, np. *stół* — *stołu*, *stolik*..., piszemy *ó*.

Pochylenie *o* w tej pozycji znane jest we wszystkich gwarach; najbardziej zbliżone jest ono do *u* na północowschodzie Polski.

Pochylenie samogłoski *e* na *é*.

§ 112. To samo zachodziło dawniej i z samogłoskami *e* i *é*. W wyrazach *chle-ba*, *śnie-gu* samogłoska *e* w zgłoskach otwartych pozostała bez zmiany; w wyrazach zaś *chléb*, *śniég*, *koléj* samogłoska *é* w zgłosce zamkniętej uległa zmianie, zbliżając się do *i* lub *y* (podobnie w wyrazach: *żołniérz*, *żérdź*, *dobréj*, *naszéj* itp.). W mowie ludzi wykształconych *é* pochylone wyszło z użycia i nie różni się od *e* otwartego; dla tego też piszemy *e* otwarte w wyrazach takich jak: *chleb*, *śnieg* itp.

§ 113. W gwarach *é* pochylone stało się *e* otwartym tylko we wschodniej Małopolsce i w okolicach Łowicza. Wszędzie indziej jest zbliżone wymową do *i*, *y*, albo też nie różni się od nich zupełnie: *chléb*, *świéca*; *chlib*, *świca*.

Pochylenie samogłoski *a* na *á*.

§ 114. W dawnej polszczyźnie istniała też samogłoska *á* pochylone; wymawianie jej było zbliżone do *o*. Dziś w języku literackim wyszła z użycia; pozostała jednak w gwarach, gdzie jest mniej lub więcej zbliżona do *o*: *ptök*, *prȍwda* u Kaszubów, *kowol* w środkowej Polsce *ptou̯k* w Wielkopolsce i na Śląsku.

Pochylenie samogłoski *ę* na *ą*.

§ 115. Przy podobnych warunkach uległa również samogłoska nosowa *ę* zamianie na *ą*. W zgłoskach otwar-

tych mamy *ę*: *wstę-ga*, *rę-ka*, *mę-ża*, *księ-ga*, *gę-ba*, *zę-ba*, *gołę-bie*, *błę-du*, *gałę-zi*, *wzię-ła*, *wzię-cie*; w zgłoskach zaś zamkniętych — *ą*: *wstąg*, *wstąż-ka*, *rąk*, *mąż*, *ksiąg*, *gąb*, *ząb*, *gołąb*, *błąd*, *gałąź*, *wziął*.

Pochylenie *ę* znane jest we wszystkich gwarach.

§ 116. W wielu razach ustaliło się pochylenie czyli właściwie zamiana *o* na *ó* i *ę* na *ą* nawet w zgłoskach otwartych, jak np. w wyrazach *gó-ral*, *kró-la*, *pió-ro*, *mó-wić*, *stróża*, *wło-ka*; *pają-ka*, *zają-ca*, *zają-czek*, *wyglą-du*, *są-du*, *pienią-dze*. Nierównie rzadziej spotykamy wyrazy bez pochylenia samogłosek w zgłoskach zamkniętych, np. *Ka-rol*, *rolnik*, *rol-ny*, *zdol-ny*, *szkol-ny*, *głod-ny*, *wygod-ny*, *stroj-ny*, *gru-czoł*, *ży-wioł*, *ka-czor*. Ani jedno ani drugie nie należy do zmian fonetycznych (zob. § 166).

Zmiana samogłoski *e* na *o* lub *a*.

§ 117. Niektóre wyrazy mają w osnowie w jednych przypadkach samogłoskę *e*, w innych zaś samogłoskę *o* lub *a*, np.:

ziel-e — *zioł-a*,	*w lesi-e* — *las-y*
imienia — *imion-a*	*w leci-e* — *lat-o*
w kościel-e — *kościoł-a*	*w mieści-e* — *miast-o*
chwalen-i — *chwalon-y*	*gwieździ-e* — *gwiazd-a*

toż samo spostrzec można w różnych postaciach słów, naprz.:

wiedzi-e — *wiod-ę*	*jedzi-e* — *jad-ę*
gnieć-cie — *gniot-ę*	*miel-i* — *miał-em*
bierz-esz — *bior-ą*	*lezi-e* — *lazł a*
niesi-ecie — *nios-ą*	*jedl-i* — *jadł-y*

Przykłady te wskazują, że samogłoska podniebienna *e* czasami ulega zmianie na samogłoskę niepodniebienną *o* lub też *a*. Z przykładów tych widać odrazu, kiedy to samogłoska *e* pozostaje niezmieniona, a w jakich razach ulega zmianie. Pozostaje niezmienioną w przykła-

dach: *ziel-e*, *imieni-a*, *gnieć-cie*, *mieści-e*, *gwieździ-e*, *jedzi-e* itp., czyli wtedy, gdy po niej następuje spółgłoska miękka: *l*, *ń*, *ć*, *ś*, *ź*, *dź*.

A możemy spotkać samogłoskę *e* niezmienioną i przed innemi spółgłoskami miękkiemi, np. przed: *bi*, *ki*, *gi*, *pi* w wyrazach: *w niebi-e*, *rzek-i*, *śniegi-em*, *w sklepi-e* itp.

Jeżeli jednak po *e* następowała spółgłoska twarda przedniojęzykowa: *t*, *d*, *z*, *s*, *ł*, *r*, *n*, wówczas to *e* zmieniło się na *o* albo na *a*, np.: *lat-o*, *jad-ę*, *wioz-ę*, *las-y*, *kościoł-a*, *bior-ę*, *chwalon-y* itp.

Twarde spółgłoski nieprzedniojęzykowe, więc wargowe, wargowo-zębowe i tylnojęzykowe nie wywoływały tej zmiany, mamy więc nie tylko *w niebi-e*, *sklepi-e*, *śpiewi-e*, *rzek-i*, *śniegi-em* ale również: *nieb-o*, *sklep-y*, *śpiew-u*, *rzek-a*, *śnieg-ów* itp.

§ 118. Przed spółgłoską *rz* pozostawało *e* niezmienione: *bierz-e*, *pierz-e*, *wierz-ę*, *w wierz-e*, *mierz-yć*, *mierz-ę*, ponieważ spółgłoska ta była dawniej miękka (ob. § 101; było to miękkie *r'*), podczas gdy przed twardym *r* uległa zmianie: *bior-ą*, *pior-ę*, *wiar-a*, *miar-a* itp.

§ 119. Samogłoska *e* nie uległa zmianie przed spółgłoską twardą przedniojęzykową *d* i *t*, jeżeli po niej następowało miękkie *l*, *ń* lub *rz* (które też dawniej było miękkie), np. *jedl-i*, *wiedl-i*, *siedl-i*, *gnietl-i*, *pletl-i*; *letn-i*, *świetn-i*; *wietrz-yć*, *na wietrz-e*. Gdy jednak po *d* lub *t* następuje spółgłoska twarda: *ł*, *r*, to samogłoska *e* zmieniła się: *jadł-y*, *wiodł-em*, *siadł-em*, *gniotł-a*, *plotł-y*; *wiatr-u*, *wiatr-ak* itp.

§ 120. Mogłoby się wydawać dziwnym, że samogłoska *e* zmienia się czasem na *o*, a czasem znowu na *a*. Rzeczywiście, gdyby ta samogłoska w odległych czasach jednakowo brzmiała w wyrazach: *w lesie*, *w lecie*, *na ciele*, *bielszy*, *mieli* jak i w wyrazach: *ziele*, *w kościele*, *chwaleni*, *wiezie*, *bierze* itp., toby pewnie uległa

jednakowej zmianie we wszystkich tych postaciach, gdzie po niej następuje spółgłoska przedniojęzykowa twarda *(d, t, z, s, ł, n, r)*, mówilibyśmy więc pewnie nie tylko: *lasy*, *lato*, *ciało*, *biały*, ale także: *ziało*, *kościałem*, *chwalana*, *wiażą*, *biarę*. Skoro tak nie jest, znaczy to, że w tych wyrazach, gdzie *e* przed spółgłoską twardą przedniojęzykową zmieniło się na *o* było inaczej wymawiane, aniżeli to *e*, które w tychże warunkach zmieniło się na *a*.

Wistocie w czasach bardzo dawnych, w tym języku ogólnym słowiańskim, który nazywamy prasłowiańskim (§ 71) było *e* krótko wymawiane w wyrazach *ziele*, *kościelny*, *cielesny*, *chwaleni*, *wiezie*, *bierze* itp. i to krótkie *e* zmieniło się na *o* (*zioło*, *kościoła* itd.); a oprócz tego była inna samogłoska *e* długo wymawiana (jakby podwójne: *ee*, albo *ea)* w wyrazach *na ciele*, *leśny*, *bielić*, *w lecie* itp., a to długie *e* zmieniło się na *a*: *ciało*, *lasy*, *biały*, *lato* itp.

Gdy się ta zmiana *e* krótkiego na *o* i *e* długiego na *a* już utarła w języku polskim, przestano odróżniać *e* długie od *e* krótkiego i zaczęto je wymawiać zupełnie jednakowo, tak jak dzisiaj.

W zabytkach jednak języka starosłowiańskiego (§ 71) widzimy, że te dwie samogłoski odróżniano i samogłoskę *e* długie oznaczano osobną literą ѣ.

§ 121. Dzisiaj w języku polskim mamy czasem samogłoskę *o* lub *a* przed spółgłoską miękką, chociaż powinnaby się tam zachować samogłoska *e*, bo przed spółgłoskami miękkiemi nie ulegała zmianie, mamy więc:

wyrazy z samogłoską prawidłowo zmienioną:

żon-a, *lod-y*, *jezior-o*, *Piotr-uś*, *ścian-a*, *sian-o*, *czas-y*...

obok postaci z niepotrzebnie zmienioną samogłoską:

żoni-e, *na lodzi-e*, *w jeziorz-e*, *Piotrz-e*, *na ściani-e*, *na siani-e*, *w czasi-e* itd.,

chociaż w innych wyrazach zachowało się dawne *e*: *żen-ić*, *gołoledź*, *świętopietrz-e*, *wcześ-nie* itp.

Taka zmiana *e* na *o* lub *a* przed spółgłoską miękką nie jest zmianą fonetyczną, ale ustaliła się tam samogłoska *o* lub *a* pod wpływem innych przypadków; mówiono *żona*, *żony*, więc i *żonie* zamiast *żenie*, jak w staropolskich zabytkach (ob. § 166); podobnie: *lodu*, *lodem*, *lody*, więc i na *lodzie*, zamiast dawniejszego: na *ledzie*.

Samogłoska *e* ruchome.

§ 122. Często między dwiema spółgłoskami zjawia się lub znika w wyrazach samogłoska *e*:

matka, *matki*, *matce*, *matkom* — *matek*
główka, *główki*, *główkę*, *główkach* — *główek*
jodła, *jodły*, *jodle*, *jodłami* — *jodeł*
łza, *łzy*, *łzę*, *łzom*, *łzach* — *łez*
sosna, *sośnie*, *sosnę*, *sosnami* — *sosen* itp.

albo: *palec* — *palca*, *palcem*, *palce*, *palcom*
lew — *lwa*, *lwu*, *lwem*, *lwie*, *lwy*
sen — *snu*, *snem*, *sny*, *snów*, *snami*
stołek — *stołka*, *stołku*, *stołki*, *stołków*
poseł — *posła*, *pośle*, *posłowie*, *posłom* itp.

Samogłoska ta jest to tak zwane *e* ruchome; powstała ona z dawnych krótkich samogłosek prasłowiańskich *ŭ* lub *ĭ*, które w zgłosce otwartej uległy zanikowi, np.: *matŭ-ka*, *jodŭ-ła*, *łŭ-za*, *lĭ-wa*, *sŭ-nu*, *stołŭ-ka* zmieniło się na: *mat-ka*, *jod-ła*, *łza*, *lwa*, *snu*, *stoł-ka*; w zgłosce zaś zamkniętej zmieniły się na *e*, np. *ma-tŭk*, *gło-wŭk*, *łŭz*, *so-sŭn*, *pa-lĭc*, *lĭw*, *po-sŭł*, *sto-łŭk* zmieniło się na *ma-tek*, *głó-wek*, *łez*, *so-sen*, *pa-lec*, *lew*, *po-seł*, *sto-łek* itp.

§ 123. Samogłoska *e* ruchome zmienia czasem poprzedzającą spółgłoskę twardą na odpowiednią miękką, np. *panna*—*panien*, *trumna*—*trumien*, *dnia*—*dzień*, *psa*—*pies*, *owca*—*owiec*, *kotła*—*kocieł* itp. Stało się to w tych razach, gdy *e* ruchome powstało z prasłowiańskiej samogłoski krótkiej *ĭ* miękkiej (w zabytkach starosłowiańskich jest

oznaczana literą ь), tymczasem pierwotna samogłoska *u* twarde (starosłow. ъ) nie zmieniała poprzedzającej spółgłoski: *głó**w**ka—głó**w**ek*, *domki—do**m**ek*, *łby—**ł**eb* itp.

Zanik samogłoski *i*, *y*.

§ 124. Dzisiejsze wyrazy obce, jak; *re-li-gja*, *li-nja*, *Ma-rja*, *hi-sto-rja* w dawnej polszczyźnie miały postaci: *re-li-gi-ja*, *li-ni-ja*, *Ma-ry-ja*, *hi-sto-ry-ja*, to jest były dłuższe o jedną zgłoskę *(re-li-gja* i *re-li-gi-ja)* i wymawiały się z naciskiem na przedostatniej zgłosce, na *i*, *y (re-li-gí-ja*, *li-ní-ja*, *Ma-ryja*, *hi-sto-ry-ja)*. Wskutek przeniesienia tego przycisku na trzecią zgłoskę od końca *(re-lí-gi-ja*, *hi-stó-ry-ja)* samogłoski te: *i*, *y*, pozbawione przycisku, nie wymawiały się wyraźnie i wkońcu zanikły; wskutek tego wyrazy skróciły się o jedną zgłoskę: *re-lí-gja*, *hi-stó-rja* itp.

§ 125. Podobnie znikło *i* na początku wyrazów: *mieć*, *mienie*, *grać* (z dawnych: *imieć*, *imienie*, *igrać*, *igranie; igrać* i dziś używa się, ale w odmiennym znaczeniu aniżeli *grać*).

§ 126. Samogłoskę *i* na końcu straciły takie postaci słów, jak: *dać*, *brać*, *śpiewać*, *nieść*... (z dawniejszych: *daći*, *śpiewaći*, *braći*, *nieśći*...).

§ 127. Podobnie straciły końcowe *i (y)* takie postaci słów (rozkazujące): *stąp*, *złam*, *strzeż*, *nieś*... z dawniejszych *stąpi*, *złami*, *strzeży*, *nieśi*...

Zmiany samogłosek *i* i *y*.

§ 128. Niegdyś spółgłoski *c*, *dz*, *cz*, *dż*, *sz*, *ż(rz)* były miękkie (podniebienne, jak np. dotąd w języku rosyjskim), a wówczas łatwo łączyły się z samogłoską podniebienną *i*. Z czasem jednak spółgłoski te stały się niepodniebiennemi (twardemi, ob. § 101) i wtedy następująca po nich samogłoska *i* zamieniła się na odpowiednią niepodniebienną czyli twardą: *y*, np. *Polacy*, *Niemcy*, *Turcy*, *wielcy*, *srodzy*, *ubodzy*, *wiedzy*, *pieniędzy*, *rzeczy*, *tarczy*, *kluczy*, *drożdży*, *noży*, *wieży*, *Tatarzy*,

bankierzy, *lekarzy*, *groszy*, *suszy* itp. Pierwotne *i* końcowe zachowało się jednak po spółgłoskach, które utrzymały swą miękkość, np. *Włosi*, *Francuzi*, *ręki*, *nogi*, *koni*, *roli*, *gołębi*, *braci* itp.

§ 129. Ślązacy i górale małopolscy wymawiają w tych razach przeważnie *i* niepodniebienne (twarde), np. śląskie: *grziby*, *czisty*, albo góralskie: *cisty* (czysty), *sije* (szyje).

§ 130. Samogłoska *y*, następując po spółgłoskach *k* lub *g*, staje się zawsze odpowiednią samogłoską podniebienną *i*; np. *wilki*, *ptaki*, *matki* (licz. mn.), *rogi*, *nogi*, *drogi* (licz. mn.) itp.

§ 131. Niektóre postaci słów rozkazujące, jak *bij*, *szyj*, *myj*, *daj*, *graj*, *pracuj*, *kupuj* itp., mają dziś na końcu *j*, które powstało z dawnej samogłoski *i*: *bi-i* *my-i*, *da-i*, *kupu-i* itd.

Również *i* zmieniło się w *j* w następujących wyrazach: *dojść* (z: *do-iść*), *przyjdę (przy-idę)*, *pójdę*, *wyjdę*, *znajdę*; *przyjmować*, *pojmować (przy-imować)* i w niektórych innych.

Zmiany spółgłosek.

§ 132. Spółgłoski pod wpływem sąsiednich głosek lub wskutek szczególnego położenia w wyrazie podlegają rozmaitym przemianom.

Zmiana spółgłosek dźwięcznych (głośnych) na bezdźwięczne (ciche).

§ 133. Spółgłoski dźwięczne w języku polskim zachowały swą dźwięczność tylko przed następującemi po nich spółgłoskami dźwięcznemi (głośnemi) i przed samogłoskami, (np. *gwiazda*, *wdowa*, *wróżba*, *dobry* itp. *słaby*, *ogrodnik)*; w innych razach, a mianowicie przed spółgłoską b e z d ź w i ę c z n ą oraz n a k o ń c u w y r a z u pierwotne spółgłoski dźwięczne stały się bezdźwięcznemi, np. w wymowie *chleb*, *słabszy*, *ogród*, *ogródki*, *gwiazd-*

ka, *lew*, [illegible], *dróżka*, *miedź*, *wóz*, *wózki*, mamy wyraźną spółgłoskę bezdźwięczną (jakgdyby: *chlep*, *słapszy*, *ogrót*, *ogrótki*, *gwiastka*, *lef* itp.).

Zmiana spółgłosek bezdźwięcznych (cichych) na dźwięczne (głośne).

§ 134. Spółgłoska bezdźwięczna (cicha) przed następującą głośną zmieniła się na odpowiednią głośną, np. obok *prosić* (z cichym *ś*) mamy wyraz *prośba* (wymawiamy *ź* przed *b*), *kwoli* wymawiamy i piszemy *gwoli* (*k* przed dźwięcznym *w* upodobniło się do dźwięcznego *g*), w wyrazach: *także*, *jakby* wymawiamy dźwięczną spółgłoskę *g* przed następującą dźwięczną *ź* albo *b*.

Taka zmiana spółgłoski poprzedzającej (cichej na głośną lub głośnej na cichą), stosownie do natury spółgłoski następującej, nazywa się upodobnieniem dźwiękowym (fonetycznym).

§ 135. W piśmie wogóle upodobnienia tego nie wyrażamy; piszemy np. *chleb*, *ogródki*, *słabszy*, *wróżka*, *wtedy*, *śliwki*, *lew*, chociaż spółgłoski odpowiednie tym literom: *b*, *d*, *ż*, *w*... są bezdźwięczne, t. j. w wymowie nie różnią się od tych, które w innych razach oznaczamy literą dla spółgłoski bezdźwięcznej (*p*, *t*, *sz*, *f*...), np. w wyrazach: *sklep*, *krótki*, *lepszy*, *Włoszka*, *kaftan*, *traf* itp. Piszemy też w wyrazie *prośba* *ś* przed *b*, choć wymawiamy *ź*, jak w wyrazie *groźba*.

Piszemy tak jednak ze względu na inne postaci tegoż wyrazu, np. *chleba*, *chleby*, *lwa*, *lwy*... jak i ze względu na pochodzenie głoski: *wróżka*, ale: *wróżyć*; *ogródki*, ale: *ogrody*, *ogrodnik*; *słabszy*, ale: *słaby*; *śliwki*, ale: *śliwa*; *prośba*, ale: *prosić* itd., czyli więc zatrzymujemy w piśmie niezmienione litery, oznaczające dźwięki pierwotne.

W pewnych tylko razach i to nielicznych zmiany tych spółgłosek wyrażamy w piśmie, to jest piszemy wyrazy tak, jak słyszymy i wymawiamy, np. *tchu*, *tchnienie*, zamiast *d-chu* od *dech* (*d* dźwięczne zostało tu zastąpione cichym *t* przed cichym *ch*); *lekki* zamiast *legki*, (gdzie *g* przed cichym *k* upodobniło się do *k*); *gwoli* (*k woli*),

grzeczny (k rzeczny); w wyrazie *żdźbło (śćbło)* obie ciche *ść* zmieniły się na głośne *żdź* przed następującym dźwięcznym *b*; to samo *zgrzytać* (ze *skrzytać)*; w wyrazie zaś *deszcz (deżdż, dżdżu)* przeciwnie: na końcu obie dźwięczne *żdż* zastąpione zostały odpowiedniemi cichemi *sz-cz*

Miękczenie spółgłosek.

§ 136. Przy odmianach wyrazów spółgłoski twarde uległy zmiękczeniu przed samogłoskami podniebiennemi *e*, *i*, albo też wskutek połączenia z następującą spółgłoską podniebienną *j*; np.:

żaba	— *żabie*	*kosa*	— *kosić*
kopać	— *kopię*	*wóz*	— *wozić*
łamać	— *łamię*	*dół*	— *w dole*
nowy	— *nowi*	*pan*	— *panie*
lato	— *lecie*	*widać*	— *widzieć*

§ 137. Spółgłoski niepodniebienne (twarde) wargowe i wargowo-zębowe, gdy po nich następowało *e* miękczące, *i*, lub *j*, uległy jednakiej zmianie, to jest przekształciły się na podniebienne wargowe i wargowozębowe. np.:

	przed *e*	przed *i*	w połączeniu z *j*:
f — fi	*w szafie*	*trafić*	*trafię*
w — wi	*na drzewie*	*prawić*	*prawię*
p — pi	*na wyspie*	*kupić*	*kupię*
b — bi	*w niebie*	*osłabić*	*osłabię*
m—mi	*plamie*	*znajomi*	*znajomię.*

§ 138. Spółgłoski twarde przedniojęzykowe przed *e*, *i* zmieniły się inaczej aniżeli w połączeniu z *j*; naprz.:

	przed *e*	przed *i*	
t — ć	*chacie*	*wrócić*	*(wrota)*
d — dź	*w błędzie*	*błądzić*	
s — ś	*kosie*	*kosić*	
z — ź	*wozie*	*wozić*	

w połączeniu z *j*:

t — *c*	*wrócę* (z: wrot-ję),	*c*, *dz*, *sz*, *ż* były pierwotnie spółgł. miękkiemi (ob. § 101).
d — *dz*	*błądzę* (błąd-ję),	
s — *sz*	*koszę* (kos-ję),	
z — *ż*	*wożę* (woz-ję);	

n ł r uległy zmianie jednakowej tak przed *e*, *i*, jak i w połączeniu z *j*:

	przed *e*	przed *i*	w połączeniu z *j*:
n — *ń*	*we śnie*,	*śnić*,	*śnię* (z: snję),
ł — *l*	*o chwale*,	*chwalić*	*chwalę* (chwalję),
r — *rz*	*w mierze*,	*mierzyć* (mier'-ić),	*mierzę* (mier'-ję) (ob. § 101).

§ 139. Spółgłoski tylnojęzykowe *k*, *g*, zmieniły się przed *e* inaczej (na *c*, *dz*), aniżeli przed *i* lub w połączeniu z *j* (na *cz*, *ż*):

przed *e*:

k—*c*	*ręka, ręce*	*c*, *dz* były dawniej miękkie (ob. § 101).
g—*dz*	*sługa, słudze*;	

przed *i* w połączeniu z *j*:

k—*cz*	*ręczyć, ręczy*;	*ręczę* (ręk-ję),	*cz*, *ż* były dawniej miękkie (ob. § 101).
g—*ż*	*służyć, służy*;	*służę* (sług-ję).	

Spółgłoska tylnojęzykowa *ch* wszędzie zmieniła się na *sz*:

ch—*sz*: *duch*, *dusza*, *dusze*, *duszy*, *duszę* (duch-ję) (ob. § 101); takie zmiany, jak: *cichy* — *cisi*, *głuchy*—*głusi*—są nowsze; w dawnym języku (staropolskim) i tu mieliśmy *sz*: *głuszy*, *ciszy* itp.

Spółgłoska *h* zmieniła się na *ż*: *Sapieha*, *Sapieże* (ob. § 101).

§ 140. Oprócz zmiany starodawnych zmiękczeń spółgłosek tylnojęzykowych *k*, *g*, *ch* na *c*, *cz*, *dz*, *ż*, *sz*, mamy w dzisiejszej polszczyźnie i inne zmiękczenia tychże spółgłosek na *ki*, *gi*, *chi(hi)* przed *e*, *i*, mianowicie w wyrazach swojskich takich, jak: *długie*, *dzikie*, *wielkie; wilkiem*, *rogiem*, *Bogiem* itp.; jako też w wyrazach cudzoziemskich, jak: *kielich*, *kiermasz*, *nikiel*, *kilof*, *gitara*, *giest*, *gienjusz*, *algiebra*, *chimera*, *chiński*, *chirurg*, *higjena*, *hijena*, *hijacynt* itp.

Miękczenie grup spółgłoskowych.

§ 141. Nie tylko pojedyńcze spółgłoski, ale i grupy dwu spółgłosek twardych w wyrazie (np. *miasto)*, wskutek wpływu następującej samogłoski podniebiennej *e*, *i*, lub łącznie ze spółgłoską podniebienną *j*, uległy zmiękczeniu, a następnie przerodzeniu się w inne grupy. I tak, grupy spółgłosek: *st* *zd* *sk* *zg* zmieniły się na odpowiednie: *ść*, *szcz* *żdź*, *żdż* *szcz* *żdż*, np.

st na *ść* i *szcz:*

*mia**st**o*, *mie**ść**e*, *mie**ść**ić*, *mie**szcz**ę*
*odpu**st***, *na odpu**ść**e*, *odpu**ść**ić*, *odpu**szcz**ę*

zd na *żdź* i *żdż:*

*ja**zd**a*, *je**żdź**ić*, *je**żdż**ę*
*gwo**zd**ek*, *gwo**żdź**ie*, *przygwo**żdż**ę*

sk na *szcz:*

*bły**sk***, *bły**szcz**eć*, *bły**szcz**y*, *bły**szcz**ę*
*trza**sk***, *trze**szcz**y*, *trze**szcz**eć*, *trze**szcz**ę*

zg na *żdż:*

*mó**zg***, *mó**żdż**ek*
*mia**zg**a*, *mia**żdż**yć*, *mia**żdż**ę*.

Wymiana spółgłosek.

§ 142. Grupy spółgłosek *ćc*, *ćcz*, *dźc*, *śs*, *źrz* w wyrazach staropolskich: *oćca*, *oćcze*, *ogrodźca*, *wieśski*, *dożrzeć*, itp., zostały wymienione na grupy spółgłosek: *jc*, *jcz*, *js*, *jrz*,

czyli pierwsza z tych spółgłosek podniebienna *ć*, *dź*, *ś*, *ź*, została zamieniona spółgłoską podniebienną *j*. Stąd formy: *ojca*, *ojcze*, *ogrójca*, *wiejski*, *dojrzeć*. Dzisiejsze zaś postaci mianownika *ojciec*, *ogrójec* ze staropolskich: *ociec*, *ogrodziec* (pomimo, że niema tu zbiegu spółgłosek) otrzymały spółgłoskę *j* przez podobieństwo do innych przypadków (zob. § 166). Tak powstała i nazwa *Grójec*, *Grójca*... z dawnej *Grodziec*, *Grodźca*. .

§ 143. Zbieg spółgłosek prasłowiańskich *kt* przed *i* rozwinął się już w najdawniejszym języku polskim w spółgłoskę *c;* wskutek tego z postaci pierwotnych: *wlek-ti*, *piek-ti*, *siek-ti* itp., po zaniku końcowego *i* (zob. § 126) mamy dzisiejsze postaci: *wlec*, *piec*, *siec*..., podobnie jak i postaci rzeczowników: *piec* i inne od nich pochodne z brzmieniem *c*.

Oprócz tych przykładów mogła grupa *kt* powstać z grupy *gt* wskutek zmiany dźwięcznej spółgłoski *g* na bezdźwięczną *k* przed spółgłoską bezdźwięczną *t*. Taka grupa *kt* (powstała z grupy *gt*) przed następującym *i* w dawnym języku rozwijała się również w spółgłoskę *c*, np. z postaci pierwotnych *mog-ti*, *bieg-ti*, *leg-ti* itp. rozwinęły się postaci *mok-ti*, *biek-ti*, *lek-ti*, a po zaniku końcowego *i* (§ 126) dzisiejsze postaci: *móc*, *biec*, *lec*... oraz rzeczowniki: *moc*, *pomoc*, *przemoc*...

§ 144. Grupa spółgłosek *tt* przed *i* już w języku prasłowiańskim została zastąpiona połączeniem *sti;* w polszczyźnie rozwinęło się stąd prawidłowo *śći* (zob. § 141), a po utracie końcowego *i* (zob. § 126) pozostało *ść;* np.

gniet-ti = *gniesti* = *gnieści* = *gnieść;*
plet-ti = *plesti* = *pleści* = *pleść;* itp.

Grupa *dt* zmieniła się fonetycznie na *tt* (dźwięczna *d* przed bezdźwięczną *t* staje się również bezdźwięczną ob. § 133) i uległa dalej tym samym zmianom, co grupa *tt*, np.:

kład-ti — *kłatti* — *kłasti* — *kłaść;*
wied-ti — *wietti* — *wiesti* — *wieść;* itp.

Na podobieństwo tych form powstała postać *iść* z dawniejszego *i-ć*, pierwotnego *i-ti*. Nie jest to jednak zmiana fonetyczna (§ 166).

Stwardnienie spółgłosek *).

§ 145. Samogłoska *e* ruchome, jak wiemy (ob. § 123) zmienia czasem (jeżeli powstała z samogłoski prasłowiańskiej podniebiennej *ĭ)* poprzedzającą spółgłoskę twardą na odpowiednią podniebienną (miękką), np. *chło**pi**ec*, ***wi**eś*, *gu**mi**en*, *dre**wi**en* itp. Innym razem (jeśli to było prasłowiańskie twarde *ŭ)* zmiękczenie nie następuje: *sno**p**ek*, *ku**b**eł*, *kró**w**ek*, *za**m**ek*, *że**b**er* itp. Tymczasem w innych postaciach tychże wyrazów tej różnicy niema już zupełnie; tak więc:

różnica miękkich i twardych	zawsze twarde
*chło**pi**ec*, ***pi**es—sno**p**ek;*	ale: *chło**p**ca*, ***p**sa*, *sno**p**ka;*
*szczer**bi**ec – ku**b**eł*, *że**b**er;*	ale: *szczer**b**ca*, *ku**b**ła*, *że**b**ra;*
***wi**eś*, *o**wi**ec—kró**w**ek;*	ale: ***w**si*, *o**w**ce*, *kró**w**ki;*
*hu**fi**ec—ku**f**el;*	ale: *hu**f**cem*, *ku**f**lem;*
*tru**mi**en*, *gu**mi**en—za**m**ek;*	ale: *tru**m**na*, *gu**m**no*, *za**m**ku.*

Otóż w języku prasłowiańskim przed owym *ĭ* poprzednia spółgłoska była zawsze zmiękczoną, przed *ŭ*—była twardą, w wyrazach więc: *chłopĭca*, *pĭsa*, *szczerbĭca*, *wĭsi*, *owĭce*, *hufĭcem*, *trumĭna*, *gumĭno* itd. były spółgłoski miękkie: *pi*, *bi*, *wi*, *fi*, *mi*, podczas gdy w wyrazach: *snopŭka*, *żebŭra*, *krowŭki*, *zamŭku* były spółgłoski *p*, *b*, *w*, *f*, *m* twarde, czyli różnica twardości i miękkości była we wszystkich postaciach zachowana. Dopiero w języku polskim niektóre postaci różnicę tę straciły: gdzie stare *ĭ*, *ŭ* przeszło w *e* (ruchome), tam również i w polszczyźnie do dziś istnieje: *chło**pi**ec*, ale *chło**p**ek*, *szczer**b**iec* ale: *uszczer**b**ek;* natomiast tam, gdzie stare *ĭ*, *ŭ* w polszczyźnie znikło, *sno**p**ka*, *chło**p**ka chło**p**'ca*, ***p**'sa* z dawnego: *snopŭka*, *chłopŭka*, *chłopĭca*, *pĭsa*. wkrótce też znikł również i wszelki ślad owego *ĭ*, t. j. zmiękczenie poprzedzającej spółgłoski i zamiast *pi*, *bi*, *mi*, *wi* i *fi* w tych postaciach wystąpiły spółgłoski twarde: *p*, *b*, *m*, *w*, *f*: *chło**p**ca*, ***p**sa* itp.

---

*) W następujących tu §§-ach nie wszystkie przykłady podane zostały w formie możliwej historycznie; autorowie zrobili to tylko ze względu na jasność popularnego wykładu.

§ 146. Podobnie też po zniknięciu końcowego *ĭ* miękkie spółgłoski wargowe i wargowo-zębowe stwardniały:

*pa**w**, le**w*** choć: *pa**wi**a, l**w**a;*
*gołą**b**, dą**b*** choć: *gołę**bi**a, dę**b**u;*
*kar**p**, sno**p*** choć: *kar**pi**a, sno**p**u;*
*zie**m**, ja**m*** choć: *zie**mi**a, ja**m**a* itp.

pierwotnie bowiem było: *pawĭ, gołąbĭ, karpĭ, ziemĭ*, ale: *lěwŭ, dąbŭ, snopŭ, jamŭ.*

§ 147. Po zaniku *ĭ* spółgłoski *ć, dź, ś, ź, ń, rz* (dawne *r* miękkie) nie stały się twardemi, np.: ***ci**em — **ć**ma; Sta**si**ek — Sta**ś**ka; Jó**zi**ek — Jó**z**ka; pie**ni**ek — pie**ń**ka; ja**rz**em—ja**rz**mo;* itp., t. j. zachowały nabytą podniebienność bez względu na to, czy *ĭ* rozwinęło się w *e* czy też znikło. W jednym tylko razie także i te przedniojęzykowe spółgłoski: *ć, dź, ś, ź, ń, rz* stały się niepodniebiennemi: *ć—t, dź—d, ś—s, ź—z, ń—n, rz—r*, a mianowicie jeśli po zaniku *ĭ* znalazły się bezpośrednio przed spółgłoską przedniojęzykową:

***ci**em — **ć**ma*	ale:	*pło**ci**en—płó**tn**a*
*wie**dź**ma*	ale:	***dzi**eń — **dni**a*
*Jó**zi**ek—Jó**ź**ka*	ale:	*ko**zi**eł—ko**zł**a*
*ta**si**em — ta**ś**ma*	ale:	*kro**si**en—kro**sn**a*
*pie**ni**ek—pie**ń**ka*	ale:	*pa**ni**en—pa**nn**a*
*ja**rz**em—ja**rz**ma*	ale:	*o**rz**eł—o**rł**a*

§ 148. Podobnie przed spółgłoskami przedniojęzykowemi straciły swą miękkość (podniebienność) spółgłoski poprzedzające w wyrazach:

*propo**r**ca — propo**rz**ec;*
*wzo**r**ca, sta**r**ca, dwo**r**ca, ko**r**ca — wzo**rz**ec* itd.;
*o**r**ła, ka**r**ła — o**rz**eł, ka**rz**eł;*
*odźwie**r**ny, wie**r**ny — dźwie**rz**e*, staropol. *wie**rz**en;*
***t**nę, pię**t**naście — **ci**ęty, **ci**ąć, pię**ć**;*
*go**d**ny, gru**d**nia — go**dz**ien, gru**dz**ień;* itp.

§ 149. Wszakże niektóre postaci wyrazów wyłamały się z tego prawa i mają dziś spółgłoski miękkie: *ć, dź, ś, ź*... zamiast oczekiwanych *d, s, z*... przed następującą spółgłoską przedniojęzykową, np. *pię**ć**dziesiąt, jeź**dź**ca, gło**ś**ny, wrze**ś**nia, gro**ź**ny, ko**ń**ski* itp. Stało się to zapewne dla utrzyma-

nia podobieństwa jak największego z innemi postaciami: *jeź**dzi**ec*, *pię**ć***, *gło**si**ć*, *wrze**si**eń*, *gro**zi**ć*, *gro**ż**ba*, *ko**ń***, *ko**ni**a*, itd. O takim utrzymywaniu podobieństwa w postaciach wyrazu ob. § 166.

Zlanie się dwu spółgłosek.

§ 150. Przy zbiegu dwu spółgłosek zębowych *sz-s*, *ż-s* (np. *kalisz-ski*, *boż-ski)*, pierwsza z nich upodobniła się do następnej *(kalis-ski*, *bos-ski)*, poczym w wymawianiu zupełnie zanikła, tak, że z dwu tych spółgłosek wymawia się obecnie (i pisze się) tylko druga, to jest *kaliski*, *boski*. Tak samo:

olkusz-ski = *olkus-ski* = *olkuski;*
czesz-ski = *czes-ski* = *czeski;*
męż-ski = *męs-ski* = *męski;*
mnóż-stwo = *mnós-stwo* = *mnóstwo.*

Podobnie mówimy i piszemy: *papiestwo*, *księstwo*, *zwycięstwo*, *hamburski*, *petersburski*, *norymberski*, *ryski*, *praski*, *paryski*.

§ 151. Zniknięcie poprostu spółgłoski *s (z)* bez poprzedniego upodobnienia mamy w przymiotnikach *pruski* z *prus-ski*, *saski* z *sas-ski*, *ruski* z *rus-ski;* tak samo z *kaukaz-ski*, *francuz-ski*, gdy dźwięczna *z* przed bezdźwięczną *s* brzmiała bezdźwięcznie jak *s* (ob. § 133), powstało: *kaukaski*, *francuski* (lecz *Francuz-ka)*.

§ 152. Przy tworzeniu wyrazów ze zbiegu spółgłosek *czs*, *ćś* lub *cs* wytworzył się wskutek stopniowych przemian dźwięk *c;* np. z *tkacz-stwo: tka**c**two;* od *żebrak*, *żebraczy: żebracz-stwo* = *żebra**c**two;* od *kupiec: kupiec-stwo* = *kupie**c**two;* z *bogać-stwo: boga**c**two;* podobnie *robactwo*, *kozactwo*, *opactwo*, *ptactwo* itp.

§ 153. W wyrazie dawnym *czstny* (poczestny) po zniknięciu głoski *t* (zob. § 154) dwa brzmienia *cz s* zastąpione zostały jednym *c*, stąd z *czsny* powstało *cny (zacny*, *cnota)*.

Podobnie ze staropolskiego *czso* powstało *co*. (Porównaj skrócenia *zacz* = za co, *wniwecz* = w ni w co).

Zniknięcie spółgłoski.

§ 154. Spółgłoska *t* znika z grup spółgłoskowych; *stn*, *stl*, *stł*. Wskutek tego mówimy: *wła**sny*** zamiast *właśtny*, *rado**sny*** (z *radostny*), *świ**sn**ąć* (z *świstnąć*), *miło**sny*** (z *miłostny*), *szczę**sny*** (z *szczęstny*), *zło**śl**iwy* (z *złostliwy*), *żało**śl**iwy* (z *żałostliwy*), *ro**sn**ąć* (z *rostnąć*), ***słup*** (z *stłup*), ***sł**ać* (z *stłać*), ***cny*** (zamiast *cztny*), ***cnota*** (z *cztnota*) itp. W innych wyrazach pokrewnych to *t* jest widoczne, np. *świ**st**ać*, *wzro**st***, *zaś**cie**łać*, *szczęś**cie***, *radoś**ć*** itp.

§ 155. Spółgłoska *d* znikła w wymawianiu w wyrazach: *szła*, *szło*, *szli* (z *szedła*, *szedł*), *serce* (z dawnego *serdce*; porównaj *serdeczny*, *serduszko*); *miłosierny* (*miłosierdzie*), *izba* (*izdebka*), *gwiznąć* (*gwizdać*).

§ 156. Spółgłoska *k* znikła między *s* i *n* w słowach: *pry**sn**ąć*, *ci**sn**ąć*, *bły**sn**ąć*, *kla**sn**ąć*, *pi**sn**ąć*; porównaj: *pry**sk***, *ci**sk**ać*, *bły**sk***, *kla**sk**ać*, *pi**sk***).

Spółgłoska *g* znikła również między *z* i *n* w słowach: *bry**zn**ąć* (z *bryzgnąć*), *śli**zn**ąć* (z *ślizgnąć*).

Mazurzenie.

§ 157. Te dźwięki języka literackiego, które oznaczamy literami *sz*, *ż*, *cz*, *dż* brzmią w ten sam sposób w narzeczach: kaszubskim, borowiecko-krajniackim, kujawskim, wielkopolskim, chełmińsko-dobrzyńskim a także na Górnym Śląsku; wszędzie zaś indziej: na całym Mazowszu, Podlasiu i w całej Małopolsce lud nie odróżnia w wymowie tych dźwięków od dźwięków, oznaczanych literami *s*, *z*, *c*, *dz*, czyli, jak się zwykle mówi, m a z u r z y, np. *zyto*, *syja*, *cepiec*, *jezdzę*.

§ 158. Na Kaszubach znowu wymawiają *s*, *z*, *c*, *dz* i tam, gdzie w literackim języku mamy *s*, *z*, *c*, *dz* i tam, gdzie w literackim jest *ś*, *ź*, *ć*, *dź*, np. *sedzec*, *zemia*, *casto*, *dzecę*.

Akcent czyli przycisk.

§ 159. Akcent polega na tym, że jedną zgłoskę wyrazu wymawiamy z większym przyciskiem aniżeli pozostałe. Tak np. w wyrazach: ***pewny*** ***człowiek***, *znajomość*, *staro**ży**tny* — zgłoski przedostatnie wymawiamy silniej od pozostałych.

Akcent może być stały, t. j. padać zawsze na pewne zgłoski, lub ruchomy, t. j. padać na różne zgłoski.

Niektóre języki słowiańskie mają akcent stały, np. czeski i łużycki, tam akcent pada na pierwszą zgłoskę wyrazu; inne — mają akcent ruchomy, np. rosyjski, serbski.

§ 160. **Akcent języka polskiego** jest stały i pada zwykle na zgłoskę przedostatnią wyrazu.

Są jednak wyrazy, które mają akcent na zgłosce trzeciej od końca, a mianowicie:

1) Niektóre wyrazy obcego pochodzenia, np. ***lo**gika*, ***fi**zyka*, *uni**wer**sytet*, *arytmetyka*, ***al**giebra*, *bo**ta**nika*, ***mu**zyka*, ***o**pera* itp.

2) Większość wyrazów złożonych z dodatkami: *by*, *że*, *to*, *bądź* i z zakończeniami osobowemi *śmy*, *ście*; np. ***po**szedłby*, ***prze**stańże*, ***ni**byto*, *któ**re**gobądź*; *słu**cha**liśmy*, *zro**bi**liście*.

3) Wyrazy rodzime *ogół* i *szczegół* wymawiają się przeważnie z akcentem na pierwszej zgłosce w tych postaciach, które nie przewyższają trzech zgłosek, np. ***o**gółem*, ***wo**góle* w ***szcze**góle*, w ***szcze**gółach*. W postaciach zaś tych wyrazów o czterech zgłoskach akcent pada na zgłoskę przedostatnią, np. *ogó**ło**wi*, *szczegó**ło**wi*. Do wyjątków też należą wyrazy rodzime: *o**ko**lica* i *Rzeczpo**spo**lita*.

§ 161. Gwara kaszubska północna posiada akcent ruchomy, t. zn., że może tam być akcentowana zarówno zgłoska pierwsza, jak druga, albo przedostatnia czy też

ostatnia, zawsze jednak zależnie od wyrazu: jeden i ten sam wyraz ma zawsze akcent na tej samej zgłosce. Gwara kaszubska południowa ma akcent zawsze na pierwszej zgłosce wyrazu; podobny akcent ma też gwara podhalska (pod wpływem akcentu słowackiego).

Akcent ruchomy był właściwy dawniej nie tylko gwarze kaszubskiej ale wogóle językowi polskiemu; również ruchomy akcent posiadał dawniej język prasłowiański. Inne języki, posiadające dziś akcent stały, dawniej również miały akcent ruchomy, np. język francuski.

ETYMOLOGJA (Słoworód).

§ 162. Część gramatyki, zwana etymologją albo słoworodem, jest to nauka, zaznajamiająca nas z budową wyrazów.

Budowa wyrazów.

§ 163. Każdy wyraz jest nie tylko grupą dźwięków, złożonych w całość, ale nadto posiada pewne znaczenie (ob. § 8 i 13).

Są wyrazy o znaczeniu pokrewnym, a jednak nieco różnym; np. znaczenie wyrazu *dom* odmienne jest od znaczenia wyrazu *domek;* tak samo: *widzę* i *widuję*, chociaż wyrazy te mają pewne części wspólne: *dom* i *dom(e-k); wid(-zę)* i *wid(-uję).*

Skoro znaczenie dwu podobnych wyrazów nie jest jednakowe, a w samych wyrazach tylko pewne ich części różnią się od siebie, wynika stąd, że w tych różniących się częściach zawiera się różnica znaczenia, czyli że same one muszą mieć jakieś znaczenie. W następujących parach wyrazów:

słuch-ać — stuk-ać	*ręcz-ny — noż-ny*
kwiat — kwiat-uszek	*widzi-eć — wid-ywać*
prze-grać — prze-ciąć	*pod-nóżek — pod-bródek*

widzimy pewne podobieństwa i pewne różnice; a mianowicie: *słuchać* i *stukać* mają wspólne znaczenie pewnej czynności, które zawiera się w dźwiękach *-ać* obu tych wyrazów; jaka zaś jest ta czynność — wyrażają to pozostałe części wyrazów: *słuch-*, *stuk-* itd.

W ten sposób w każdym wyrazie można odszukać pewne części składowe, połączone celowo w całość, z których każda ma swoje znaczenie. Temi częściami składowemi wyrazu są: *pierwiastek, przedrostek, przyrostek* i *końcówka* (ob. § 171, 172, 173 i 192).

Ściśle spojone w jeden wyraz, ulegały one z biegiem czasu różnym zmianom, które poniżej wyjaśnimy.

Rozwój języka żywego.

§ 164. Wyrazy dzisiejszego języka polskiego i innych języków nie przedstawiają zwyczajnego, mechanicznego zestawienia części składowych. Np. w wyrazie *spo**jrz**enie*, dźwięki odpowiadające dawnemu pierwiastkowi *zĭr*, dziś brzmią *jrz;* ten sam pierwiastek w wyrazie *w-**zr**-ok* uległ mniejszym zmianom. Zmiany takie zachodzą nie tylko w pierwiastku, ale i w przyrostkach oraz w końcówkach; np. biernik od *wieża*, *historja* brzmi dziś *wieżę*, *historję*, dawniej zaś *wieżą*, *historją* i t. d.

§ 165. Zmiany te zachodzą od początku istnienia języka bezustannie i do tej pory, dopóki język ten jest żywy i służy jako środek porozumiewania się między ludźmi.

Jeżeli język jaki przestaje istnieć jako język mówiony, staje się wtedy językiem martwym. Martwym np. językiem jest język łaciński, starosłowiański i inne. Język martwy, nie będąc używany, nie doznaje też żadnych zmian, niejako kamienieje w swoim ostatnim stanie.

Język żywy, przeciwnie, rozwija się wciąż, a rozwój jego stanowią nieznaczne ale bezustanne zmiany, jakim podlega.

Zmiany te są różnorodne; najważniejsze dla języka są zmiany fonetyczne i analogiczne.

O zmianach fonetycznych ob. § 108 i 109.

Zmiany analogiczne.

§ 166. Zmiany analogiczne powstają nie wskutek przyczyn fonetycznych, ale przez upodobnienie (analogję) postaci danego wyrazu do innych postaci wyrazowych.

Analogja wywołuje w wyrazie zmiany nieuzasadnione fonetycznie, ale powstałe wskutek przeniesienia (zapożyczenia) pewnej formy z innego wyrazu.

1. Przeniesienie analogiczne z innych postaci tegoż wyrazu.

Należą tutaj zmiany, powstałe w danym wyrazie wskutek tego, że w innych postaciach tegoż wyrazu odmiennie się przedstawia ta część jego, która zmianie uległa. Np. w języku staropolskim od rzeczownika *ociec* inne przypadki brzmiały: *oćca*, *oćcu*...; formy te fonetycznie zmieniły się na: *ojca*, *ojcu*... (ob. § 142); ale już drogą analogji przeniesiono grupę dźwięków *oj-* i do mianownika *(ojciec)*, chociaż względy fonetyczne tego nie wymagały; mogło przecież pozostać: *ociec*. Rzeczownik *czoło* pierwotnie brzmiał *czeło*, a miejscownik — *czele;* forma ta zachowała się w wyrażeniach: *na czele wojsk*, *naczelny*, *naczelnik*..., ale przed przedniojęzykowym twardym *ł* pierwotne *e* (krótkie) zmieniło się fonetycznie na o (ob. § 117 i 121); odmiana więc była następująca: *czoło*, *czoła*, *czołu*, *czołem*, *czele*, *czoła*, *czół*, *czołom*, *czołami*, *czołach*, t. j. we wszystkich formach, prócz jedynie miejscownika liczby pojedyńczej osnowa była *czoł-*, co jest zwyczajnym zjawiskiem fonetycznym. W formie miejscownika po *e* następowało podniebienne *l*, przed którym *e* zazwyczaj się utrzymuje, i tu jednak zaszła zmiana i dzisiaj mówi się stale: *na czole* (np. smutek)..., gdyż osnowa pierwotna miejscownika *czel-* została zrównana z osnową innych przypadków: *czoł-*. Jest to więc zmiana analogiczna.

2. Przeniesienia analogiczne z podobnych postaci innych wyrazów.

Również pod wpływem analogji powstają zjawiska upodobnienia form pokrewnych, czyli zmieszanie końcówek (lub innych części składowych) jednej klasy (grupy) wyrazów z inną. Np. od przysłówka *wysoko* stopień wyższy był: *wysz-ej*; potym upodobniono tę formę do przysłówka *niżej* (od *nizko)* i wskutek tego dziś mówimy i piszemy *wyżej*. Pierwotną końcówką celownika liczby mnogiej rzeczowników żeńskich było *-am (rękam, głowam)*, ponieważ jednak rzeczowniki męskie i nijakie miały w tym przypadku końcówkę *-om*, więc przeniesiono ją i do form rodzaju żeńskiego, stąd postaci: *rękom, głowom*, zamiast dawnych: *rękam, głowam*... Pierwotnie formy czasu teraźniejszego od *deptać*, *szeptać*... były: *depcę, szepcesz*..., powstałe fonetycznie; tymczasem wskutek upodobnienia do słów takich jak: *leczę, włóczę, toczę*..., uległy one zmianie na: *depczę, kłopoczę, szepczę*.

Działanie analogji jest w języku bardzo rozpowszechnione i żywotne, to znaczy, że trwa ciągle w swojej sile. Ona to wywołała nieraz zjawienie się spółgłoski (ob. § 167), i inne procesy w wyrazach.

Analogiczne zmiany były wspomniane w §§ 116, 121, 142, 144, 149.

Zjawienie się spółgłoski.

§ 167. Spółgłoska *d* pojawia się w wyrazach *zdjąć*, *zdjęty*, z dawnych *z-jąć*, *z-jęty*. To zjawienie się nastąpiło na wzór takich wyrazów, jak *pod-jąć*, *od-jąć*, *pod-jęty*, gdzie *d* należy do przyimka, dodanego do słowa *jąć*.

W wyrazie *zdumieć*, *zdumiony* spółgłoska *d* zjawiła się wskutek upodobnienia wyrazów *z-umieć*, *z-umiony* do wyrazu *dumać*, *duma*, *dumny*.

Czasem jednak spółgłoska *d* zjawia się z powodów fonetycznych, np. *zdrada*, *zazdrość*.

Części składowe wyrazu.

§ 168. Pomimo tych zmian fonetycznych i analogicznych, którym wyrazy ulegały, możemy odszukać

zawsze części składowe (znaczeniowe, morfologiczne) każdego wyrazu.

Np. w wyrazach: *nauka, naukowy, uczeń, wyuczyć*—cząstkami znaczeniowemi czyli morfologicznemi są: *na-uk-a, na-uk-ow-y, ucz-eń, wy-ucz-yć.* Pomiędzy temi cząstkami znaczeniowemi najważniejszą jest ta, w której tkwi główne znaczenie wyrazu, czyli jego pierwiastek, albo pień, albo rdzeń wyrazu. W przywiedzionych dopiero co przykładach pierwiastkiem jest *uk* i *ucz;* dodane do niego inne cząstki na początku, czyli przedrostki *(**na**-uk-a, **wy**-ucz-yć)* i na końcu, zwane przyrostkami *(na-uk-**a**, wy-ucz-**yć**, ucz-**eń**)*, tworzą zwykle wyrazy. Często jednak budowa wyrazów jest znacznie prostsza, mianowicie gdy wyraz przedstawia bądź czysty pierwiastek, np. *dom, syn,* bądź pierwiastek z samym przedrostkiem, np. *na-ród, prze-gląd,* lub tylko z przyrostkiem, np. *mat-ka, wid-ok, rol-nik.*

Części znaczeniowe a zgłoski wymowy.

§ 169. Z powyższego widzimy, że podział wyrazu na części składowe (znaczeniowe) jest naogół inny od podziału wyrazu na zgłoski wymowy (ob. § 106). Często zgłoski wymowy są zarazem cząstkami znaczeniowemi wyrazu, jak np. w wyrazach *o-gród, rol-nik, mat-ka,* często jednak zupełnie sobie nawzajem nie odpowiadają, jak np. zgłoski wymowy mamy: *na-u-ka, u-czeń, wi-dok, ro-bo-ta, wy-ra-zy,* itp.; cząstki zaś znaczeniowe tych wyrazów są: *na-uk-a, ucz-eń, wid-ok, rob-ot-a, wy-raz-y* itp.

Przenoszenie wyrazów.

§ 170. Dzielenie wyrazów na zgłoski wymowy ma swoje zastosowanie przy przenoszeniu wyrazów pisanych z jednego wiersza na drugi.

Podział wyrazów na zgłoski wymowy nie przedstawia trudności, gdy zgłoski kończą się na samogłoski; np. *na-u-ka*, *wy-mo-wa*, *o-dejść ro-zum*, *sy-na*, *ro-du* itp..

Trudności przy rozdzielaniu zgłosek zachodzą wtedy, gdy samogłosce towarzyszy dwie lub więcej spółgłosek. Wówczas dla oznaczenia zgłoski wymowy trzeba zwrócić uwagę na cząstkę znaczeniową czyli na skład morfologiczny wyrazu, i dzielić wyrazy tak, ażeby cząstki znaczeniowe nie były rozrywane; wtedy bowiem zgłoski wymowy zgadzają się z cząstkami znaczeniowemi; np. *mat-ka*, *głos-ka*, *groźba*, *mów-ca*, *kół-ko*, *trud-ny*, *słusz-ny*, *po-wszech-ny*, *pierwszy*, *mędr-szy*, *cięż-ki*, *mor-ski*, *mę-ski*, *po-wsta-wiać*, *podsta-wić*, *po-lep-szyć*, *wez-brać*, *drob-nost-ka*, *mnó-stwo*, *śledztwo*, *od-ręb-ność*, *po-wierzch-nia*, *o-ko-licz-ność*, *sprzecz-ność* itp. W razach zaś wątpliwych przyjęto całą grupę spółgłosek przyłączać do następnej zgłoski, np. *sio-stra*, *my-śle-nie*, *o-twór*, *o-twar-ty*, *gę-sty*, *chy-try*, *o-stry*, *do-wcip*, *fan-ta-zja*, *ko-mi-sja*, *fi-zjo-lo-gja*, *bi-blja*, *gi-mna-zjum* itp.

Pierwiastek.

§ 171. Pierwiastkiem (pniem, rdzeniem) wyrazu nazywamy tę jego część, w której zawiera się główne, zasadnicze jego znaczenie (ob. § 163, str. 80 i § 168).

W wyrazach: *dać*, *daję*, *dawał*, *rozdajemy*, *datek*, *danina*, *poddany*, *podatek*, *rozdać*, *nadany*, *podanie*, *wydawca*... taką częścią główną jest zgłoska *-da-*.

Wyrazy języka polskiego mają zawsze pierwiastki jednozgłoskowe.

Np. *grod (grodzić, gród, ogrodnik..,)*; *rok (rok, rokowania, odroczyć, wyrocznia...)*. W dzisiejszym języku zdarzają się wyrazy, których pierwiastek nie zawiera samogłoski, a więc nie tworzy zgłoski, np. *w-**zr**-ok*, *za-**br**-ać*, ***ps**-isko*. Jest to jednak tylko pozorne: kiedyś, czy w staropolskim, czy w epoce prasłowiańskiej, albo jeszcze wcześniej i w tych wyrazach pierwiastek tworzył zgłoskę. Dowodzą tego inne wyrazy, im pokrewne, np. *za**bier**ać*, ***pies***, *po**zor**ny*..., gdzie pierwiastek tworzy zgłoskę.

Takie skrócenie pierwiastku *(zr, br, ps...)*, a także i inne przeobrażenia powstały wskutek ciągłego rozwoju języka i są zmianami fonetycznemi (ob. § 109), albo analogicznemi (ob. § 166).

Często więc kilka wyrazów niewątpliwie pokrewnych znaczeniem i pochodzeniem ma nieco odmienne formy pnia, np. ***bior**-ę*, ***bierz**-e*, ***br**-ać*, *wy-**bier**-ać*, *za-**bor**-ca; wy-**bór***, *roz-**biór***. Wszystkie te wyrazy mają jeden wspólny pierwiastek, który, znajdując się w różnych warunkach fonetycznych, uległ rozmaitym zmianom w poszczególnych wyrazach i dziś ma następujące formy:

br—bier—bierz—bor—bior—bór—biór.

Podobnie postać pierwiastku mogła się nieco zmienić wskutek zmian analogicznych; np. wyrazy: *cześć*, *uczciwość*, *cnota* (z *czestnota*), staropol. *czestować*, *poczestunek* mają pierwiastek *czest-*, który pod wpływem wyrazu *często* (*o* pierwiastku *częst-)* zmienił w pewnych wyrazach swą postać na *częst* i stąd powstały dzisiejsze postaci analogiczne: *częstować, poczęstunek.*

Przedrostki.

§ 172. Przedrostkiem nazywamy część wyrazu, znajdującą się przed pierwiastkiem tego wyrazu, np. ***pod**-nieść*, ***wy**-chodzę*, ***o**-pieka*, ***na**-uka*, ***nie**-uctwo* (ob. § 163 na str. 80 i § 168).

Przedrostki służą do nadania pewnego odcienia znaczeniu danego wyrazu, np. *brać—wy-brać*, *zamek—pod-zamcze*,... *raz—nie-raz*, *wielki—nie-wielki*...

Niekiedy spotykamy w wyrazach dwa, trzy i cztery przedrostki, np. *wy-po-czynek*, *po-z-na-jdowali*, *po-za-s-po-kajać.*

Większa część przedrostków są to przyimki, używane jako oddzielne wyrazy (ob. § 62), np. ***do**-nieść*,

***od**-ciągnąć*, ***o**-koło*, ***za**-kaz*, ***bez**-cześcić*, ***na**-łóg*, ***pod**-nóżek*... Także w charakterze przedrostka używa się przeczenia *nie*, np. ***nie**-wola*, ***nie**-pokój*. Niewiele jest tylko takich przedrostków, które w dzisiejszym języku nie występują jako oddzielne wyrazy, np. ***prze**-strach*, ***pro**-wadzić*, ***roz**-mowa*, ***wz**-rost*, ***ob**-chodzić*, ***wy**-bierać*, ***pa**-górek*, ***pr**.ı-babka*. Przeważnie są to przyimki nierozdzielne (ob. § 195).

Przyrostki.

§ 173. Przyrostkiem nazywamy część wyrazu, następującą po pierwiastku (ob. § 163 na str. 80 i § 168).

Ilość przyrostków jest bardzo wielka i różnego znaczenia. Jedne przyrostki właściwe są tylko rzeczownikom, inne przymiotnikom, inne zaś tylko słowom.

Z kolei rozpatrzymy przyrostki pod względem ich znaczenia.

Przyrostki rzeczowników.

§ 174. Największy dział pomiędzy przyrostkami stanowią przyrostki rzeczownikowe, to jest te, które, dodane do pnia, utworzyły rzeczowniki i dziś służą do tworzenia nowych. Przyrostki określają zarazem rodzaj rzeczowników; jedne właściwe są rzeczownikom rodzaju męskiego, inne rzeczownikom żeńskim, inne znowu nijakim.

O rzeczownikach i ich znaczeniu ob. §§ 17—22.

Najczęstsze przyrostki są następujące:

Przyrostki, tworzące rzeczowniki męskie.

§ 175. Znaczenie osoby działającej (lub niekiedy narzędzia) mają przyrostki: *-acz* (np. *or-acz*, *tk-acz*), *-ca* (*stwór-ca*, *zbaw-ca*), *-ciel* (*stworzy-ciel*, *nauczy-ciel*), *-'ec* (*kupi-ec*, *myśliwi-ec*), *-'ik* (*grzeszn-ik*),

-'nik (przewoź-nik), a także obce: *-ant (komedj-ant)*, *-arz (mal-arz)*, *-erz (ryc-erz)*... *-ista (cykl-ista)*, *-ator (fund-ator)*.

Kreseczka ' przed przyrostkiem umieszczona oznacza, że ostatnia spółgłoska pierwiastku ulega zmiękczeniu.

Znaczenie mieszkańców jakiejś miejscowości lub narodów mają przyrostki: *-ak (Pol-ak)*, *-'ak (Warszawi-ak)*, *-'anin (Lwowi-anin)*, *-czyk (Chiń-czyk)*, *-'ec (cudzoziemi-ec)*.

Znaczenie pochodzenia osób mają przyrostki: *-'ic (szlachc-ie, dziedz-ic)*; późniejszy: *-'icz*, *-'ewicz*; *-owicz (królew-icz, Tyszki-ewicz, Piotr-owicz)*.

Znaczenie przedmiotu drobnego lub osoby małej (znaczenie zdrobniałe) nadają rzeczownikom przyrostki: *-ek (chłop-ek, dziad-ek, świder-ek)*, *-ik*, *-yk (kon-ik, chłopcz-yk, noż-yk)*, *-'ek (pieniąż-ek, Maci-ek ko-łecz-ek*, powstałe z *koł-ek-'ek*), *-aszek*, *-uszek (wuj-aszek, star-uszek, pal-uszek)*, *-iś*, *-uś (Ludw-iś, Zygm-uś)*, *-unio (dziad-unio)* itp.

Znaczenie przedmiotu lub osoby niemiłej (znaczenie zgrubiałe, pogardliwe) nadają rzeczownikom przyrostki: *-ak (prost-ak, próżni-ak, uczni-ak)*, *-uch (smol-uch, past-uch)*...

Znaczenie pojęć oderwanych mają przyrostki obcego pochodzenia: *-'izm (ideal-izm)*, *-yzm (romant-yzm)*, *-unek (kier-unek, szac-unek)*.

§ 176. Przyrostki powyższe oprócz znaczeń wykazanych, mają jeszcze inne odcienie znaczeniowe. Tak np. przyrostek *-nik*, oprócz nazw osób działających, tworzy nazwy rzeczy i zwierząt, jak np. *słow-nik*, *chod-nik*, *kur-nik*, *karm-nik* itd. Przyrostek *-unek*, prócz nazw pojęć, tworzy nazwy rzeczy, jak: *podar-unek*, *pak-unek*, *ład-unek*...

To samo dotyczy przyrostków w imionach żeńskich i nijakich, jako też w przymiotnikach i słowach.

Przyrostki, tworzące rzeczowniki żeńskie.

§ 177. Przyrostki, zmieniające rzeczowniki męskie na odpowiednie żeńskie: *-a (Józef-a)*, *-'anka*, *-ina*, *-yna*, *-owa*, *-ówna (Podlasi-anka*, *podkomorz-yna*, *wojewodz-ina*, *Wojciech-owa*, *Plater-ówna)*, *-'ica (zakonn-ica)*, *-ka (pracz-ka)*, *-yni*, *-nica (gospod-yni*, *przodow-nica)*.

W gwarach śląskich nazwiska kobiet zamężnych urabiają się za pomocą przyrostków: *-'ka: Kubaláczka* (męskie: *Kubalák)*, *-ula: Bańkula* (męs. *Bańka)*, *-'ina: Sikorzina* (m. *Sikora)* itd.

Znaczenie miejscowości, a także przedmiotów określonego przeznaczenia mają przyrostki: *-ina*, *-yna (kra-ina*, *niz-ina*, *olsz-yna)*, *-'nica (piw-nica*, *miednica)*, *-nia*, *-'arnia*, *-alnia*, *-ownia (kuch-nia*, *staj-nia*, *szat-nia*, *smol-arnia*, *kawi-arnia*, *drw-alnia*, *lod-ownia*, *cukr-ownia)*, *-'izna*, *-yzna (ojcz-yzna)*.

Znaczenie osób lub przedmiotów małych (znaczenie zdrobniałe, niekiedy pieszczotliwe) mają przyrostki: *-ka*, *-'ka*, *-eczka (głów-ka*, *rącz-ka*, *szaf-eczka*, *dziew-eczka)*, *-uchna*, *-unia -usia (cór-uchna*, *bab-unia*, *niani-usia)*.

Znaczenie rzeczowników umysłowych nadają przyrostki: *-'a (pełni-a*, *cisz-a)*, *-ica (tajemn-ica)*, *-ość (mił-ość*, *rad-ość)*, *-ota (prost-ota*, *cn-ota)*, *-ba (proś-ba*, *licz-ba)*.

Przyrostki, tworzące rzeczowniki nijakie.

§ 178. Znaczenie narzędzia mają przyrostki: *-dło (my-dło*, *prześciera-dło*, *kowa-dło)*, *-idło (motow-idło)*.

Znaczenie miejsca o charakterze określonym ma przyrostek *-isko*, *-ysko (rż-ysko*, *pastw-isko*, *klep-isko*, *mrow-isko)*.

Znaczenie pojęć umysłowych mają przyrostki: *-stwo (bohater-stwo, mnó-stwo, pań-stwo, myśliw-stwo); -'e (czekani-e, natchnieni-e, myci-e)...*

Znaczenie przedmiotów drobnych i istot małych mają przyrostki: *-ko (żelaz-ko, dziec-ko), -eczko (kół-eczko), -'ę(t), -'ątko (kurcz-ę, źrebi-ę, dziewcz-ę, dzieci-ątko, książ-ątko).*

W gwarach południowo-śląskich za pomocą przyrostka *-ę(t)* urabiają się nazwiska małych dziewcząt, np. *Lipię* (ojciec: *Lipa).*

Znaczenie zgrubiałe mają przyrostki: *-sko, -'isko, -ysko (czap-sko, dom-isko chłop-isko, wilcz-ysko).*

Przyrostki przymiotników.

O znaczeniu przymiotników ob. też § 31.

§ 179. Przyrostki, tworzące dzisiaj przymiotniki, są: *-y, -a, -e; -'i, -'a, -'e.* Służą one jednocześnie i do oznaczenia rodzajów; np. *dobr-y, -a, -e; tan-i, -ia, -ie...* Oprócz tych częstego użycia są przyrostki, nadające przymiotnikom bardziej określone znaczenie; jak oto:

Znaczenie dzierżawcze mają przyrostki: *-i, -a, -e (zwierzęc-y, ptas-i), -ski, -ska, -skie (koń-ski, pań-ski, aniel-ski, wileń-ski, krakow-ski), '-in, -ina, -ino (matcz-yn, Tęcz-yn, sędz-ina, hrab-ina), -ów, -owa, -owo* i *-owy, -owa, -owe (Krak-ów, Częstoch-owa, brat-owa, dyrektor-owa, woł-owy), -owski, -owska, -owskie (syn-owski, żyd-owski).*

Znaczenie pewnej własności określanego przedmiotu nadają przyrostki: *-y, -a, -e (trójnog-i, bladolic-y), -aty, -ata, -ate (kosm-aty, kudł-aty, szczerb-aty), -'isty, -ista, -iste (kamien-isty, kwiec-isty, barcz-ysty, socz-ysty), -'asty (kraci-asty, igl-asty).*

Znaczenie pochodzenia mają przyrostki: *-'any (szkl-any, wełni-any), -owy, -owa, -owe (sosn-owy, flanel-owy).*

Następujące przyrostki służą do tworzenia przymiotników od rzeczowników: *-'iwy (miłośc-iwy, myśl-iwy), -liwy (bojaź-liwy, wstyd-liwy), -ny (rol-ny, pol-ny, leśny, szkol-ny), -owy (obiad-owy, dom-owy, wojsk-owy).*

Następujące przyrostki służą do tworzenia przymiotników od odpowiednich słów: *-awczy (wychow-awczy, porówn-awczy), -alny (pożegn-alny, niewykon-alny), -elny (czyt-elny), -ny (kosztow-ny, czarow-ny).*

Znaczenie zdrobniałe, lub ograniczające nieco przymiot, mają przyrostki: *-uśki, -utki (mal-uśki, biel-utki, cich-utki), -'eńki, -'uteńki (mal-eńki, zdrowi-uteńki), -awy (słodk-awy, żółt-awy).*

Częstego użycia są też przyrostki: *-ity (chorow-ity, znakom-ity, należ-yty), -ry (dob-ry, przyk-ry), -ki, -oki, -eki (gięt-ki, gib-ki, brzyd-ki, szer-oki, dal-eki).*

Przyrostki, tworzące stopnie przymiotników, i wogóle o stopniowaniu przymiotników w §§ 37—40.

O znaczeniu zaimków ob. §§ 45 i 46.

O liczebnikach ob. §§ 41—43.

Przyrostki słów.

§ 180. Słowa zmieniają swoje znaczenie po większej części wskutek przybrania przez nie, lub też zmiany przedrostka; przyrostków zaś, związanych ze znaczeniem słów, jest niewiele. Przyrostki, według których dzielą się słowa na konjugacje, najczęściej nie wpływają na zmianę znaczenia.

O słowie i podziale słów według znaczenia ob. §§ 48—53.

Ważniejsze przyrostki słowne.

§ 181. Znaczenie słów przechodnich (§ 49, 1) nadają między innemi przyrostki *-ić -yć*, np. *pal-ić, woz-ić, rob-ić, lecz-yć, ucz-yć, wrogowie zaczęli ni-*

szcz-yć kraj, *przyciemn-ić lampę*, *ogłup-ić kogo* (= zrobić głupim), *posadz-ić gościa* itp.

Znaczenie słów nieprzechodnich (§ 51) mają między innemi przyrostek: *-'eć*, *-'eję*, np. *starz-eć*, *mężni-eć*, *bledni-eć*, *słabe stworzenie zaczęło niszcz-eć*, *głupi-eć* (stawać się coraz głupszym), *ta materja przestaje ciemni-eć* itd., a także przyrostek: *-eć*, *'-ę* np. *krzycz-eć*, *myśl-eć*, *cierpi-eć* itp.

§ 182. Przyrostek *-'eć*, *-'eję*, a także *-ować*, *-uję* (i inne) nadają także postaciom słownym znaczenie słów niedokonanych, np. *bol-eć*, *mężni-eć; rach-ować*, *król-ować*, *żart-ować*, *piln-ować*.

Słowa niedokonane są to słowa czynne, bez różnicy przechodnie *(rachować)* jak i nieprzechodnie *(królować)*; wyrażają one zawsze czynność niedokonaną, t. j. nie doprowadzoną jeszcze do końca.

Prócz takiej postaci niedokonanej słów spotykamy często i postaci dokonane, np. *przeboleć*, *zmężnieć*, *porachować*, *zażartować*. Również słowa niedokonane z innemi przyrostkami (np. *-ać...*, *-ić..)* mogą mieć postać dokonaną, np.: *przeczytać*, *zanieść*, *zrobić*, *napisać*. Jak widzimy, słowa w takiej postaci dokonanej wyrażają, że czynność została już ukończona, dokonana. Słowa dokonane składają się po większej części z postaci słowa niedokonanej oraz z przedrostka (ob. § 172). Wskutek tego każdemu prawie ze słów niedokonanych odpowiada kilka lub kilkanaście postaci dokonanych, różniących się od siebie tylko odrębnemi przedrostkami.

Postać niedokonana:	Postaci dokonane:
nieść	*wynieść*, *przynieść*, *przenieść*, *ponieść*, *obnieść*, *wnieść*, *zanieść*, *donieść*, *odnieść*, *podnieść*, *znieść*...

Postać niedokonana:	Postaci dokonane:
pisać	*wypisać*, *przepisać*, *rozpisać*, *opisać*, *spisać*, *zapisać*, *popisać*, *napisać*, *dopisać*, *odpisać*, *przypisać*, *wpisać*, *podpisać*...

§ 183. Znaczenie słów jednotliwych mają takie słowa, którym właściwy jest przyrostek *-nąć*, np. *stuknąć*, *szarp-nąć*, *krzyk-nąć*, *świs-nąć*, *brzęk-nąć*, *trzasnąć*, *mach-nąć*.

Słowa jednotliwe są właściwie postaciami słów dokonanemi; wyróżniamy je jednak jako osobne postaci słowne, gdyż są one utworzone za pomocą przyrostka *-nąć*, a także dla tego, ponieważ oznaczają nie każdą czynność ukończoną, jak inne słowa dokonane, ale czynność jednorazową, chwilową, wykonaną w okamgnieniu.

§ 184. Podobnie z pośród słów niedokonanych wyodrębniamy słowa częstotliwe, np. *pas-ać*, *jad-ać*, *mawi-ać*, *rys-ować*, *kup-ować*, *by-wać*, *gr-ywać*, *czyt-ywać*, *wid-ywać*, *posług-iwać*, *obiec-ywać* itp. Słowa częstotliwe są to więc słowa niedokonane, oznaczają jednak nie tylko czynność jeszcze nie ukończoną, jak każda postać niedokonana, ale nadto taką czynność, która powtarza się wiele razy, czynność wielokrotną. Tak więc słowa: *pisać*, *rzucić*, *puścić* nie są częstotliwe; częstotliwe natomiast są słowa: *pis-ywać*, *rzuc-ać*, *puszcz-ać*, *prac-ować*, *wid-ywać*, *oszuk-iwać* itd.

Jak widzimy z przykładów, postać częstotliwą słowom nadają przyrostki: *-ać*, *-ować*, *-ywać*, *-iwać* itd.

Przyrostki i pochodzenie przysłówków.

§ 185. Przysłówki (ob. §§ 58—61) dzielą się na pierwotne i pochodne.

Przysłówki pierwotne są te, które były już przysłówkami od najdawniejszych czasów i utworzone są z pew-

nego pierwiastku i przyrostka, np. *tu*, *tam*, *tę-dy*, *kę-dy*, *gdy*, *kie-dy*, *nie;* lub też zrosłe z przedrostkiem, lub z drugim przysłówkiem, np. *w-tedy*, *s-kąd*, *do-kąd*, *s-tam-tąd*...

Przysłówki pochodne wzięły swój początek od pewnych postaci rzeczowników, przymiotników, zaimków, oraz słów. Są to więc postaci najczęściej przypadków takich, które wskutek częstego używania w pewnym określonym znaczeniu (przysłówkowym) skostniały, przyjęły znaczenie przysłówka i utrzymały się w języku, chociaż często wyrazy, z których powstały, wyszły z użycia.

Te przysłówki pochodne mogły powstać albo z prostej formy przypadku lub formy słowa, np. *czasami (=niekiedy);* albo też z postaci przypadku, połączonej z przyimkiem, np. *potym;* lub też z połączenia dwu postaci, np. *tymczasem.*

§ 186. Takiemi przysłówkami pochodnemi są naprzykład następujące:

1. Przysłówki, powstałe z rzeczowników: *codzień*, *dotychczas*, *rankiem*, *nocą*, *wieczorem*, *tymczasem*, *zresztą*, *powoli*, *wkońcu*, *nadzwyczaj*,...

2. Przysłówki, powstałe z przymiotników, zaimków, liczebników: *dawno*, *prędko*, *jednakowo*, *zblizka*, *nagle*, *pokryjomu*, *zawsze*, *zanim*, *przedewszystkim*, *potym*, *po jednemu.*

3. Przysłówki, powstałe ze słów: *jakbądź*, *choćby*, *niechby*, *bodaj*, *może;* *przerażająco*, *stojąc*...

Przysłówki o postaciach podwójnych.

§ 187. Niektóre przysłówki używają się dotąd w postaciach podwójnych: z zakończeniem *-o* i *-e*, np. *miło* — *mile*, *daleko*, — *dalece*, *równo*—*równie*, *srogo* — *srodze* t. j. utrzymały się one w postaci biernika i miejscownika l. poj. (ob. rozdział o deklinacji rzeczownikowej przymiotników w części p. t. Fleksja).

Pochodzenie przyimków.

§ 188. Przyimki (§ 62) nie utworzyły się za pomocą dodania do pierwiastku pewnych przyrostków; pochodzenie ich jest inne (podobnie jak przysłówków § 185); rozróżniamy mianowicie wśród przyimków:

1) Pierwotne, które już od najdawniejszych czasów miały znaczenie przyimków: *bez, do, dla, od, u, ku, przez, przy, z, na, nad, po, pod, przed, o, w, za.*

2. Pochodne, które nie były pierwotnie przyimkami, lecz innemi częściami mowy, i dopiero z czasem nabrały znaczenia przyimków; np. *koło, dokoła, około, naokoło, wokół, obok, względem, wbrew, gwoli, między* (starop. *miedzy), wprost, krom, okrom, prócz, oprócz, zamiast, śród, wśród, pośród, wzdłuż, podług, według, podle, wedle, powyżej, poniżej, wpoprzek, wewnątrz, zewnątrz, wskutek, wobec.*

Uwaga. Tym sposobom pewne wyrazy używają się raz jako przysłówki (jak np. *obejść dokoła, naokoło; powiedzieć wprost...),* drugi raz jako przyimki, np. *dokoła domu, naokoło ogrodu, wprost drzwi).*

Pochodzenie spójników.

§ 189. I spójniki (§ 63) ze względu na pochodzenie są pierwotne i pochodne:

1. Spójniki pierwotne są te, które oddawna już były i dotąd są spójnikami; np. *i, a, ani, ni, niż, ale, lecz, albo, bo, aż, że, niżeli, aniżeli, zali, azali, ani-ani, i-i, albo-albo.*

2. Spójniki pochodne są te, które niegdyś były innemi częściami mowy, a dziś oprócz pierwotnego znaczenia mają także znaczenie spójników; np. *częścią—częścią, skoro, lub, jak, choć, bądź—bądź, bowiem, gdyby, kiedy, aby, żeby, nim, ponieważ, także, tudzież, zaś, jeśli, jeżeli, albowiem, jednak, dla tego, przeto, zatym, dopóki, wszakże, więc* itp.

Pochodzenie wykrzykników.

§ 190. Wykrzykniki przeważnie są okrzykami (§ 64), jak np. *o! och! ha! ej!...* i te można nazwać wykrzyknikami właściwemi.

Jest jednak wiele wykrzykników, które powstały z innych części mowy; np. *biada! gore! niestety! przebóg (=prze Bóg* czyli *prze Boga, dla Boga* ob. § 211).

Zmiany w przyrostkach.

§ 191. Przyrostki, podobnie jak i inne części składowe wyrazu, nie zawsze utrzymały się w swojej pierwotnej postaci; ulegały one zmianom fonetycznym i analogicznym.

Warunki fonetyczne wywołały powstanie przyrostka *-yk*, np. *nożyk* z pierwotnego *-'ik (stol-ik)*. Podobnie przyrostek *-ek* uległ zmianie fonetycznej na *-ecz* w wyrazach *koł-ecz-ek*, *ogród-ecz-ek*, *stoł-ecz-ek (z koł-ek-'ek. ogród-ek-'ek....)* przed następującym przyrostkiem miękczącym *-'ek*.

Pod wpływem analogji do innych wyrazów przyrostki ulegały znacznym zmianom; np. wyraz łaciński *laterna* na podobieństwo wyrazów polskich z przyrostkiem *-arnia (piek-arnia, susz-arnia, śmieci-arnia)* przekształcił się na *lat-arnia*.

Do rzędu zmian analogicznych należy też częste zjawisko, polegające na tym, że część końcowa pierwiastku w jakimś wyrazie uważana jest jako należąca do przyrostka; w ten sposób powiększony przyrostek służy do tworzenia nowych wyrazów pochodnych. Tak np. przyrostek *-ik*, dodawany do osnów przymiotnikowych: *leśn-*, *grzeszn-* (widocznych w przymiotnikach: *leśny*, *grzesz-ny*) tworzył rzeczowniki: *leśn-ik*, *grzeszn-ik*. Przez fałszywe pojmowanie budowy tych wyrazów, jako odrzeczownikowych: *leś-nik*, *grzesz-nik* (od: *las*, *grzech)*, wyodrębniono tu zgłoskę *-nik*, jako przyrostek, którym następnie posługiwano się przy tworzeniu innych rzeczowników, np. *suchotnik* (od: *suchoty)*, *ogrod-nik* (od: *ogród)*, choć nigdy nie było przymiotników: *suchotny* i *ogrodny*.

Końcówki.

§ 192. Ze wszystkiemi końcówkami obznajmi nas nauka fleksji, a mianowicie: deklinacja zapozna nas z końcówkami imion, a konjugacja z końcówkami słów.

Końcówki imion (deklinacji) wyrażają różne stosunki pomiędzy przedmiotami, np. *noż-**em** (krajać)*, oraz określają bliżej sam przedmiot (osobę), wyrażając, czy jest on tylko jeden, czy też w większej liczbie.

Końcówki słów (konjugacji) wyrażają pewne odcienie i różnice, dotyczące wykonania czynnności, zależnie od tego, kto, jak i kiedy ją wykonywał.

Wszystkie wyrazy mają lub kiedyś miały swoje końcówki. Wyrazów, któreby nigdy końcówki nie posiadały, język nie zna. Takie np. formy, jak: *dom; widzi, da* (osoba 3-cia), które napozór przedstawiają czystą osnowę, albo nawet pierwiastek, nie są formami pierwotnemi, ale kiedyś (w języku staropolskim, albo też jeszcze dawniej) miały właściwe końcówki, które z czasem zanikły.

Zanik końcówek mógł być spowodowany albo zmianami fonetycznemi *(dom*, z prasłowiańskiego: *(dom-ŭ)*, albo też wskutek zmian analogicznych (obacz § 166).

Pomimo zaniku samych końcówek, znaczenie ich w żywym języku utrzymało się.

Wyrazy proste i złożone.

§ 193. Wyrazy, składające się z pierwiastku i przyrostków, są wyrazami prostemi (np. *mowa, dawać, kon-ik)*. Także wyrazami prostemi nazywają się te, które mają na początku przedrostek *(rozmowa, wydawać*, obacz § 172). Są jednak wyrazy, posiadające w swym składzie dwa lub więcej pierwiastków; np. ***prawo**dawca, **dobro**byt...*, nazywają się one złożonemi. Wyrazy takie powstały wskutek połączenia się, ścisłego

złożenia dwóch imion, albo imienia ze słowem, np. *czworo-bok*, *kościo-trup*, *noc-leg*, *zło-rzeczyć*, *z-martwych-wstać*.

§ 194. Prócz tego rozróżniamy przysłówki proste: *dobrze*, *tu*, *tam*, *późno*, *tak*, *źle*, *nagle* od przysłówków złożonych, to jest takich, które są złożone z dwóch lub więcej części, np. *zarazem*, *bez wątpienia*. Jeżeli jednak składają się one w pierwszej części z przedrostka *(zarazem*, *dodnia*, *zgoła)*, uważamy je za wyrazy proste (§ 193). Tak więc przysłówek złożony może być wyrazem prostym.

Owe przysłówki złożone, czyli składające się z dwóch lub więcej części piszemy łącznie: *natychmiast*, *zaraz*, *tymczasem*, albo też osobno (rozdzielnie), gdy jeszcze żywo odczuwamy ich części składowe, np. *co godzina*, *ani słychu*, *po polsku*, *dla tego* itp.

§ 195. Podobnie i przyimki dzielimy na proste i złożone. Ponieważ jednak w przyimkach złożonych pierwsza część zawsze jest przyimkiem, uważamy ją za przedrostek, a więc taki przyimek złożony jest wyrazem prostym (§ 172 i 193).

Przyimki proste są: *na*, *do*, *przy*, *o*, *po*, *w*, *z*, *ku*, *koło*.

Przyimki złożone są te, których częściami składowemi są dwa lub trzy przyimki, albo też przyimek łącznie z innym wyrazem.

Przyimki złożone z dwu lub trzech przyimków: *ponad*, *popod*, *poprzez*, *poprzed*, *zza*, *z nad*, *z ponad*, *z pod*, *z przed*, *z poza*, *z pomiędzy*, *naprzeciw*, *pomimo*.

Przyimki złożone z przyimka i rzeczownika lub przymiotnika: *około*, *dokoła*, *dookoła*, *naokoło*, *obok*, *wbrew*, *gwoli*, *zamiast*, *wzdłuż*, *wewnątrz*, *zwewnątrz*, *zewnątrz*, *wskutek*, *wprost*, *naprost*, *podług*, *według*.

Wyrazy złożone.

§ 196. Wyrazy złożone powstały z połączenia dwóch wyrazów samodzielnych wskutek częstego używania ich obok siebie, np. *wiarogodny* (=*godny wiary)*, *nikczemny (ni k czemu* = *do niczego*), itp.

Każda z części składowych wyrazu złożonego może mieć własne przedrostki i przyrostki, np. *w-**nieb**-o-w-**stąpi**-enie, po-**wsz**-e-**dn**-i.* Nadto wyraz złożony może mieć swoje przedrostki i przyrostki, np. *prawdo-mów-**ny**, **s**-powszedni-**eć**.*

W wyrazach złożonych, zależnie od tego, jak ściśle zrosły się ze sobą ich części składowe, rozróżniamy następujące grupy: złożenia właściwe, zrosty, oraz utarte zestawienia wyrazów.

Utarte zestawienia wyrazów.

§ 197. Wyrazy, używane stale obok siebie, tworzą utarte zestawienia; odczuwamy w nich jednak dokładnie pojedyńcze wyrazy.

Do takich zestawień należą:

1) nazwy miejscowości złożone: *Nowe Miasto, Stara Wieś, Białystok, Nowy Targ, Złoty Potok.*

2) nazwy świąt, świętych i tytuły: *Wielka Noc, Boże Narodzenie, Pan Jezus, Święty Piotr, jaśnie oświecony, wielki książę...*

3) inne utarte wyrażenia: *rzeczpospolita, słowo honoru, jednym razem, częścią—częścią, z tym wszystkim, swoim dworem...*

Zestawienia wyrazów tego rodzaju piszą się zazwyczaj rozdzielnie; nieliczne tylko piszą się razem, np. *Białystok, rzeczpospolita.*

Zrosty.

§ 198. Wyrazy, złożone z dwóch form gramatycznych i tworzące w ten sposób wyraz jeden, nazywają się zrostami.

Zrosty są albo wyrazami nieodmiennemi, albo też odmieniają drugą część składową.

A) Zrosty nieodmienne; np. *dobranoc, ojczenasz, widzimisię.*

B) Zrosty odmienne; np. *Wielkanoc — Wielkanocy; psikus, sowizdrzał, swawola, Bożydar, Bożymir; karygodny, okamgnienie, czcigodny, Bogarodzica, Bogurodzica, zmartwychwstać, Bogumił, Boguchwała, przedsiębrać...*

Zrosty wszystkie piszą się nierozdzielnie.

Złożenia właściwe.

§ 199. Złożeniami właściwemi nazywają się takie wyrazy złożone, których część pierwsza nie jest pewną postacią wyrazu, jak w zrostach *(karygodny)*, ale przedstawia osnowę, druga zaś część jest postacią odmienną; np. *samotrzask, dzieciobójca, świętokradca, wiekopomny, złorzeczyć.*

A) Złożenia z osnową imienną w części pierwszej są:

1. Z osnową rzeczownikową, np. *krwotok, kościotrup, krwionośny, nocleg, Carogród, bałwochwalca, winowajca, imiesłów, listonosz, brzuchomówca, cudotwórca, piwowar, prawdomówny, latorośl, kręgosłup, wiatronogi.*

2. Z osnową przymiotnikową, np. *białogłowa, czarnooki, Krzywousty, jawnogrzesznica, winogrona, dobrobyt, równorzędny, miłosierdzie, jasnoróżowy, starodawny, bladolicy, lekkoduch, staromiejski, jasnogórski, dobrowolny, darmozjad.*

3. Z osnową zaimkową, np. *samodział, nikczemny, nicpoń, wszemocny* (późniejsze: *wszechmocny).*

4. Z osnową liczebnikową; np. *stokrotny, jednokrotny, jednorazowy, północ.*

B) Złożenia z osnową słowną w części pierwszej, np. *smarowóz, nosiwoda, świszczypałka, dusi-*

grosz, wodzirej, łamigłówka, czyścibut, pędziwiatr, Waligóra, Wyrwidąb, cedziworek, łapigrosz, drapichrust, wiercipięta, pasorzyt, pasibrzuch. Tu także należy znaczna ilość imion słowiańskich, np. *Mściwój, Kazimierz, Bronisław, Zbigniew, Zdzisław, Władysław, Włodzimierz.*

C) Złożenia mniej jasne, np. *człowiek, wojewoda, niedźwiedź, gospoda, barłóg, małżonka, starosta, modrzew (modro-drzew), Sandomierz, Ziemowit, Ludomir, Świętosław, Sławomir.*

FLEKSJA

czyli nauka o odmianach, albo odmiennia.

---

§ 200. Fleksją (odmiennią) nazywa się część gramatyki, wyjaśniająca odmiany wyrazów (ob. § 28 i 57). Odmiany imion nazywamy deklinacją, odmiany słów— konjugacją. W dawniejszym języku polskim odmiana wyrazów znacznie różniła się od odmiany języka dzisiejszego, bo język w ciągu stuleci podlegał różnym zmianom (ob. § 75 i 164).

I. DEKLINACJE.

§ 201. Naprzód zapoznamy się z deklinacją rzeczowników (§ 28 i ns.), następnie z deklinacją zaimków, przymiotników i liczebników.

1. Odmiany rzeczowników.

Podział rzeczowników na deklinacje.

§ 202. Wszystkie rzeczowniki polskie ujmujemy w 4 deklinacje, różniące się od siebie stałemi znamionami:

Deklinacja I, męska, obejmuje rzeczowniki rodzaju męskiego, zakończone w mianowniku liczby pojedyńczej na spółgłoskę; np. *pan*, *lew*, *rolnik*, *gość*, *kraj;* nadto męskie zdrobniałe na *o*, np. *Kazio*, *wujcio*.

Deklinacja II, nijaka, do której należą wszystkie rzeczowniki rodzaju nijakiego, zakończone w mianowniku liczby pojedyńczej na *o*, *e*, *ę*, *um;* np. *drzewo*, *miasto*, *pole*, *pytanie*, *imię*, *kurczę*, *muzeum*.

Deklinacja III, żeńska, obejmuje rzeczowniki rodzaju żeńskiego, zakończone w mianowniku liczby pojedyńczej na samogłoskę *a*, *i*, np. *głowa*, *ręka*, *pani*, oraz rzeczowniki męskie, zakończone w mianowniku liczby pojedyńczej na *a* i *o;* np. *radca*, *rządca*, *poeta*, *Fredro*, *Matejko*...

Deklinacja IV, żeńska, do której należą rzeczowniki rodzaju żeńskiego, zakończone w mianowniku liczby pojedyńczej na spółgłoskę podniebienną (miękką), lub powstałą z miękkiej (ob. § 101), np. *kość*, *dłoń*, *sól*, *gałąź*, *kolej*, *rzecz*, *mysz*, *odzież*...

Uwaga. Osnowę deklinacyjną wyrazu (ob. § 30) odnajdujemy zazwyczaj w dopełniaczu po usunięciu końcówki tego przypadku; np. *syn-a* — osnowa *syn-;* *orł-a* — osnowa *orł-;* *stoł-u* — osnowa *stoł-;* *dni-a* — osnowa *dń-;* *dęb-u* — osnowa *dęb-;* *okna* — osnowa *okn-;* *imieni-a* — osnowa *imień-;* *matki* — osnowa *matk'-;* *głęb-i* — osnowa *głęb'-;* itp.

Przegląd końcówek.

§ 203. Końcówki wszystkich deklinacji rzeczowników przedstawia następująca tabliczka:

Liczba pojedyńcza.

	Deklinacja I	Deklinacja II	Deklinacja III	Deklinacja IV
1. Mian.	—	*-o, -e, -ę*	*-a, -i*	—
2. Dop.	*-a, -u*	*-a*	*-y, -i*	*-i (-y)*
3. Cel.	*-u*	*-u*	*-'e, -i (-y)*	*-i (-y)*
4. Biern.	—, *-a*	*-o, -e, -ę*	*ę*	—
5. Woł.	*-'e, -u,*	*-o, -e, -ę*	*-o, -i, (-u)*	*-i (-y)*
6. Narz.	*-em*	*-em*	*-ą*	*-ą*
7. Miejsc.	*-u, -'e*	*-'e, u*	*-'e, -i (-y)*	*-i (-y)*

Liczba mnoga.

	Deklinacja I	Deklinacja II	Deklinacja III	Deklinacja IV
1. Mian.	*-i, -owie, -y, -e*	*-a*	*-y (-i), -e*	*-i (-y), -e*
2. Dop.	*-ów, -i (-y)*	—, *-i (-y)*	—, *-i (-y)*	*-i (-y)*
3. Celow.	*-om*	*-om*	*-om*	*-om*
4. Bier.	*ów, -i, -e, -y*	*-a*	*-y (-i), -e*	*-i (-y), -e*
5. Woł.	*-i, -owie, -y, -e*	*-a*	*-y (-i), -e*	*-i (-y), -e*
6. Narz.	*-ami, -mi, (-y)*	*-ami,*	*-ami,*	*-mi, -ami*
7. Miej.	*-ach*	*-ach*	*-ach*	*-ach*

Deklinacja I, męska.

§ 204. Deklinacja I-sza obejmuje rzeczowniki rodzaju męskiego, zakończone w mianowniku liczby pojedyńczej na spółgłoskę, oraz męskie zdrobniałe na *o*.

Wzór deklinacji I-ej.

A

Liczba pojedyńcza.

M.	*pan*	*lew*	*dwór*
D.	*pan-**a***	*lw-**a***	*dwor-**u***
C.	*pan-**u***	*lw-**u***	*dwor-**owi***
B.	*pan-**a***	*lw-**a***	*dwór*
W.	*pan**i**-e*	*lw**i**-e*	*dwo**rz**-e*
N.	*pan-**em***	*lw-**em***	*dwor-**em***
Mc.	*w pan-**u***	*w lw**i**-e*	*we dwo**rz**-e.*

Liczba mnoga.

M.	*pan-**owie***	*lw-**y***	*dwor-**y***
D.	*pan-**ów***	*lw-**ów***	*dwor-**ów***
C.	*pan-**om***	*lw-**om***	*dwor-**om***
B.	*pan-**ów***	*lw-**y***	*dwor-**y***
W.	*pan-**owie***	*lw-**y***	*dwor-**y***
N.	*pan-**ami***	*lw-**ami***	*dwor-**ami***
Mc.	*w pan-**ach***	*w lw-**ach***	*w dwor-**ach***

B

Liczba pojedyńcza.

M.	*gość*	*mąż*	*kraj*	*jeż*
D.	*gości-**a***	*męż-**a***	*kraj-**u***	*jeż-**a***
C.	*gości-**owi***	*męż-**owi***	*kraj-**owi***	*jeż-**owi***
B.	*gości-**a***	*męż-**a***	*kraj*	*jeż-**a***
W.	*gości-**u***	*męż-**u***	*kraj-**u***	*jeż-**u***
N.	*gości-**em***	*męż-**em***	*kraj-**em***	*jeż-**em***
Mc.	*w gości-**u***	*w męż-**u***	*w kraj-**u***	*w jeż-**u**.*

Liczba mnoga.

M.	*gości-**e***	*męż-**owie***	*kraj-**e***	*jeż-**e***
D.	*gośc-**i***	*męż-**ów***	*kraj-**ów***	*jeż-**y**, -**ów***
C.	*gości-**om***	*męż-**om***	*kraj-**om***	*jeż-**om***
B.	*gośc-**i***	*męż-**ów***	*kraj-**e***	*jeż-**e***
W.	*gości-**e***	*męż-**owie***	*kraj-**e***	*jeż-**e***
N.	*gość-**mi***	*męż-**ami***	*kraj-**ami***	*jeż-**ami***
Mc.	*w gości-**ach***	*w męż-**ach***	*w kraj-**ach***	*w jeż-**ach***

§ 205. Rozróżniamy w tej deklinacji 2 gromady:

A — rzeczowniki z końcową spółgłoską osnowy niepodniebienną (twardą), np. *pan*, *Bóg*, *poseł*, *anioł*, *lew*, *kot*, *dwór*, *ogród*, *naród*, *las*, *czas*, *wilk*, *mróz*, *wóz*, *dąb* itd.

B — rzeczowniki z końcową spółgłoską osnowy podniebienną (miękką), lub powstałą z miękkiej (ob. § 101 i § 145 — 148), np. *gość*, *uczeń*, *król*, *ojciec*, *chłopiec*, *mąż*, *miecz*, *rycerz*, *kosz*, *paw*, *karp*, *koń*, *dzień*, *kraj*, *jeż*, *pies* itd. Podług wzoru gromady B, to jest jak rzeczownik *mąż*, odmieniają się rzeczowniki zdrobniałe na *o*, *Kazio*, *Włodzio*, *wujcio* i t. p.

Uwagi nad oddzielnymi przypadkami.

§ 206. **Mianownik** liczby pojedyńczej nie ma dziś żadnej końcówki, lecz przedstawia samą osnowę deklinacyjną, np. *syn*, *brat*, *pan*, *chłop*, *ptak*..., ale często osnowa jest zmieniona, a mianowicie:

1) w osnowach, mających na końcu zbieg dwu spółgłosek, np. *lw-*, *sn-*, *palc-*, występuje w mianowniku między temi spółgłoskami samogłoska *e* lub *'e*, np. *lew*, *sen*, *palec*, *pudel*, *worek*; *'e* zmiękcza poprzedzającą spółgłoskę twardą *(p'es = pies; or'eł = orzeł)*. O samogłosce *e* i *'e* ruchome ob. § 122 i 123. Mamy jednak wyrazy: *błysk*, *hart*, *karp*, *Piotr*, *wiatr*, *umysł*, *wrzask*, *wosk*, *Płock*, gdzie *e* ruchome pomimo zbiegu spółgłosek nie występuje.

2) osnowy, mające przed końcową spółgłoską dźwięczną, samogłoskę *o* lub *ę* (*dwor-*, *żłob-* *ząb-*), w mianowniku zmieniły *o* na *ó* (pochylone), *ę* na *ą* (*dwor-: dwór; żłob-: żłób; ząb-: ząb*). O tym pochyleniu zobacz § 110, 115. Są i wyjątki od tego pochylenia wskutek analogji do innych przypadków, w których samogłoska jest niepochylona, np. *rozpęd*, *zator*, *Karol*, itp.

3) osnowy, kończące się na spółgłoskę miękką wargową: *drobi-u*, *gołębi-a*, *korabi-a*, *karpi-a*, *Radomi-a*, i wargowo-zębową: *pawi-a*, *czerwi-a*, dzisiaj w mianowniku kończą się na odpowiednią spółgłoskę twardą: *drób*, *gołąb*, *korab*, *karp*, *Radom*, *paw*, *czerw* i t. p. Obacz o stwardnieniu spółgłosek tych § 146.

§ 207. Dopełniacz liczby pojedyńczej ma dwie końcówki: *a* i *u*. Niema prawidła, orzekającego dokładnie, które rzeczowniki mają *a*, które *u*. W przybliżeniu jednak kierujemy się dziś temi zasadami:

a w dopełniaczu mają:

1) imiona osób i zwierząt; np. *Boga*, *syna*, *ojca*, *brata*, *króla*, *anioła*, *psa*, *kota*, *kozła*, *osła*, *barana* (z wyjątkiem *woł-u*);

2) nazwy przedmiotów oddzielnych, narzędzi i naczyń, oraz części ciała: *kamienia*, *księżyca*, *pługa*, *sierpa*, *kotła*, *noża*... *nosa*, *palca*; nadto imiona zdrobniałe: *kołka*, *worka*, *listka*, *kwiatka* itp.;

3) nazwy miar, wag, monet, gier i tańców: *łokcia*, *garnca*, *funta*, *łuta*, *grosza*, *talara*, *wista*, *mazura*, *walca*, *poloneza* itp.;

4) nazwy miesięcy: *stycznia*, *marca*, *sierpnia*, *grudnia* (*luty* ma dopełn. *lutego*, jak przymiotnik, § 309).

§ 208. Końcówkę *u* w dopełniaczu mają:

1) rzeczowniki umysłowe: *umysłu*, *rozumu*, *sposobu*, *dowcipu*, *snu*, *żalu*, *czasu*, *gniewu* itp.

2) rzeczowniki zbiorowe, oznaczające masę, lub przedmioty, w których odróżniamy części składowe: *drobiu*, *tłumu*, *orszaku*, *pułku*, *kraju*, *śniegu*, *marmuru*, *ogrodu*, *dworu*, *okrętu*, *domu*...

3) nazwy dni tygodnia: *wtorku*, *czwartku*...

4) rzeczowniki obce, nieżywotne: *aktu*, *tomu*, *poematu*, *nerwu*, *rynku*, *placu*...

Mamy wreszcie rzeczowniki, należące pod względem znaczenia do jednej i tej samej kategorji, a nie wszystkie z jednym używane zakończeniem. Takimi są nazwy krajów, miast, wsi i rzek, z których jedne mają w dopełniaczu zakończenie *a*, jak: *Śląska*, *Wołynia*, *Krakowa*, *Lwowa*, *Lublina*, *Gdańska*, *Kijowa*, *Sandomierza*, *Berlina*, *Paryża*, *Hamburga*... *Niemna*, *Nura*, *Buga*, *Liwca*, *Dunajca*..., są to nazwy przeważnie polskie; inne z zakończeniem *u*, jak: *Tyrolu*, *Egiptu*, *Kaukazu*, *Krymu*, *Londynu*, *Rzymu*, *Bombaju*, *Pekinu*, *Renu*, *Donu*, *Dniestru*, *Popradu*..., są to nazwy przeważnie obce.

§ 209. Niektóre rzeczowniki mają w dopełniaczu raz końcówkę *u*, drugi raz *a*, stosownie do dwojakiego znaczenia, w jakim są użyte: *balu* (wieczoru) i *bala* (kloca); *bata* (bicza), *batu* (statku do pływania); *dęba (koń staje dęba)*, *dębu* (drzewa); *genjusza* (osoby), *genjuszu* (zdolności twórczej ducha ludzkiego); *lipca* (miesiąca), *lipcu* (miodu); *wieczora* (schyłku dnia), *wieczoru* (zabawy); *zamka* (przyrządu do zamykania), *zamku* (pałacu); *zbiega* (człowieka zbiegłego), *zbiegu* (zejścia się dwu lub więcej przedmiotów: *zbiegu ulic*, *zbiegu okoliczności)* itp.

§ 210. **Celownik** licz. poj. ma dwie końcówki: *owi*, *(mężowi*, *synowi*, *grzechowi)* i *u (panu*, *chłopcu)*.

Większość rzeczowników ma końcówkę *owi;* końcówkę *u* ma niewielka ilość rzeczowników, przeważnie

jednozgłoskowych: np. *Bogu*, *księdzu*, *chłopu*, *panu*, *psu*, *lwu*, *czartu*, *swatu*, *człeku*, *światu*, *łbu*; z dwuzgłoskowych: *ojcu*, *chłopcu*, *djabłu*, *owsu* (NB. mają one zawsze w dopełniaczu l. p. końcówkę *-a*: *Boga*, *księdza*, *chłopa*, *ojca*...).

§ 211. **Biernik** liczby pojedyńczej rzeczowników żywotnych (osobowych i zwierzęcych) jest równy dopełniaczowi (*pana*, *lwa*, *orła*); biernik zaś nieżywotnych równy mianownikowi (*stół*, *piec*, *dąb*).

W starej polszczyźnie biernik był równy mianownikowi tak w rzeczownikach męskich nieżywotnych jak i żywotnych, na co wskazują pozostałe zdawna formy, dziś jeszcze używane, np. w wyrażeniach: *iść za mąż*, *za pan brat*, *siadać na koń*, *na święty Jan*, *na św. Michał*, *na św. Stanisław*, *przebóg*.

Z drugiej strony są pewne wyrażenia, w których rzeczowniki nieżywotne mają na podobieństwo żywotnych biernik równy dopełniaczowi; np. *koń staje dęb**a**, spłatać figl**a**, tańczyć mazur**a**, grać walc**a**, grać wist**a**, mieć bzik**a**, dostać kosz**a**, arbuz**a**, dać szturchańc**a**, wydać dukat**a**, zgubić rubl**a*** itp.

§ 212. **Wołacz** l. poj. ma dwie końcówki: *'e* i *u*.

'e mają przeważnie rzeczowniki z ostatnią spółgłoską osnowy twardą (*naród*, *brat*), przyczym *'e* zmiękcza spółgłoskę osnowy (*narodzi-e*, *braci-e*); nadto żywotne z przyrostkiem *-ec* (*ojciec—ojcze*, *kupiec—kupcze*, obok: *nosorożcu*, *głuszcu*).

u mają rzeczowniki z ostatnią spółgłoską osnowy miękką (koń-*u*), lub dzisiaj twardą, która powstała z miękkiej (bicz-*u*, stolarz-*u*), oraz zakończone na *k g ch h* (smok-*u*, wrog-*u*, strach-*u*, druh-*u*); z wyjątkiem zachowanych z dawnego języka: Boże, człowiecze (obok człowiek*u*), kozacze (obok kozak*u*).

§ 213. **Narzędnik** l. poj. ma końcówkę *em*, która nie miękczy poprzedniej spółgłoski (pan-*em)*, z wyjątkiem *k* i *g*, zmieniających się na *k'*, *g'* (kruki-*em*, rogi-*em)*.

§ 214. **Miejscownik** l. poj. równa się wołaczowi, t. j. ma zakończenia *'e*, *u* (w wol-*e*, w koni-*u)*.

§ 215. **Mianownik** licz. mn. ma 4 zakończenia: *i*, *owie*, *y*, *e*.

1) Zakończenia *i* mają imiona osobowe męskie z ostatnią spółgłoską osnowy twardą (np. *sąsiad*, *anioł)*, która przytym ulega zmiękczeniu *(sąsiedz-i*, *aniel-i)*. — Po *c* i *rz* pierwotne *i* zmieniło się na *y (żak*, *żacy; Tatar*, *Tatarzy)* § 128.

2) *owie* mają rzeczowniki osobowe męskie, oznaczające urzędy, godności, pokrewieństwa, oraz nazwiska rodowe i imiona narodów, przeważnie starożytnych: *królowie*, *bogowie*, *wodzowie*, *ojcowie*, *Mickiewiczowie*, *Arabowie* itp.

3) *y* mają nazwy zwierząt i rzeczy z ostatnią spółgłoską osnowy twardą *(lwy*, *bory*, *orły)*.—Po *k* i *g* pierwotne końcowe *y* zmieniło się na *i (ptaki*, *wilki*, *rogi*, *kręgi)* § 130.

Formy na *i* i *owie* nazywamy osobowemi; na *y* — rzeczowemi. Czasem dla osób używamy formy rzeczowej *(katy*, *chłopy*, *posły*, *pany)*, która w dzisiejszym języku wyraża pewien odcień lekceważenia lub pogardy dla samych osób.

4) *e* mają wszystkie rzeczowniki z końcową spółgłoską osnowy zmiękczoną lub powstałą ze zmiękczonej: *króle*, *kraje*, *konie*, *ludzie*, *pasterze*, *ołtarze*, *końce*..

§ 216. **Dopełniacz** liczby mnogiej ma dwa zakończenia: *ów* i *i (y)*, np. *ludów*, *dni*, *noży*, a mianowicie:

ów mają rzeczowniki ze spółgłoską osnowy twardą *(narod-ów*, *ps-ów*, *ptak-ów...)*;

i (y)—mają rzeczowniki ze spółgłoską osnowy miękką lub powstałą z miękkiej *(kon-i, śledz-i, liśc-i, grosz-y, tysięc-y...)*.

Niektóre rzeczowniki z ostatnią spółgłoską osnowy miękką lub powstałą z miękkiej używają się zarówno z obiema końcówkami; np. *pisarzów* i *pisarzy*, *uczniów* i *uczni*, *nożów* i *noży*.

§ 217. **Celownik** licz. mn. ma dla wszystkich rzeczowników zakończenie *-om (pan-om, koni-om, las-om)*.

§ 218. **Biernik** liczby mnogiej imion osobowych jest równy dopełniaczowi *(panów, królów, chłopów)*; nazw zaś zwierząt i rzeczy równy jest mianownikowi *(konie, kruki, stoły, noże)*, a nie dopełniaczowi, i tym różni się biernik liczby mnogiej od biernika liczby pojedyńczej.

Niekiedy formy staropolskie biernika na *-y* rzeczowników osobowych są używane w mowie uroczystej; np. szanować sąsiad*y*, gromić nieprzyjacio*ły* itp.

§ 219. **Wołacz** l. mn. zawsze równa się mianownikowi.

§ 220. **Narzędnik** licz. mn. Dziś prawie wszystkie rzeczowniki mają końcówkę *-ami (pan-ami)*, która jest przejęta od rzeczowników żeńskich *(głow-ami)*; w dawnej bowiem polszczyźnie narzędnik liczby mnogiej dla imion męskich miał dwa zakończenia *-mi* i *-y (syn-mi* oraz *syny)*. Do dziś te końcówki przechowały się w niektórych rzeczownikach. Końcówkę *-mi* mają rzeczowniki z ostatnią spółgłoską osnowy miękką lub powstałą z miękkiej; np. *gośćmi, ludźmi, braćmi, księżmi, końmi, liśćmi, pieniędzmi, przyjaciółmi*; *y* — mają rzeczowniki z ostatnią spółgłoską osnowy twardą *(sąsiad-y)*, ale form tych używa się tylko wtedy, gdy rzeczownik jest bliżej określony przymiotnikiem; np. dawnemi *czasy*, szybkiemi *kroki* (= kroky)...

§ 221. **Miejscownik** liczby mn. ma ogólną końcówkę *-ach (koni-ach, pan-ach).*

§ 222. Odmiana rzeczowników: *brat, ksiądz.*

Liczba pojedyńcza.

M.	brat	ksiądz
D.	brat-*a*	księdz-*a*
C.	brat-*u*	księdz-*u*
B.	brat-*a*	księdz-*a*
W.	braci-*e*	księż-*e*
N.	brat-*em*	księdz-*em*
Mc.	braci-*e*	księdz-*u*.

Liczba mnoga.

M. W.	braci-*a*	księż-*a*
D.	brac-*i*	księż-*y*
C.	braci-*om*	księż-*om*
B.	brac-*i*	księż-*y*
N.	brać-*mi*	księż-*mi*
Mc.	braci-*ach*	księż-*ach*.

Uwagi. Liczba mnoga tych rzeczowników utworzona jest nieprawidłowo. Formy liczby mnogiej *bracia* i *księża*, są to właściwie dawne formy liczby pojedyńczej rzeczowników zbiorowych rodzaju żeńskiego: *ta bracia, ta księża*, które odmieniały się według deklinacji żeńskiej: D. C. Mc. *tej braci, księży*, B. N. *bracią, księżą* itd., podobnie jak do dziś dnia odmienia się w liczbie mnogiej rzeczownik *szlachcic:* ta *szlachta*, tej *szlachty*, *szlachcie*, *szlachtę*, *szlachtą*, o *szlachcie.*

Dziś *bracia* i *księża* przybrały końcówki deklinacji męskiej liczby mn. (prócz mianownika): *-i*, *-om*, *-i*, *-mi*, *-ach;* przytym zachowały dawniejszą osnowę rzeczownika zbiorowego z końcowym *é* podniebiennym.

§ 223. Odmiana rzeczownika *człowiek.*

Liczba pojedyńcza.		Liczba mnoga.
M.	człowiek	ludzi-*e*
D.	człowiek-*a*	ludz-*i*
C.	człowiek-*owi*	ludzi-*om*
B.	człowiek-*a*	ludz-*i*
W.	człowiek-*u*	ludzi-*e*
N.	człowieki-*em*	ludź-*mi*
Mc.	o człowiek-*u*	o ludzi-*ach.*

Uwaga. Liczba pojedyńcza odmienia się prawidłowo, utworzona od osnowy *człowiek-;* liczba mnoga ma również odmianę prawidłową, ale od zupełnie innej osnowy, *ludź-* (według wzoru *gości-e).*

§ 224. Rzeczownik *rok* ma w liczbie mnogiej odmianę zapożyczoną od rzeczownika rodzaju nijakiego *lato* (według deklinacji II-ej).

§ 225. Odmiana rzeczownika *przyjaciel.*

Liczba pojedyńcza.		Liczba mnoga.
M.	przyjaciel	przyjaciel-*e*
D.	przyjaciel-*a*	przyjaciół
C.	przyjaciel-*owi*	przyjacioł-*om*, przyjaciel-*om*
B.	przyjaciel-*a*	przyjaciół
W.	przyjaciel-*u*	przyjaciel-*e*
N.	przyjaciel-*em*	przyjaciół-*mi*, przyjaciel-*ami*
Mc.	przyjaciel-*u*	przyjacioł-*ach*, przyjaciel-*ach.*

Uwaga. Liczba pojedyńcza odmienia się prawidłowo według wzoru *gość;* liczba mnoga posiada w niektórych przypadkach formy prawidłowe od osnowy *przyjaciel-* (mianownik, celow., wołacz, narzęd. i miejscow.), niektóre jednak formy są utworzone od osnowy *przyjacioł-* (dopełn., celow., biernik, narz. i miejsc.). Formy od osnowy *przyjacioł-* są częstszego użycia.

§ 226. Odmiana rzeczowników z przyrostkiem *-anin.*

Liczba pojedyńcza.

M.	włościanin	chrześcijanin	franciszkanin
D.	włościanin-a	chrześcijanin-a	franciszkanin-a
C.	włościanin-owi	chrześcijanin-owi	franciszkanin-owi
B.	włościanin-a	chrześcijanin-a	franciszkanin-a
W.	włościanin-ie	chrześcijanin-ie	franciszkanin-ie
N.	włościanin-em	chrześcijanin-em	franciszkanin-em
Mc.	w włościanin-ie	w chrześcijanin-ie	w franciszkanin-ie

Liczba mnoga.

M.	włościan-ie	chrześcijan-ie	franciszkan-ie (-i)
D.	włościan	chrześcijan	franciszkan-ów
C.	włościan-om	chrześcijan-om	franciszkan-om
B.	włościan	chrześcijan	franciszkan-ów
W.	włościan-ie	chrześcijan-ie	franciszkan-ie
N.	włościan-ami	chrześcijan-ami	franciszkan-ami
Mc.	o włościan-ach	o chrześcijan-ach	o franciszkan-ach.

Uwagi. Rzeczowniki zarówno swojskie jak i przyswojone z łaciny z przyrostkiem w mianowniku liczby pojedyńczej *-anin*, np. *ziemianin, włościanin, dworzanin*, *mieszczanin*, *Kaliszanin*, *Krakowianin*, *Pomorzanin*, *Rosjanin; franciszkanin*, *bazyljanin*, *dominikanin, chrześcijanin*, *poganin*, mają deklinację liczby pojedyńczej prawidłową; formy w liczbie mnogiej przedstawiają również odmianę prawidłową, mają jednak osnowę krótszą, zakończoną na: *-an-: ziemian-*, *pogan-*. Nazwy zakonów w mianowniku liczby mnogiej obok form na *-e* zachowały również dawniejszą formę na *-i:* franciszkani, dominikani... W dopełniaczu liczby mnogiej mają stałe zakończenie *-ów:* franciszkanów, bazyljanów...

§ 227. Odmiana rzeczowników z przyrostkiem *-an*.

Liczba pojedyńcza.

M.	młodzian	Cygan
D.	młodzian-a	Cygan-a
C.	młodzian-owi	Cygan-owi
B.	młodzian-a	Cygan-a
W.	młodzian-ie	Cygan-ie
N.	młodzian-em	Cygan-em
Mc.	w młodzian-ie	o Cygan-ie.

Liczba mnoga.

M.	młodzian-ie	Cygan-i
D.	młodzian-ów	Cygan-ów
C.	młodzian-om	Cygan-om
B.	młodzian-ów	Cygan-ów
W.	młodzian-ie	Cygan-i
N.	młodzian-ami	Cygan-ami
Mc.	w młodzianach	o Cyganach.

Uwaga. Rzeczowniki zakończone na *-an* w mianowniku liczby pojedyńczej, np. *młodzian*, *Hiszpan*, *Cygan*, *hetman*, *pleban* itd., mają liczbę mnogą utworzoną prawidłowo od osnowy na *-an: Cygan-i*, *Cygan-ów*, *Cygan-om* i t. d. Mianownik liczby mnogiej tworzą one za pomocą końcówki *-i*, prócz *młodzian* i *Hiszpan*, które mają końcówkę *-ie: młodzianie*, *Hiszpanie* (na podobieństwo takich jak: *mieszczanie*, *ziemianie)*. W dopełniaczu liczby mn. wszystkie te rzeczowniki mają końcówkę *-ów*.

Deklinacja II, nijaka.

§ 228. Deklinacja druga obejmuje wszystkie rzeczowniki rodzaju n i j a k i e g o, zakończone w mianow-

niku na o, *e*, *ę* *(okn-o, pol-e, źrebi-ę)*, oraz obce na *um* *(muzeum, gimnazjum)*.

Rzeczowniki na *ę* dzielą się na 2 gromady:

1-sza ma w liczbie pojedyńczej osnowę zakończoną na *-eń-* *(imień-a)*, a w licz. mnogiej na *-on-* *(imion-a)*.

Narzecza: krajniacko-borowiackie, kujawskie, chełmińsko-dobrzyńskie, kociewskie, malborsko-lubawskie, warmińskie, mazowieckie (po prawej stronie Wisły) i podlaskie odmieniają wyrazy tej gromady według wzoru *pole:* np. *wymie*, *wymia*, *we wymiu*, *dwa wymia*.

2-ga ma w liczbie poj. osnowę na *-ęć-* *(źrebięć-a)*, a na *-ęt-* w liczbie mnogiej *(źrebięt-a)*.

Te same narzecza, powyżej wymienione, używają zamiast wyrazów tej gromady rzeczowników deklinacji I-szej: *cielák*, *źrebák*, *kurczák*, *dzieciák* itd.

Wzór deklinacji II-ej:

Liczba pojedyńcza.

M.	drzew-o	jabłk-o	pol-e	ustroni-e
D.	drzew-a	jabłk-a	pol-a	ustroni-a
C.	drzew-u	jabłk-u	pol-u	ustroni-u
B.	drzew-o	jabłk-o	pol-e	ustroni-e
W.	drzew-o	jabłk-o	pol-e	ustroni-e
N.	drzew-em	jabłki-em	pol-em	ustroni-em
Mc.	w drzew-ie	w jabłk-u	w pol-u	w ustroni-u.

Liczba mnoga.

M.	drzew-a	jabłk-a	pol-a	ustroni-a
D.	drzew	jabłek	pól	ustron-i
C.	drzew-om	jabłk-om	pol-om	ustroni-om
B.	drzew-a	jabłk-a	pol-a	ustroni-a
W.	drzew-a	jabłk-a	pol-a	ustroni-a
N.	drzew-ami	jabłk-ami	pol-ami	ustroni-ami
Mc.	w drzew-ach	w jabłkach	w pol-ach	w ustroni-ach.

Liczba pojedyńcza.

M.	imi-ę	zwierz-ę
D.	imieni-a	zwierzęci-a
C.	imieni-u	zwierzęci-u
B.	imi-ę	zwierz-ę
W.	imi-ę	zwierz-ę
N.	imieni-em	zwierzęci-em
Mc.	w imieni-u	w zwierzęci-u.

Liczba mnoga.

M.	imion-a	zwierzęt-a
D.	imion	zwierząt
C.	imion-om	zwierzęt-om
B.	imion-a	zwierzęt-a
W.	imion-a	zwierzęt-a
N.	imion-ami	zwierzęt-ami
Mc.	w imion-ach	w zwierzęt-ach.

Uwagi o pojedyńczych przypadkach.

§ 229. **Mian., bier.** i **wołacz** liczby pojedyńczej są zawsze jednakowe. Mają trzy zakończenia: *o* maią imiona z osnową twardą, np. *okn-o*, *słow-o; e*, *ę* mają imiona z ostatnią spółgłoską osnowy miękką lub powstałą z miękkiej, *pol-e, morz-e*, *Podzamcz-e*, *znami-ę*, *kurcz-ę*...

§ 230. **Dopełniacz** liczby pojedyń. ma dla wszystkich imion zakończenie *a: okn-a*, *pol-a*, *imieni-a*.

§ 231. **Celownik** liczby pojedyńczej ma dla wszystkich zakończenie *u: okn-u*, *pol-u*, z wyjątkiem *południ-owi*, wskutek upodobnienia do rzeczownika męskiego *dni-owi*.

§ 232. **Narzędnik** liczby pojedyńczej ma zakończenie *-em*, które nie miękczy poprzedzającej spółgłoski

(okn-em, słow-em); z wyjątkiem spółgłosek *k* i *g*, np. *jajki-em, oki-em...*

§ 233. **Miejscownik** liczby pojedyńczej ma dwa zakończenia: *'e* i *u:* Zakończenie *'e* mają rzeczowniki z osnowną spółgłoską twardą, która wskutek tej końcówki, ulega zmiękczeniu: *w oknie, na jeziorz-e*, z wyjątkiem osnów na *k, g, ch*, które przybierają *u: w jajk-u, w uch-u; u* mają imiona z osnową miękką: w *pol-u, zdani-u, imieni-u, jagnięci-u.*

§ 234. **Mianownik, biernik** i **wołacz** liczby mnogiej są zawsze jednakowe, mają ogólną końcówkę *a;* np. *okn-a, stad-a, wybrzeż-a, uczuci-a, znamion-a, jagnięt-a.*

§ 235. **Dopełniacz** liczby mnogiej niema zakończenia, lecz równa się osnowie: *drzew, kół, pól, uczuć...* przyczym samogłoska przedkońcowa osnowy *o* (ko-ło) uległa pochyleniu na *ó: kół*, a nosowa *ę* na *ą:* święt-a, *świąt* (wyjątek: pęta, *pęt),* ob. § 110 i 115.

Przy zbiegu dwu spółgłosek w osnowie mamy samogłoskę *e* ruchome, np. *jabł-e-k, skrzyd-e-ł*, ob. § 122.

Samogłoska ta wywołuje zmiękczenie spółgłoski osnownej *k, g*, np. *okien, bagien*, a także i innych w wyrazach: *gumien, drewien, płócien, krosien.*

Rzeczowniki rodzaju nijakiego z przyrostkiem *-stwo, -ctwo, -sko* nie przybierają w dopełniaczu l. mn. wstawnego *e*, np. *państw, mocarstw, proroctw, bogactw, nazwisk, klepisk*, a także i rzeczowniki: *dóbr, widm, pism, rzemiosł, piętr, ziarn* (niekiedy: *ziaren).*

Niektóre rzeczowniki na *e* mają w dopełniaczu liczby mnogiej końcówkę *i* (lub *y* po *ż, rz, sz, cz);* np. *ustroni, narzędzi, podziemi, wybrzeży, nozdrzy, zaciszy.*

§ 236. **Celownik** licz. mn. ma końcówkę *-om*, jak w rzeczownikach męskich.

§ 237. **Narzędnik** liczby mn. ma dziś ogólną końcówkę *-ami (okn-ami, pol-ami).* Ślady starej końcówki

-y mamy w wyrażeniach: tymi *słow-y*, przed dawnymi *lat-y*, wymownymi *ust-y*, w których rzeczownik jest określony przymiotnikiem lub zaimkiem.

§ 238. **Miejscownik** liczby mnogiej ma końcówkę *-ach;* staropolska końcówka *'ech* utrzymała się w wyrazie *w niebiesiech*, obok nowszej *w niebiosach*.

§ 239. Odmiana rzeczownika *książę*.

	Liczba pojed.	Liczba mnoga.
M.	książ-ę	książęt-a
D.	księci-a (książęci-a)	książąt
C.	księci-u (książęci-u)	książęt-om
B.	księci-a (książ-ę)	książąt (książęt-a)
W.	książ-ę	książęt-a
N.	księci-em (książęci-em)	książęt-ami
Mc.	o księci-u (książęci-u)	o książęt-ach.

Uwagi. Rzeczownik *książę* dziś jest rodzaju męskiego; w języku staropolskim był rodzaju nijakiego, np. *Wielkie książę Litewskie*, i odmieniał się prawidłowo, jak inne rzeczowniki na *ę* według wzoru *zwierzę*. W dzisiejszym języku biernik obu liczb wyraża się formą dopełniacza *(księcia* i *książąt)*, a nie mianownika, jak było pierwotnie; nadto powszechnie w liczbie pojedyńczej używają się formy skrócone: *księcia*, *księciu* itd.

§ 240. Odmiana rzeczownika: *dziecię*.

	Liczba pojed.	Liczba mnoga.
M.	dzieci-ę	dziec-i
D.	dziecięci-a	dziec-i
C.	dziecięci-u	dzieci-om
B.	dzieci-ę	dziec-i
W.	dzieci-ę	dziec-i
N.	dziecięci-em	dzieć-mi
Mc.	o dziecięci-u	o dzieci-ach.

Uwagi. Rzeczownik *dziecię* odmienia się w liczbie pojedyńczej prawidłowo, tak jak *zwierzę*, tworząc formy przypadków od osnowy *dziecięć-;* w liczbie mnogiej mamy osnowę skróconą: *dzieć-* i odmianę według deklinacji żeńskiej (IV-ej) z zakończeniem na spółgłoskę miękką (jak *kości).*

§ 241. Odmiana rzeczownika *niebo.*

	Liczba pojed.	Liczba mnoga.
M.	nieb-o	nieb-a, niebios-a
D.	nieb-a	niebios
C.	nieb-u	niebios-om
B.	nieb-o	nieb-a, niebios-a
W.	nieb-o	nieb-a, niebios-a
N.	nieb-em	niebios-ami
Mc.	w nieb-ie	w niebios-ach.

Uwagi. Rzeczownik *niebo* odmienia się w liczbie pojedyńczej tak samo jak inne rzeczowniki na *-o* (według wzoru drzew-o); w liczbie mnogiej pozostała do dziś odmiana dawna z osnową pierwotną *niebies-* (niebiosa...) według tejże deklinacji. Obok tego używa się i forma *nieba* z osnową skróconą *nieb-*.

Osnowa *niebies-* zachowała się do dziś dnia w przymiotniku *niebieski* i w formie miejscownika l. m.: *w niebiesiech.*

§ 242. Odmiana rzeczowników obcych, zakończonych na *-um.*

Liczba pojedyńcza.

M.	album	muze-um
D.	album-u	muze-um
C.	album-owi	muze-um
B.	album	muze-um
W.	album	muze-um
N.	album-em	muze-um
Mc.	w albumie	w muze-um.

Liczba mnoga.

M.	album-y	muze-a
D.	album-ów	muze-ów
C.	album-om	muze-om
B.	album-y	muze-a
W.	album-y	muze-a
N.	album-ami	muze-ami
Mc.	w album-ach	w muze-ach.

Uwagi. Rzeczowniki, zakończone w mianowniku liczby pojedyńczej na *-um*, przyswojone z języka greckiego i łaciny: *gimnazjum, muzeum*, *seminarjum*, *studjum*, *konsyljum, sanatorjum*, *kolegjum*, *obserwatorjum*, *akwarjum*, *medjum*, *fatum* są rodzaju nijakiego i w liczbie pojedyńczej nie odmieniają się wcale. W liczbie mnogiej mają odmianę zwykłą rzeczowników nijakich, tworząc przypadki od osnowy, widocznej po usunięciu końcówki *-um (gimnazj-*, *muze-*, *konsylj-)*; wyjątkowo w dopełniaczu liczby mnogiej mają zakończenie męskie *-ów: gimnazjów*, *kolegjów*, *studjów*.

Wyrazy *album* i *kostium* w języku polskim używają się zwykle jako rzeczowniki rodzaju męskiego i odmieniają się według deklinacji I-ej: *album-u*, *album-owi* itd., w licz. mn.: *album-y*, *kostium-y* itd., podobnie jak *rozum*, *rozum-u*, *rozum-y*...

Niekiedy jednak, w połączeniu z przymiotnikiem, rzeczownik *album*, jako łaciński, zachowuje rodzaj nijaki; np. *album tatrzańskie* itp.

§ 243. Odmiana rzeczowników: *oko, ucho.*

	Liczba pojed.		Liczba mnoga.	
M.	ok-o	uch-o	ok-a	uch-a
D.	ok-a	uch-a	ok	uch
C.	ok-u	uch-u	ok-om	uch-om
B.	ok-o	uch-o	ok-a	uch-a

W.	ok-o	uch-o	ok-a	uch-a
N.	oki-em	uch-em	ok-ami	uch ami
Mc.	w ok-u	w uch-u	w ok-ach	w uch-ach.

Uwagi. Rzeczowniki *oko* (w sieci) i *ucho* (garnka) odmieniają się prawidłowo w obydwu liczbach. Też same rzeczowniki w znaczeniu części ludzkiej twarzy mają w liczbie pojedyńczej taką samą odmianę; w liczbie mnogiej jednak odmieniają się inaczej: w pewnych przypadkach zachowują formy dawne liczby podwójnej, w innych zaś (dopełniacz, celow., narzęd. i miejscownik) mają formy nowe, z osnową *ocz-*, *-usz;* mianowicie:

	Liczba podwójna.		Liczba mnoga.	
M.	ocz-y	usz-y	—	—
D.	ocz-u	usz-u	ocz-ów	usz-ów
C.	—	—	ocz-om	usz-om
B.	ocz-y	usz-y	—	—
W.	ocz-y	usz-y	—	—
N.	ocz-yma	usz-yma	ocz-ami	usz-ami
Mc.	—	—	w oczach	w uszach.

Liczba podwójna deklinacji II-ej.

§ 244. Pozostałości liczby podwójnej w języku dzisiejszym są następujące:

W mianowniku, bierniku i wołaczu rzeczowniki z osnową zakończoną na spółgłoskę twardą, miały końcówkę *'e: dwie mieście..*, od *sto: dwie ście*, skąd liczebnik *dwieście;* od rzeczownika *słowo: dwie słowie*, zachowane w przysłowiu: *mądrej głowie dość dwie słowie.* Rzeczowniki z ostatnią spółgłoską osnowy podniebienną (lub powstałą z podniebiennej), miały w tych przypadkach końcówkę *i (y);* np. *oczy, uszy.*

Dopełniacz i miejscownik miały ogólną końcówkę *-u.* Np. *dwu oczu*, *dwu uszu.* Forma dopełniacza:

oczów, uszów, używana dziś często, powstała na podobieństwo form liczby mnogiej tego przypadku męskich (naprz. *palców)*.

Celownik i narzędnik miały końcówkę *-oma* przy osnowach twardych, i *-yma* przy osnowach podniebiennych; np. *oczyma, uszyma*. Formy te mają dzisiaj znaczenie liczby mnogiej, chociaż obok nich istnieją formy późniejsze liczby mnogiej: *oczami, uszami*.

Deklinacja III, żeńska.

§ 245. Obejmuje rzeczowniki rodzaju żeńskiego, zakończone w mianowniku liczby pojed. na *a* i *i* (*głow-a, pan-i)*, oraz męskie na *a* i *o (radca, Kmit-a, Fredr-o)*. Rozróżniamy w tej deklinacji dwie gromady: 1) rzeczowniki z ostatnią spółgłoską osnowy twardą, np. *głow-a, matk-a, Fredr-o;* 2) rzeczowniki z ostatnią spółgłoską osnowy miękką, lub powstałą z miękkiej: *ziemi-a, Marj-a, pan-i, dusz-a, radc-a*.

Wzór deklinacji III-ej.

1) Liczba pojedyńcza.

M.	głow-a	matk-a	Fredr-o
D.	głow-y	matk-i	Fredr-y
C.	głowi-e	matc-e	Fredrz-e
B.	głow-ę	matk-ę	Fredr-ę
W.	głow-o	matk-o	Fredr-o
N.	głow-ą	matk-ą	Fredr-ą
Mc.	w głowi-e	o matc-e	o Fredrz-e.

Liczba mnoga.

M.	głow-y	matk-i	Fredr-owie
D.	głów	matek	Fredr-ów
C.	głow-om	matk-om	Fredr-om
B.	głow-y	matk-i	Fredr-ów

W.	głow-y	matk-i	Fredr-owie
N.	głow-ami	matk-ami	Fredr-ami
Mc.	w głowach	o matk-ach	o Fredr-ach.

2) Liczba pojedyńcza.

M.	ziemi-a	historj-a	pan-i	radc-a
D.	ziem-i	historj-i	pan-i	radc-y
C.	ziem-i	historj-i	pan-i	radc-y
B.	ziemi-ę	historj-ę	pani-ą	radc-ę
W.	ziemi-o	historj-o	pan-i	radc-o
N.	ziemi-ą	historj-ą	pani-ą	radc-ą
Mc.	w ziem-i	w historj-i	o pan-i	o radc-y.

Liczba mnoga.

M.	ziemi-e	historj-e	pani-e	radc-y, -owie
D.	ziem	historj-i	pań	radc-ów
C.	ziemi-om	historj-om	pani-om	radc-om
B.	ziemi-e	historj-e	pani-e	radc-ów
W.	ziemi-e	historj-e	pani-e	radc-y, -owie
N.	ziemi-ami	historj-ami	pani-ami	radc-ami
Mc.	w ziemi-ach	w historj-ach	o pani-ach	o radc-ach.

Uwagi o poszczególnych przypadkach.

§ 246. **Dopełniacz** liczby pojedyńczej ma dwa zakończenia, *y* i *i:*

y mają imiona, których ostatnia spółgłoska osnowy jest twarda: *głow-y*, *ryb-y*, *Fredr-y;* imiona z osnową zakończoną na *g* i *k* zmieniły końcówkę *y* na *i: sług-i*, *matk-i*, *Matejk-i* (ob. § 130).

i mają imiona z osnową miękką: *ziem-i*, *rol-i*, *pan-i;* rzeczowniki z pierwotnie miękką spółgłoską osnowy *c*, *cz*, *dz*, *dż*, *sz*, *ż (rz)* po jej stwardnieniu zmieniły końcówkę *i* na *y:* np. *dusz-y*, *radc-y*, ob. § 128.

§ 247. **Celownik** liczby poj. ma dwa zakończenia, *'e* i *i (y)*:

'e mają imiona z osnową twardą: *głowi-e*, *cnoci-e*, przyczym ostatnia spółgłoska osnowy (głow-, cnot-), ulega zmiękczeniu;

i (y) mają imiona ze spółgłoską osnowy miękką lub powstałą z miękkiej: *pan-i*, *ziem-i*, *rol-i*, *dusz-y*, *prac-y*, *wież-y*.

§ 248. **Biernik** liczby poj. ma końcówkę *ę* ogólną *(głowę, pracę...)*. Dawniej imiona ze spółgłoską osnowną miękką miały w bierniku końcówkę *ą* (np. *wolą*, *władzą*, *lutnią*...). W języku dzisiejszym dawna końcówka *ą* pozostała tylko w jednym wyrazie *pani-ą*.

§ 249. **Wołacz** l. poj. ma dwie końcówki, *o* i *i*:

o mają wszystkie te, które w mianowniku kończą się na *a* i *o (głow-o*, *ziemi-o*, *Stwórc-o*, *Fredr-o*, *Domejk-o)*.

i mają te, które w mianowniku kończą się na *-i*: *pan-i*, *bogin-i*, *ksien-i*.

Rzeczowniki żeńskie zdrobniałe z ostatnią spółgłoską osnowy miękką *(Kazi-a*, *mamusi-a)*, mają w wołaczu końcówkę *u (Kazi-u*, *mamusi-u)*, na wzór rzeczowników zdrobniałych męskich, jak *Jaś—Jasiu*.

§ 250. **Miejscownik** liczby poj. ma dwie końcówki, *'e* i *i (y)*, tak samo jak w celowniku *(głowie*, *matce... ziemi*, *wieży)*.

§ 251. **Mianownik** liczby mnogiej rzeczowników żeńskich ma dwa zakończenia: *y* i *e*:

y mają rzeczowniki z ostatnią spółgłoską osnowy twardą *(głow-y*, *ryb-y)*, tylko po *k* i *g* końcówka pierwotna *y* uległa zmianie na *i*: *matk-i*, *książk-i*, *sług-i*, *nog-i* (§ 130).

e mają rzeczowniki z ostatnią spółgłoską osnowy miękką, lub powstałą z miękkiej: *pani-e*, *ziemi-e*, *dusz-e*, *historj-e*, *lilj-e*, *wież-e*.

Rzeczowniki męskie na *a* i *o* *(Kmit-a, poet-a, Fredr-o)* w liczbie mnogiej odmieniają się podług deklinacji I-ej, męskiej *(Kmit-owie, poec-i, Fredr-owie)*, podobnie jak: pan-owie, sąsiedz-i.

§ 252. **Dopełniacz** liczby mnogiej rzeczowników żeńskich nie ma osobnego zakończenia, ale równa się osnowie; w wielu rzeczownikach samogłoski *o*, *ę* w zgłoskach końcowych ulegają pochyleniu na *ó*, *ą* (zob. § 110, 115); np. *dróg*, *głów*, *wód*, *pszczół*, *gąb*, *przysiąg;* w innych pozostają bez pochylenia, jak *torb*, *form*, *nędz*, *potęg*, *gawęd*, *jędz*.

Przy zbiegu dwu spółgłosek, w osnowie zjawia się samogłoska *e* ruchome (ob. § 122): *matk — matek*, *jodł—jodeł*, lub *'e*, miękczące ostatnią spółgłoskę: *owc—owiec*, *pann—panien*, *trumn—trumien*. Niektóre jednak rzeczowniki, pomimo zbiegu spółgłosek, nie mają owego *e: gwiazd*, *łask*, *trosk*, *sióstr*, *izb*, *modlitw*. Niektóre znów używają się dwojako: *bitw* i *bitew*, *wysp* i *wysep*.

Rzeczowniki rodzaju żeńskiego deklinacji III-ej z przyrostkiem *-nia (pochodnia, lutnia, łaźnia)*, i cudzoziemskie na *-ja (historja, kolacja, religja)* mają w dopełniaczu liczby mnogiej zakończenie *i*, czyli dopełn. licz. mn. jest równy dopełniaczowi licz. poj.; np *tej lutni i tych lutni*, *tych pochodni*, *tych historji*, *kilku stacji*, *białych lilji* itp.; *i (y)* mają też następujące rzeczowniki: *wieczerz-y*, *nadzie-i*, *swawol-i*, *samowol-i*, *głęb-i*, *czapl-i*, *msz-y*, *rękojm-i*, *zawie-i*.

Niektóre znów rzeczowniki w dopełniaczu l. mn. używają się w dwojakiej postaci, mianowicie: *studni* i *studzien*, *wiśni* i *wisien*, *grobli* i *grobel*, *szabli* i *szabel*, *stajni* i *stajen*, *kropli* i *kropel*, *sukni* i *sukien*.

§ 253. Odmiana rzeczownika *ręka*.

Liczba pojedyńcza tego rzeczownika odmienia się prawidłowo; w liczbie mnogiej spotykamy w pewnych

przypadkach formy dawne liczby podwójnej, w innych znowu formy liczby mnogiej. Dziś używają się następujące formy:

Liczba podwójna.		Liczba mnoga.
M.	ręc-e	—
D.	—	rąk
C.	—	ręk-om
B.	ręc-e	—
W.	ręc-e	—
N.	ręk-oma	ręk-ami
Mc.	w ręk-u	w ręk-ach.

Odmiana rzeczowników: *sędzia*, *królowa*, *wojewodzina*, *Skarbkówna* podana jest niżej przy odmianie rzeczowników o formie przymiotnikowej, § 310, 317.

Liczba podwójna deklinacji III i (IV).

§ 254. Zakończenia rzeczowników żeńskich w liczbie podwójnej nie różniły się od zakończeń liczby podwójnej rzeczowników nijakich (§ 243).

Mianownik, biernik i wołacz miał końcówkę *-'e*, gdy ostatnia spółgłoska osnowy rzeczownika była twarda; np. *dwie głowie*, *dwie rybie*, *dwie matce*, *dwie ręce* — forma do dziś dnia używana w znaczeniu liczby mnogiej. Osnowy, zakończone spółgłoską miękką, miały końcówkę *-i (-y)*, np. *dwie niedzieli*, *dwie źrenicy dwie świecy*...

Dopełniacz i miejscownik miał końcówkę *-u; dwu kopu, we dwu niedzielu, na ręku*—wyrażenie zachowane do dziś.

Wyrażenie: *w jednym ręku* (zamiast *w jednej ręce)*, jest niewłaściwe, gdyż *ręku* jest formą liczby podwójnej rodzaju żeńskiego, ale nigdy pojedyńczej i nie rodzaju męskiego, ani też nijakiego.

Celownik i narzędnik miał pierwotną końcówkę *-ama* i późniejszą *-oma*, utworzoną na podobieństwo deklinacji męskiej, np. *dwiema wieżoma*, *obiema garścioma*, *rękoma* — używane do dziś dnia w znaczeniu liczby mnogiej. Oprócz tego na północy Śląska dotąd używają jeszcze wyrażeń: *palcoma*, *chłopoma* (dekl., I)...

Deklinacja IV, żeńska.

§ 255. Deklinacja czwarta obejmuje rzeczowniki rodzaju żeńskiego, zakończone w mianowniku liczby pojedyńczej na spółgłoskę.

Wzór deklinacji IV-ej.

Liczba pojedyńcza.

M.	kość	rzecz	dłoń	straż	głąb
D.	kośc-*i*	rzecz-*y*	dłon-*i*	straż-*y*	głęb-*i*
C.	kośc-*i*	rzecz-*y*	dłon-*i*	straż-*y*	głęb-*i*
B.	kość	rzecz	dłoń	straż	głąb
W.	kośc-*i*	rzecz-*y*	dłon-*i*	straż-*y*	głęb-*i*
N.	w kości-*ą*	rzecz-*ą*	dłoni-*ą*	straż-*ą*	głębi-*ą*
Mc.	w kośc-*i*	w rzecz-*y*	w dłon-*i*	w straż-*y*	w głęb-*i*.

Liczba mnoga.

M.	kośc-*i*	rzecz-*y*	dłoni-*e*	straż-*e*	głębi-*e*
D.	kośc-*i*	rzecz-*y*	dłon-*i*	straż-*y*	głęb-*i*
C.	kości-*om*	rzecz-*om*	dłoni-*om*	straż-*om*	głębi-*om*
B.	kośc-*i*	rzecz-*y*	dłoni-*e*	straż-*e*	głębi-*e*
W.	kośc-*i*	rzecz-*y*	dłoni-*e*	straż-*e*	głębi-*e*
N.	kość-*mi*	rzecz-*ami*	dłoń-*mi*	straż-*ami*	głębi-*ami*
Mc.	w kości-*ach*	rzecz-*ach*	dłoni-*ach*	straż-*ach*	głębi-*ach*.

Uwagi o pojedyńczych przypadkach.

§ 256. **Mianownik i biernik** liczby pojedyńczej są zawsze jednakowe, nie mają żadnego zakończenia, lecz przedstawiają tylko osnowę deklinacyjną, która ma na końcu spółgłoskę miękką *(kość, dłoń, myśl)*. Tylko wargowe: *b'*, *m'*, *w'* straciły w mianowniku dawną miękkość *(głąb, karm, krew)*.

Podobnie końcowe spółgłoski osnów: *ż*, *cz*, *sz*, *rz*, *c*, powstały ze spółgłosek podniebiennych (miękkich): *straż*, *rzecz*, *mysz*, *twarz*, *moc* (ob. § 101).

W wielu rzeczownikach samogłoski *o*, *ę*, uległy pochyleniu na *ó*, *ą*, np. *sol- sól*, *głęb- głąb*, *gałąź*, *żołądź*, *łódź* (ob. § 110, 111; 115).

Gdzie osnowa przedstawia zbieg dwu spółgłosek, występuje *e* ruchome; np. *wś- wieś*, *pł-e-ć*, *cześć*, *brew* (§ 122).

Tożsamość form biernika i mianownika liczby pojedyńczej *(kość*, *rzecz...)* wyróżnia tę deklinację od deklinacji 3-ej, w której biernik kończy się na *ę (matkę*, *głowę)*.

§ 257. **Dopełniacz, celownik, wołacz** i **miejscownik** liczby pojedyńczej w rzeczownikach tej deklinacji są jednakowe, mają zakończenie *i* (lub *y* po: *ż*, *rz*, *cz*, *sz*, *c*, ob. § 128).

Końcówka ta *(i*, *y)* występuje i w liczbie mnogiej, przez co staje się przeważającą w tej deklinacji.

§ 258. **Mianownik, biernik** i **wołacz** liczby mnogiej są jednakowe i mają dwa zakończenia, *i (y)* i *e*. Zakończenie *i (y)* mamy w rzeczownikach: *kości*, *pieśni*, *postaci*, *złości*, *rzeczy*, *myszy* itd. Zakończenie *e* przejęły niektóre rzeczowniki deklinacji IV-ej od rzeczowników deklinacji III-ej z osnową miękką: *dłoni-e*, *straż-e łodzi-e* (jak: *dyni-e*, *dusz-e...)*. Niektóre rzeczowniki obok właściwych form na *i*, używane są i z końcówką *e;* np. ws-*i* i wsi-*e*, os-*i* i osi-*e*, pięśc-*i* i pięści-*e*, moc-*y* i moc-*e*, pieczęc-*i* i pieczęci-*e*.

§ 259. **Dopełniacz** liczby mnogiej ma zakończenie *i (y)*, czyli nie różni się od dopełniacza liczby pojedyńczej *(tej kości* i *tych kości* itp.).

§ 260. **Narzędnik** liczby mnogiej ma końcówki *-mi* i *-ami:*

-mi było w starej polszczyźnie jedyną końcówką

tej deklinacji; dziś pozostała ona tylko w niektórych rzeczownikach, jak: *kość-mi*, *dłoń-mi*, *skroń-mi*, *nić-mi*. Ogólną zaś końcówką jest *-ami (pieśniami, garściami, myszami...)*, przejęte z deklinacji 3-ej *(głow-ami)*.

Rzeczowniki o liczbie mnogiej.

§ 261. W języku polskim, podobnie jak w innych słowiańskich, są pewne rzeczowniki, używane tylko w liczbie mnogiej (pluralia tantum), jak np. *dzieje*, *urodziny*, *drzwi*, *usta*, *wrota* itd. Są one przeważnie rodzaju żeńskiego; mniejsza ilość jest męskich, a kilka tylko rodzaju nijakiego. Rodzaj ich gramatyczny poznaje się z form mianownika i dopełniacza.

§ 262. Rzeczowniki rodzaju męskiego kończą się w mianowniku (bierniku i wołaczu) na *y* (*i*), t. j. mają zakończenie rzeczowe, oraz w bardzo małej liczbie na *-e*, w dopełniaczu zaś zakończenie *-ów;* np. *cepy — cepów*, *obcęgi — obcęgów*, *fusy*, *gody*, *łowy*, *manatki*, *okopy*, *okulary*, *organy plecy*, *wety*, *więzy*, *androny*, *szczypce—szczypców*, *dzieje—dziejów*, *finanse—finansów*.

§ 263. Rzeczowniki rodzaju żeńskiego mają w mianowniku (bierniku i wołaczu) zakończenie *e*, *i*, *y*, w dopełniaczu zaś jedne kończą się na *i* (*y*), np. *drożdże — drożdży*, *drzwi drzwi*, *grabie — grabi*, *konopie — konopi*, *nosze—noszy*, *podwoje—podwoi*, *spodnie—spodni*, *wakacje — wakacji*, *wici* itd.; inne mają formę dopełniacza równą osnowie deklinacyjnej, np. *drzwiczki — drzwiczek*, *kajdany — kajdan*, *koszary — koszar*, *nożyce—nożyc*, *nożyczki—nożyczek*, *pomyje—pomyj*, *sanie—sań*, *sanki—sanek*, *skrzypce—skrzypiec* (i *skrzypców)*, *suchoty—suchot*, *świątki—świątek*, *widły—wideł;* *otręby — otrąb*, *urodziny — urodzin*, podobnie też: *chrzciny*, *imieniny*, *odwiedziny*, *zaręczyny*, *zaślubiny*, *zapusty*, *zaduszki* itp.

§ 264. Rzeczowniki rodzaju nijakiego mają mianownik (biernik i wołacz) z właściwym temu rodzajowi zakończeniem *a*, dopełniacz zaś równy osnowie deklinacyjnej; np. *bliźnięta—bliźniąt*, *drwa—drew*, *powidła—powideł*, *usta—ust*, *wrota—wrót*, *żarna—żaren*.

§ 265. W liczbie mnogiej używają się też liczne nazwy krajów, miast, wsi, gór i innych miejscowości, zarówno swojskie jak i cudzoziemskie; są one przeważnie rodzaju żeńskiego, np. *Chiny — Chin*, *Czechy — Czech*, *Morawy*, *Kaszuby*, *Kujawy*, *Łużyce*, *Prusy*, *Węgry*, *Włochy*;... *Ateny — Aten*, *Bielany*, *Chojnice*, *Kielce*, *Krzeszowice*, *Puławy*, *Siedlce*, *Skierniewice*, *Suwałki*... *Alpy—Alp*, *Bałkany — Bałkanów*, *Tatry — Tatr*, *Wogiezy — Wogiezów* itp.

Z nazw miast r. żeńsk. wyjątek stanowią: *Brody—Brodów*, rodz. męsk. (od rzeczown. *bród* – brodu = mielizna wpoprzek rzeki).

2. Odmiany zaimków.

Zaimki osobowe i osobowo-zwrotny.

§ 266. Zaimki osobowe osoby pierwszej i drugiej: *ja*, *ty*, *my*, *wy*—odmieniają się przez przypadki i liczby; *ja*, *ty*—w liczbie pojedyńczej; *my*, *wy*—w liczbie mnogiej. Zaimek osobowo-zwrotny *się* odmieniamy tylko przez przypadki. Każdy z tych zaimków ma jednakową formę dla wszystkich rodzajów (męskiego, żeńskiego i nijakiego).

Liczba pojedyńcza.

M.	*ja*	*ty*	—
D.	*mnie*	*ciebie*	*siebie*
C.	*mnie*, *mi*	*tobie*, *ci*	*sobie*

B.	*mię, mnie*	*cię, ciebie*	*się, siebie*
W.	*o ja!*	*o ty!*	—
N.	*mną*	*tobą*	*sobą*
Mc.	*we mnie*	*w tobie*	*w sobie*

Liczba mnoga.

M.	*my*	*wy*	
D.	*nas*	*was*	
C.	*nam*	*wam*	jak w liczbie pojedyńczej.
B.	*nas*	*was*	
W.	*o my!*	*o wy!*	
N.	*nami*	*wami*	
Mc.	*w nas*	*w was.*	

§ 267. Deklinacja zaimków osobowych znacznie się różni od deklinacji rzeczowników.

Jeden zaimek w odmianie swojej ma nie jedną lecz dwie albo więcej osnów, np. *ja*, *mnie*, *nas*.

Form skróconych celownika: *mi*, *ci*, jako też form biernika *mię*, *cię*, *się* nie używa się w razach następujących:

1) na początku zdania: *tobie* dałem (nie zaś: *ci* dałem), *ciebie* widzę;

2) gdy celownik lub biernik zaimka użyty jest z przyimkiem: na *siebie* liczę (a nie: na *się)*, uderzają we *mnie* (a nie: w *mię);*

3) kiedy w zdaniu szczególny nacisk położono na zaimek: widziano *ciebie*, nie jego.

Zaimek *się* nie ma mianownika ani osobnych form liczby mnogiej.

§ 268. Z form dawnej liczby podwójnej zaimków osobowych, używanych jeszcze w wieku XVI, zachowały się w niektórych okolicach Mazowsza i Małopolski formy dopełniacza *naju*, *waju* i celownika: *nama*, *wama*. W gwarach, w których dotąd istnieją, mają znaczenie liczby mnogiej, albo też używają się tylko w pewnych utartych wyrażeniach: *co tam u waju?*

Zaimek wskazujący *ji*, *ja*, *je*.

§ 269. Liczba pojedyńcza.

M.	*(ji)*	*(ja)*	*(je)*
D.	*jego, niego, go*	*jej, niej*	*jego, niego, go*
C.	*jemu, niemu, mu*	*jej, niej*	*jemu, niemu, mu*
B.	*jego, niego, go*	*ją nią*	*je, nie*
N.	*(im), nim*	*nią*	*(im), nim*
Mc.	*w nim*	*w niej*	*w nim.*

Liczba mnoga.

M.	*(ji)*	*(je)*	*(ja)*
D.	*ich, nich*	*ich, nich*	*ich, nich*
C.	*im, nim*	*im, nim,*	*im, nim*
B.	*ich, nich; je, nie*	*je, nie*	*je, nie*
N.	*nimi, niemi*	*nimi, niemi,*	*nimi, niemi*
Mc.	*w nich*	*w nich*	*w nich.*

§ 270. **Mianownik** liczby pojedyńczej *ji, ja, je* i mnogiej *ji, je, ja,* wyszedł z użycia już w języku staropolskim. W dzisiejszym języku mianownik tego zaimka zastępują formy zaimka wskazującego: *on, ona, ono; oni, one, one.*

§ 271. Form dopełniacza, celownika i biernika licz. pojed. skróconych w znaczeniu wskazującym *(go, mu, go)* nie używa się:

1) na początku zdania: *jego* niema (nie zaś: *go* niema), *jemu* daję;

2) po przyimku: patrzę *na niego*, idę *ku niemu* (a nie: idę *ku mu);*

3) gdy na zaimek położono w zdaniu szczególny nacisk; np. widziano *jego*, nie ciebie.

§ 272. Formy dopełniacza, celownika, biernika, narzędnika oraz miejscownika liczby pojedyńczej, posia-

dające na początku *ń (ni)*, oraz podobne formy liczby mnogiej, używają się zawsze po przyimkach; np.

dopełniacz: *dla niego, od niej, do nich;*
celownik: *ku niemu, przeciw nim;*
biernik: *na nią, przez nich, za niego;*
narzędnik: *z nim, przed nimi;*
miejscownik: *o nim, w nich.*

Uwaga. W wyrażeniach takich, jak: dla *jego* matki, od *jej* rodziców, w *ich* domu itp., formy zaimka: *jego, jej, ich* mają znaczenie dzierżawcze, przyimek zaś *(dla, od do, za, w...)* odnosi się nie do zaimka, lecz do rzeczownika (ob. § 46, 3).

Narzędnik i miejscownik obu liczb ma w dzisiejszym języku wyłącznie formy z narostem *ń (ni)*, t. j. *nim, nią, nim* i *w nim, w niej, w nim*, np. stać *przed nim, przed nią*, idę *z nim*, mówię *o nim, przy nich* itp. W miejscowniku formy te używają się zawsze z przyimkami *(w nim, w niej, o nich...)*; w narzędniku zarówno z przyimkami *(z nim, z nią)*, jak i bez przyimków (opiekuje się *nim*, wyręczała się *nią* itp.).

Forma staropolska narzędnika *im* zachowała się tylko w wyrażeniu przysłówkowym: *im – tym;* np. *im prędzej, tym lepiej; im dalej w las, tym więcej drzew* itp.

§ 273. Formy: *niego, niej, niemu, nią...* nie są pierwotne; powstały one z pierwotnych: *jego, jej, jemu, ją, jim...* w sposób następujący:

Formy biernika: *ji, jego, ją, je* i narzędnik *jim, ją, jim*, jako też formy miejscownika używały się często ze starymi przyimkami: *wn* i *sn* (starosłow. *vŭn, sŭn)*. to jest: *wn-jego, wn-ją, sn-jim, sn-ją, wn-jej, sn-jimi.* Ponieważ obok tego istniały przyimki: *w, z*, więc w żywej mowie zmieszano z nimi poprzednie w ten sposób, że zaczęto uważać za przyimek właściwy tylko *w* i *s*, mówiąc: *w-niego, w ni-ą, s-nim, s-nią, s-nimi*, a drugą część przyimka: *-n*, już zmienioną

na *ń*, łączono z zaimkiem. Wskutek tego dźwięk *ń* stał się jakby istotną cząstką zaimka, i dla tego następnie weszło w zwyczaj łączyć te nowo-powstałe postaci zaimka: *niego, niej, nią*... z innymi także przyimkami; np. *do niego* (zamiast *do jego), od niej, za nią, przy nim, przeciw niemu* (zam. *przeciw jemu), przed nim* (zam. *przed im)* itp.

Również pierwotny biernik *ji*, używany z przyimkiem *wn*, naprzód w postaci *wen-ji* (mamy tu *e* ruchome, ob. § 122), przeobraził się w formę *weń*, gdzie z formy zaimka pozostał tylko jej ślad w zmiękczeniu *ń;* poczęto jednak ogólnie rozumieć, że przyimkiem nie jest *wen- (wn-)*, lecz tylko *we-*, brzmienie zaś *-ń* uważano za biernik zaimka, i wskutek tego tworzono podobne formy: *za-ń, przeze-ń, na-ń*, a następnie tę samą postać *-ń* przeniesiono i dopełniacza, mówiąc: *ze-ń, dla-ń, do-ń, ode-ń.*

§ 274. **Biernik** liczby mnogiej rodzaju męskiego ma dwie formy: *ich, nich*, gdy się odnosi do rzeczowników osobowych, np. *widzę ich, liczymy na nich (przyjaciół)* itp. (są to formy przejęte z dopełniacza); oraz formy *je, nie*, gdy się odnoszą do męskich nieosobowych, jako też do wszelkich żeńskich i nijakich, np. *widzę je, patrzę na nie* (zarówno: *konie, domy, matki, wieże, dzieci, drzewa* itp.).

§ 275. **Narzędnik** liczby pojedyńczej brzmi dzisiaj, jak i w dawnej polszczyźnie, jednakowo w rodzaju męskim i nijakim: *(im) nim;* w liczbie mnogiej obok dawniejszej formy *nimi* na trzy rodzaje wyrobiła się forma *niemi* również na wszystkie trzy rodzaje.

§ 276. **Miejscownik** liczby pojedyńczej ma jedną formę *nim* na rodzaj męski i nijaki (zawsze z przyimkiem: *w nim, przy nim, o nim:* zarówno: przy *ojcu*, jak i przy *dziecku).* Dla tego też nie należy nigdy używać form: *o niem, w niem, przy niem, po niem.* W liczbie mnogiej forma *nich* jest wspólna, podobnie jak w dopełniaczu.

Zaimki dzierżawcze.

277. Podobną odmianę jak zaimek *ji*, *ja*, *je* mają zaimki dzierżawcze: *mój*, *moja*, *moje*, *twój*, *twoja*, *twoje*, *swój*, *swoja*, *swoje*, *nasz*, *-a*, *-e*, *wasz*, *-a*, *-e*, *czyj*, *-a*, *-e* i *niczyj*, *-a*, *-e*.

Liczba pojedyńcza.

M.	mój	moja, ma	moje, me
D.	mojego, mego	mojej, mej	mojego, mego
C.	mojemu, memu	mojej, mej	mojemu, memu
B.	mojego, mego, mój	moją, mą	moje, me
W.	o mój!	o moja!	o moje!
N.	moim, mym	moją, mą	moim, mym
Mc.	w moim, mym	w mojej, mej	w moim, mym.

Liczba mnoga.

M.	moi, moje, me	moje, me	moje, me
D.	moich, mych	moich, mych	moich, mych
C.	moim, mym	moim, mym	moim, mym
B.	moich, mych, moje, me	moje, me	moje, me
W.	o moi! moje! me!	moje! me!	moje! me!
N.	moimi, mymi	moimi, mymi	moimi, mymi
Mc.	w moich, mych	w moich, mych	w moich, mych.

Liczba pojedyńcza.

M.	nasz	nasza	nasze
D.	naszego	naszej	naszego
C.	naszemu	naszej	naszemu
B.	naszego, nasz	naszą	nasze
W.	nasz	nasza	nasze
N.	naszym	naszą	naszym
Mc.	w naszym	w naszej	w naszym.

Liczba mnoga.

M.	nasi, nasze	nasze	nasze
D.	naszych	naszych	naszych
C.	naszym	naszym	naszym
B.	naszych, nasze	nasze	nasze
W.	nasi, nasze	nasze	nasze
N.	naszymi	naszymi	naszymi
Mc.	w naszych	w naszych	w naszych.

§ 278. Zaimki dzierżawcze *mój*, *twój* i zaimek dzierżawczo-zwrotny *swój* miały już w staropolskim obok form pełnych: *moja*, *twoja*, *swoja*, *moje*, *mojego*, *mojej*, *mojemu*... formy skrócone (ściągnięte): *ma*, *twa*, *swa*, *me*, *mego*, *mej*, *twego*, *memu*, *swą* itd.

§ 279. **Biernik** l. poj. ma dwie formy; z tych jedne, jak: *mojego*, *mego*, *naszego*,... przejęte z dopełniacza, używają się przy imionach rodzaju męskiego osób i zwierząt (np. kocham *twojego brata*, widziałeś *mojego konia)*; drugie: *mój*, *twój*, *nasz*... równe mianownikowi, kładą się przy imionach nieżywotnych (widzę *twój dom*, *nasz ogród*, słyszę *wasz głos)*.

§ 280. **Narzędnik** i **miejscownik** liczby pojedyńczej brzmi jednakowo dla rodzaju męskiego i nijakiego, np. *moim domem* i *moim żytem*, *w naszym lesie*, *w naszym zbożu* itp.

Narzędnik liczby mnogiej ma również jednakie formy dla rodzaju męskiego i nijakiego, a także i dla rodz. żeńskiego, t. j. *moimi*, *mymi*, *twoimi*, *naszymi*, *waszymi*.

§ 281. **Mianownik** liczby mnogiej ma dzisiaj przy rzeczownikach osobowych rodz. męskiego formy: *moi*, *twoi*, *swoi*, *nasi*, *wasi*... *(moi przyjaciele*, *nasi sąsiedzi)*, a formy biernika przy tych rzeczownikach są równe dopełniaczowi: *moich*, *twoich*, *swoich*, *naszych*... (np. znasz *moich przyjaciół*, odwiedzamy *waszych sąsiadów)*.

Przy rzeczownikach zaś męskich nieosobowych (t. j. nazwach zwierząt i przedmiotów). jako też przy wszelkich żeńskich i nijakich używają się formy mianownika l. mn. i biernika następujące: *moje*, *me, twoje*, *twe*, *nasze*, *wasze*, *swoje*, *swe, czyje* (np. widzisz *nasze konie*, *moje domy*, kochasz *swoje siostry*, obejrzyj *moje pola*, *łąki* i *lasy* itp.).

Zaimki względne i pytające.

§ 282. Zaimki: *który*, *która*, *które*, *jaki*, *jaka*, *jakie*, oraz nieokreślne: *każdy*, *-a*, *-e*, *wszelki*, *-a*, *-e*, *zakończone na -y*, *-a*, *-e* lub *-i*, *-a*, *-ie*, mają odmianę podobną jak zaimki dzierżawcze.

Liczba pojedyńcza.

M.	który	która	które
D.	którego	której	którego
C.	któremu	której	któremu
B.	którego, który	którą	które
W.	który	która	które
N.	którym	którą	którym
Mc.	w którym	w której	w którym.

Liczba mnoga.

M.	którzy, które	które	które
D.	których	których	których
C.	którym	którym	którym
B.	których, które	które	które
W.	którzy, które	które	które
N.	którymi	którymi	którymi
Mc.	w których	w których	w których.

§ 283. Zaimek *jaki*, *jaka*, *jakie* ma w mianowniku liczby mnogiej formę *jacy*, podobnie jak *którzy*, gdy

się odnosi do imion osobowych męskich (np. *jacy ludzie, jacy lekarze, poeci...)*, oraz formę *jakie* (podobnie *które)*, gdy się odnosi do wszelkich innych męskich (nieosobowych) i wszystkich żeńskich i nijakich (np. *jakie konie, jakie domy; jakie panie, głowy; jakie dzieła, jakie pola...)*.

W bierniku licz. mn. forma *jakich* dotyczy wyłącznie osób męskich; w innych razach, t. j. przy męskich nieosobowych, oraz przy wszystkich żeńskich i nijakich służy ogólna forma *jakie*, ta sama co i w mianowniku tejże liczby.

Zaimek wskazujący *ten, ta, to*.

§ 284. Odmiana zaimka *ten, ta, to* jest taka sama jak zaimków dzierżawczych. W całej odmianie tego zaimka osnową jego jest *t-;* do tej osnowy dodane są odpowiednie końcówki: *-ego, -emu, -ym* i t. d., tylko w mianowniku i bierniku l. pojed. rodzaju męskiego używa się forma pochodna *ten* (z przyrostkiem *-n)*.

	Liczba pojedyńcza.			Liczba mnoga.		
M.	*ten*	*ta*	*to*	*ci, te*	*te*	*te*
D.	*tego*	*tej*	*tego*	*tych*	*tych*	*tych*
C.	*temu*	*tej*	*temu*	*tym*	*tym*	*tym*
B.	*tego, ten*	*tę*	*to*	*tych, te*	*te*	*te*
N.	*tym*	*tą*	*tym*	*tymi*	*tymi*	*tymi*
Mc.	*w tym*	*w tej*	*w tym*	*w tych*	*w tych*	*w tych.*

§ 285. W **dopełniaczu** i **celowniku** liczby pojed. na rodzaj męski i nijaki mamy formy: *tego, temu;* w starej zaś polszczyźnie były postaci tych przypadków: *togo, tomu* (jeszcze w wieku XIV). Zmieniły się one na: *tego, temu...* pod wpływem form tychże przypadków: *jego, jemu...*

§ 286. **Biernik** liczby pojed. rodzaju męskiego jest równy mianownikowi, jeżeli odnosi się do przedmiotów nieżywotnych (widzę *ten dom*, *ten kamień*, *ten obraz...)*; jeżeli zaś odnosi się do ludzi i zwierząt, wtedy równa się dopełniaczowi (widzę *tego pana*, *tego lwa*, *tego ptaka*, *motyla* itp.).

Biernik rodzaju żeńskiego zachował dotychczas pierwotną swą postać *tę*, wskutek akcentu na samogłosce *ę*, z którym była zawsze wymawiana (widzę *tę matkę*, *tę ziemię*, *tę lilję*, znam *tę historję* itp.).

§ 287. **Narzędnik** i **miejscownik** ma w rodzaju męskim i nijakim jednakową formę *tym* (jak *nim*, *moim*, *naszym)*, np. *tym wodzem* i *tym dzieckiem*, *tym kamieniem* i *tym słowem*, na *tym gruncie* i na *tym polu*, w *tym lesie* i w *tym zbożu* itp.

§ 288. **Mianownik** liczby mnogiej ma formę *ci*, używaną wyłącznie przy imionach męskich osobowych i zwaną formą osobową *(ci synowie*, *ci pisarze*, *ci rolnicy...)*. Wszystkie inne męskie (t. j. imiona zwierząt i przedmiotów martwych). oraz wszystkie żeńskie i nijakie mają formę *te*, zwaną formą rzeczową *(te konie*, *te psy*, *te kamienie*, *te kobiety*, *te miasta*, *te dzieci*, *te pola* itd.).

§ 289. **Biernik** liczby mn. przy imionach męskich osobowych zastępuje się formą dopełniacza, np. widzę *tych synów*, *tych uczniów*, *tych wodzów* itp. Przy imionach zaś osobowych żeńskich, jako też przy nazwach zwierząt i rzeczy używana jest forma rzeczowa *te* na wszystkie trzy rodzaje, jak w mianowniku, np. widzę: *te psy*, *te konie*, *te siostry*, *te drzewa*, *te zwierzęta* itp.

§ 290. **Narzędnik** liczby mn. ma ogólną formę *tymi* na trzy rodzaje (z *tymi wodzami*, *tymi końmi*, za *tymi krajami*, przed *tymi paniami*, między *tymi książkami*, *tymi słowami...)*.

§ 291. Podobną odmianę jak zaimek *ten, ta, to* mają również zaimki: *tamten, tamta, tamto, on, ona, ono, ów, owa, owo, wszystek, wszystka, wszystko, żaden, żadna, żadne, sam, -a, -o,* oraz liczebnik *jeden, jedna, jedno.* Tylko biernik rodzaju żeńskiego liczby pojed. ma tutaj zakończenie *ą,* np. w *tamtą stronę,* za *ową pracę, wszystką wodę,* na *samą myśl,* o *żadną nagrodę* itp.

Zaimki pytające i względne *kto, co.*

§ 292. Oba te zaimki mają odmianę tylko w liczbie pojedyńczej:

M.	*kto*	*co*
D.	*kogo*	*czego*
C.	*komu*	*czemu*
B.	*kogo*	*co*
N.	*kim*	*czym*
Mc.	*w kim*	*w czym.*

§ 293. Zaimek *kto.* W odmianie tego zaimka mamy osnowę *k-* (równą pierwiastkowi), tylko w mianowniku dołączony jest do niej przyrostek wskazujący *-to.* Przyrostek ten w dalszych formach odmiany tego zaimka *(k-ogo, k-omu...)* nigdzie się nie ukazuje (podobnie jak przyrostek *-n* w odmianie zaimka *ten, ta, to;* § 284).

Biernik miał i ma wyłącznie formę *kogo,* równą dopełniaczowi.

Narzędnik i **miejscownik** mają jednaką postać *kim* (nie *kiem).*

§ 294. Zaimek *co.* W odmianie różne formy tego zaimka przedstawiają pierwotną osnowę *cz- (cz-ego, cz-emu...);* postać mianownika i biernika *co* powstała ze staropolskiego *czso* (złożonego z osnowy *cz* i przyrostka *-so;* ob. § 153).

Dawny biernik z osnową *cz* zachował się dotąd w wyrażeniach: *co zacz*, *wniwecz* (= w ni w co=w nic), *przecz* = prze co (t. j. dla czego). Dawniej mówiono też: *ni zacz* (= ni za co = za nic), *ocz* (= o co), *nacz* (= na co), *wecz* (= w co).

Narzędnik i **miejscownik** mają postać jednaką *czym* (nie zaś *czem)*, np. *Czym jest syn człowieczy*. J. Kochanowski. *W czym inszym*. J. Kochan.

§ 295. Zaimki nieokreślne: *ktoś*, *coś*, *ktokolwiek*, *cokolwiek*, *ktobądź*, *cobądź* odmieniają tylko pierwszą swoją część: *kto*, *co*, cząstki zaś nieokreślne: *-ś*, *-kolwiek*, i *-bądź* pozostają w deklinacji bez zmiany, jak oto: *kogoś*, *czegoś*, *komukolwiek*, *z kimbądź*, *czymbądź* itp.

§ 296. Zaimki nieokreślne przeczące *nikt* i *nic* odmieniają się jak *kto*, *co*, z nich bowiem powstały przez dodanie na początku cząstki przeczącej *ni-*, to jest *ni-kto*, *ni-co*, poczym końcowe *o* znikło. Mamy zatym: odmianę: M. *nikt*, *nic*, D. *nikogo*, *niczego*, C. *nikomu*, *niczemu*, B. *nikogo*, *nic*, N. i Mc. *nikim*, *niczym*.

§ 297. Zaimek nieokreślny twierdzący —, *wsza*, *wsze*. Zaimek ten nie ma i nie miał dawniej formy mianownika rodzaju męskiego, tylko na rodzaj żeński *wsza* i nijaki *wsze*.

Formy te jako też innych przypadków oparte są na osnowie *wsz-* i używały się częściej w dawnej polszczyźnie, aniżeli dzisiaj.

Odmiana dawna tego zaimka była następująca:

Liczba pojedyńcza.

M.	—	wsza	wsze
D.	wszego	wszej	wszego
C.	wszemu	wszej	wszemu
B.	— wszego	wszą, wszę	wsze
N.	wszym	wszą	wszym
Mc.	we wszem (wszym)	wszej	wszem (wszym)

Liczba mnoga.

M.	— wsze	wsze	wsze
D.	wszech	wszech	wszech
C.	wszem	wszem	wszem
B.	wszech, wsze	wsze	wsze
N.	wszemi	wszemi	wszemi
Mc.	wszech	wszech	wszech.

§ 298. Biernik licz. pojed. lub mnogiej *wsze* z przyimkiem *za* dał początek przysłówkowi *zawsze*.

Miejscownik l. poj. *wszem* z przyimkiem *o* zachował się w przysłówku *owszem*.

Dopełniacz licz. mnogiej *wszech* wchodzi do składu wyrazów złożonych: *wszechmoc*, *wszechmocny*, *wszechświat*, *wszechnica*, *powszechny* itd.

Biernik liczby mnogiej *wsze* tkwi w przymiotniku *powszedni*, *-a*, *-e*.

§ 299. Dzisiejszy język zachował z dawnej odmiany zaledwie parę przypadków w wyrażeniach utartych, np. *wszem wobec*, *zawsze*, *owszem*, *wszechmogący*, *powszechny*, *powszedni* itd.

Osnowa tego zaimka *wsz-* jest również widoczna w zaimkach: *wszystek* (staropol. *wszytek)*, *wszelki*, *wszelaki*, jako też w wyrazach: *wszakże*, *wszelako*, *wszędzie*.

3. Odmiany przymiotników.

Deklinacja przymiotników rzeczownikowa.

§ 300. Pierwotnie przymiotniki w języku polskim, jak i w innych językach słowiańskich, odmieniały się tak samo jak rzeczowniki, czyli miały odmianę rzeczownikową.

Zakończenia więc ich przypadków nie różniły się od takichże zakończeń rzeczowników. W mianowniku liczby pojed. kończyły się w rodzaju męskim na spółgłoskę *(dobr*, *zdrów)*, w żeńskim na samogłoskę *a (dobra*, *zdrowa)*, w nijakim *o (dobro*, *zdrowo)*.

Odmiana zatym przymiotników rzeczownikowa była mniej więcej następująca:

Liczba pojedyńcza.

M. W.	dobr (jak żubr)	dobra (jak miara)	dobro (jak jezioro)
D.	dobra	dobry	dobra
C.	dobru	dobr'e, dobrze	dobru
B.	dobr, dobra	dobrę	dobro
N.	dobrem	dobrą	dobrem
Mc.	w dobrze	dobrze	dobrze

Liczba mnoga.

M. W.	dobrzy	dobry	dobra
D.	dobr	dobr	dobr
C.	dobrom	dobrom, -am	dobrom
B.	dobry	dobry	dobra
N.	dobry	dobrami	dobry
Mc.	w dobrzech	w dobrach	w dobrzech.

§ 301. W dzisiejszym języku niektóre tylko formy tej odmiany rzeczownikowej utrzymały się. Jedne z nich nabrały znaczenia rzeczowników (np. *dobro, ciepło)*, inne stały się przysłówkami (jak: *dobrze*, *wysoko)*, lub spójnikami *(skoro*, *jakoż)*, inne wreszcie zachowały w pewnych przypadkach dawną swą formę i znaczenie.

§ 302. **Mianownik** dawny rodzaju męsk. przechował się do dziś w przymiotnikach: *gotów*, *zdrów*, *wesół*, *miłościw*, *mocen*, *pewien*, *wart*, *godzien*, *winien*, *łaskaw*, *kontent*, *rad*, *pełen*, *syt*, *świadom*. Używają się one zwykle w orzeczeniu, jak np. *jestem gotów*, *byłeś winien*, *bądź zdrów* itp.

Podobnie formę dawną mianownika l. pojed. mają przymiotniki dzierżawcze z przyrostkiem *-ów: ojców*, *dziadów* (dom.), z przyrostkiem *-in (yn): matczyn*, *siostrzyn*, *Zosin*, oraz formy imiesłowów: *potępion*, *umęczon*, *ukrzyżowan*, *pogrzebion*.

Dalsze jednak przypadki tych przymiotników mają odmianę późniejszą (z końcówkami zaimkowemi, czyli

odmianę zaimkową): *zdrów*, *zdrowego* (nie *zdrow-a)*, *zdrow-emu* (nie *zdrow-u)* itd.

§ 303. Dawną deklinację rzeczownikową w całkowitej odmianie zachowały:

1) Pewne imiona męskie osób i miast, jak: *Bogumił*, *Ludomir*, *Kraków*, *Lwów* (gród), *Piotrków*, *Janów*, *Stanisławów*, *Tomaszów*, *Jędrzejów*, *Radziwiłłów*... Dzisiaj mają one znaczenie rzeczowników; właściwie jednak są to przymiotniki rodzaju męskiego w formie pierwotnej rzeczownikowej.

2) Formy żeńskie deklinacji rzeczownikowej przymiotników: *królewna*, *wojewodzina* (żona), *sędzina*, *Polska*, *Częstochowa (królewna*, *królewny*, *-nie*, *-nę*,... *Częstochowa*, *-owy*, *-owie* itd.). I one mają dziś znaczenie rzeczowników.

3) Formy rodz. nijakiego przymiotników zakończone na *-o*, jak: *dobro*, *zło*, *piękno*, *światło*, *ciepło*, *gorąco*, *licho;* dziś używają się one w znaczeniu rzeczowników *(wielkie dobro*, *jasne światło...)*. podobnie jak i nazwiska dzierżawcze wsi i miast: *Godlewo*, *Drozdowo*, *Naruszewo*, *Tarnowo* itp.

Wszystkie te imiona, dziś rzeczowniki, dawniej przymiotniki, odmieniają się podług wzorów deklinacji rzeczowników I-ej, męskiej (Bogumił, -ła, Kraków, -owa...), deklinacji III-ej, żeńskiej *(sędzina*, *-iny*, *-inie*, *Polska*, *-ski*, *-sce...)* i deklinacji II-ej, nijakiej *(dobro*, *dobra*, *-u*,... *światło*, *-a*, *-u*,... *w świetle* itp.).

§ 304. Niektóre formy dawnej deklinacji rzeczownikowej przymiotników zachowały się w języku jako przysłówki, a mianowicie:

1) Formy mianownika i biernika rodzaju nijakiego: *blisko*, *prędko*, *nisko*, *wysoko*, *daleko*, *gładko*, *żywo*, *wolno*, *jasno*, *pewno*, *próżno*, *rychło*, *pusto*... z przyimkami, jak: *napewno*, *napróżno*, *zadaleko*, *zaprędko*...

2) Formy dopełniacza r. męsk. i nijak. z zakończeniem *a* lub *u*, używane przeważnie łącznie z przyimkami, np.

zbliska, *zdaleka*, *zdawna*, *oddawna*, *zgrubsza*, *zwolna*, *za młodu*, *za widna*, *z chłopska*, *z polska*, *dosyta*... Do dziś używana forma przysłówka *z dawien-dawna* jest w pierwszej części dopełniaczem l. mn., w drugiej dopełniaczem l. pojedyńczej przymiotnika *dawien*, *dawna*, *dawno*.

Dawne formy dopełniacza l. poj. mamy w liczebnikach ułamkowych: *półtora* (= pół wtora), *półtrzecia*, *półczwarta*,.. *półdziesięta* itd.

3) Formy celownika r. męs. i nij. na *-u* poprzedzone przyimkiem *po* (który dawniej łączył się z celownikiem), np. *po mału*, *po prostu*, *po cichu*, *po polsku*, *po ludzku* itp.

Formy miejscownika r. n. na *-'e*, np. *wysoce*, *wkrótce*, *wcale*, *wiecznie*, *nagle*, *prawie*, *źle*, *dziwnie*, *mężnie*, *jaśnie*, *pewnie*, *naprędce*, *chytrze*, *dobrze* itp.

Deklinacja przymiotników zaimkowa.

§ 305. Obok deklinacji przymiotników rzeczownikowej istniała już w języku staropolskim inna odmiana przymiotników zwana zaimkową albo złożoną. Powstała ona z połączenia odmiany rzeczownikowej z formami odpowiednich przypadków zaimka wskazującego *ji*, *ja*, *je*. Tak np. z dobr + ji powstało *dobry;* z dobra + ja — *dobra;* z dobro + je — *dobre;* z dobra + jego — *dobrego;* z dobru + jemu — *dobremu* itd.

Liczba pojedyńcza.

M.	dobr-*y*	dobr-*a*	dobr-*e*
D.	dobr-*ego*	dobr-*ej*	dobr-*ego*
C.	dobr-*emu*	dobr-*ej*	dobr-*emu*
B.	dobr-*ego*, dobr-*y*	dobr-*ą*	dobr-*e*
W.	dobr-*y*	dobr-*a*	dobr-*e*
N.	dobr-*ym*	dobr-*ą*	dobr-*ym*
Mc.	w dobr-*ym*	w dobr-*ej*	w dobr-*ym*.

Liczba mnoga.

M.	dobrz-*y*, dobr-*e*	dobr-*e*	dobr-*e*
D.	dobr-*ych*	dobr-*ych*	dobr-*ych*
C.	dobr-*ym*	dobr-*ym*	dobr-*ym*
B.	dobr-*ych*, dobr-*e*	dobr-*e*	dobr-*e*
W.	dobrz-*y*, dobr-*e*	dobr-*e*	dobr-*e*
N.	dobr-*ymi*	dobr-*ymi*	dobr-*ymi*
Mc.	dobr-*ych*	dobr-*ych*	dobr-*ych*.

Tak samo odmieniają się przymiotniki z końcówką w rodzaju męskim *-i*, np. *tani*, *tania*, *tanie, letni*, *-a*, *-e*, *orli*, *-a*, *-e*, *wielki*, *-a*, *-e* itp.

§ 306. **Biernik** liczby pojedyńczej w rodzaju męskim jest równy mianownikowi, jeżeli się odnosi do imion nieżywotnych, np. widzę *piękny ogród*, *wysoki dom* itp.; przy imionach zaś męskich żywotnych (t. j. osób i zwierząt) biernik jest równy dopełniaczowi: widzę *bogatego kupca*, *pięknego konia*, *szarego wróbla* itp.

§ 307. **Miejscownik** i **narzędnik** liczby pojedyńczej ma na rodzaj męski i nijaki końcówkę *ym (im)*, np. *dobrym synem*, *dobrym dzieckiem*, *wielkim czynem i wielkim dziełem; w nowym domu*, *w nowym mieszkaniu* itp.

§ 308. **Mianownik** liczby mnogiej przymiotników, odnoszących się do rzeczowników osobowych męskich, na końcówkę *i (y)*, które zmiękczyło spółgłoskę poprzedzającą osnowy *(siln-i* robotnicy, *słab-i* wrogowie, *starz-y* panowie, *dobrz-y* sąsiedzi...*)*; w przymiotnikach odnoszących się do wszystkich innych rzeczowników (t. j. męskich nieosobowych, wszystkich żeńskich i nijakich), końcówką mianownika liczby mn. jest *e (silne konie*, *słabe ręce*, *stare zwyczaje, dobre serca* itp.

§ 309. **Biernik** liczby mnogiej przymiotników, odnoszących się do imion osobowych męskich, równy

jest dopełniaczowi, np. *mamy dobrych uczniów*, *wielkich pisarzów, znakomitych wodzów;* formy zaś biernika, odnoszące się do wszystkich innych imion, są równe mianownikowi, to jest kończą się na *e*, np. *widzimy piękne konie*, *ogrody*, *ubogie kobiety*, *stare dęby*, *wesołe dzieci*, *orle skrzydła* itp.

Rzeczowniki o formie przymiotnikowej.

§ 310. Są pewne rzeczowniki, które pierwotnie były przymiotnikami i do dziś formę przymiotników zachowały, t. j. kończą się w mianowniku licz. pojedyńczej na *y (i)*, *a*, *e*, np. *budowniczy, myśliwy*, *woźny*, *luty*, *złoty* (pieniądz), *Kochanowski*, *Słowacki*, *Drużbacka*, *królowa*, *bratowa*, *Zakopane*, *mostowe*... i odmieniają się jak przymiotniki.

Liczba pojedyńcza.

M.	woźn-*y*	królow-*a*	Zakopan-*e*
D.	woźn-*ego*	królow-*ej*	Zakopan-*ego*
C.	woźn-*emu*	królow-*ej*	Zakopan-*emu*
B.	woźn-*ego*	królow-*ą*	Zakopan-*e*
W.	woźn-*y*	królow-o	Zakopan-*e*
N.	woźn-*ym*	królow-*ą*	Zakopan-*ym*
Mc.	woźn-*ym*	królow-*ej*	Zakopan-*ym*.

Liczba mnoga.

M.	woźn-*i*	królow-*e*
D.	woźn-*ych*	królow-*ych*
C.	woźn-*ym*	królow-*ym*
B.	woźn-*ych*	królow-*e*
W.	woźn-*i*	królow-*e*
N.	woźn-*ymi*	królow-*ymi*
Mc.	woźn-*ych*	królow-*ych*.

§ 311. **Wołacz** liczby pojedyńczej rzeczowników żeńskich na *-owa*, jak: *królowa*, *bratowa*, ma formę z końcówką o (nie *-a): królowo*, *bratowo*, na wzór takichże form wołacza rzeczowników żeńskich na *-a* (dekl. III), jak: *matko*, *córko*, *panno* itp.

§ 312. **Mianownik** liczby mnogiej rodz. męsk. ma zakończenie przymiotnikowe *-i*, np. *myśliwi*, *woźni*, *bliźni*, *karbowi*, *gajowi;* wiele jednak rzeczowników ma końcówkę *-owie*, właściwą rzeczownikom osobowym deklinacji I-ej, np. *budowniczowie*, *podkomorzowie*, *chorążowie*, *podskarbiowie*...

§ 313. Deklinację zaimkową mają również imiona chrzestne, męskie zakończone na *-i*, *-y*, jak: *Antoni*, *Ignacy*, *Konstanty*, .. i nazwiska rodowe cudzoziemskie, zakończone na *-e*, *-i*, *-y*, np. *Linde*, *Bandtkie*, *Andriolli*, *Badeni*, *Batory* (Lind-ego, Lind-emu, Lind-ym...). Imiona te mają w mianowniku liczby mnogiej zakończenie *-owie*, właściwe rzeczownikom męskim osobowym: *Lindowie*, *Badeniowie*, *Konstantowie*... W dopełniaczu zaś liczby mnogiej niektóre kończą się na *-ów: Lindów*, *Bandtków*, jak rzeczowniki; inne zaś mają końcówkę *-ich*, *-ych: Konstantych*, *Batorych*, jak przymiotniki.

§ 314. Nazwy wsi i miast rodzaju żeńskiego, powstałe ze zwykłych przymiotników, jak: *Biała*, *Sucha*, *Łęczna*... mają w odmianie swojej niektóre formy podług deklinacji rzeczownikowej, jak w bierniku i wołaczu *(Białę, o Biało!)*, w innych zaś przypadkach, t. j. w dopełniaczu, celowniku i miejscowniku, zatrzymują formy przymiotnikowe *(Białej*, *Łęcznej*, *Suchej...)*.

Nazwy miejscowości rodzaju żeńskiego, powstałe z przymiotników dzierżawczych, zakończone na *-owa* i *-ina*, jak *Częstochowa*, *Dąbrowa*, *Warszawa*, *Radolina*, mają odmianę rzeczownikową: D. *Częstochowy*, C. i Mc. *Częstochowie*, B. *Częstochowę*, W. *Częstochowo*, N. *Częstochową* (jak Deklinacji III wzór *głowa)*.

Nazwy miejscowości rodzaju nijakiego zakończone w mianowniku na *-e*, mają odmianę przymiotnikową, np. *Jagodne*,

Jagodnego, *Jagodnemu*... *Krasne*, *Zakopane*... (ob. § 309), Jeżeli zaś kończą się w mianowniku na *-o*, jak *Gniezno*, *Wilno*, *Grodno*, *Odolanowo*, *Pajęczno*... mają odmianę rzeczownikową, np. M. B. i W. *Gniezno*, D. *Gniezna*, C. *Gnieznu*, N. *Gnieznem*, Mc. *w Gnieźnie* (podług deklinacji II-ej, nijakiej).

§ 315. Rzeczowniki żeńskie, utworzone za pomocą przyrostków: *-ina*, *-yna*, *-ewna*, *-ówna*, *-anka*, jak oto: *sędzina*, *hrabina*, *podkomorzyna*, *królewna*, *stolnikówna*, *Odrowążówna*, *sędzianka*, *szlachcianka*, *Krakowianka*,... odmieniają się podług deklinacji rzeczownikowej: D. *sędziny*, C. *sędzinie*, B. *sędzinę*, W. *sędzino!* N. *sędziną*, Mc. *o sędzinie*.

§ 316. Odmiana rzeczownika *księżna*.

Rzeczownik *księżna* ma odmianę mieszaną, to jest niektóre formy mają końcówki właściwe deklinacji rzeczownikowej, inne zaimkowej, a mianowicie:

	Liczba pojedyńcza.	Liczba mnoga.
M.	księżn-*a*	księżn-*y*, księżn-*e*
D.	księżn-*y*, księżn-*ej*	(księżn), księżn-*ych*
C.	księżn-*ie*, księżn-*ej*	księżn-*om*, księżn-*ym*
B.	księżn-*ę*	księżn-*y*, księżn-*e*
W.	księżn-*o*, księżn-*a*	księżn-*y*, księżn-*e*
N.	księżn-*ą*	— księżn-*ymi*
Mc.	(księżn-*ie*), księżn-*ej*	w księżn-*ach*, księżn-*ych*.

§ 317. Odmiana rzeczowników *sędzia*, *hrabia*.

Rzeczowniki: *sędzia*, *hrabia*, *margrabia* i *burgrabia* mają odmianę mieszaną, to jest niektóre przypadki mają końcówki deklinacji rzeczownikowej, inne deklinacji zaimkowej.

	Liczba pojedyńcza.	Liczba mnoga.
M.	sędzi-*a*	sędzi-*owie*
D.	sędzi-*ego*	sędzi-*ów*
C.	sędzi-*emu*	sędzi-*om*

B.	sędzi-*ego*	sędzi-*ów*
W.	sędzi-*o*	sędzi-*owie*
N.	sędzi-*ą*	sędzi-*ami*
Mc.	o sędz-*i*, sędz-*im*	sędzi-*ach*.

Odmiana innych rzeczowników męskich na *-a* (np. *rządca)* według deklinacji zaimkowej, t. j. *rządcego*, *rządcemu*, *organistego*... w języku literackim nie jest używana i form takich wystrzegać się należy.

Stopniowanie przymiotników.

§ 318. Przyrostki, tworzące stopnie. Formy, którymi wyrażamy stopnie przymiotników, różnią się między sobą przyrostkami lub przedrostkami. I tak:

Stopień wyższy ma przyrostek *-szy*, *-sza*, *-sze*, dodany do osnowy przymiotnika, jak oto: *star-szy*, *młod-szy*, *tłust-szy*, *dzik-szy*, *biel-szy*, *wesel-szy*, *dłuższy*, *bliż-szy* itp.

Stopień najwyższy oprócz przyrostka *-szy*, *-sza*, *sze* ma jeszcze przedrostek *naj-*, np. *naj-starszy*, *naj-młodszy*, *naj-bielszy*, *naj-dłuższy* itp.

W przymiotnikach stopnia wyższego i najwyższego pewne spółgłoski końcowe (osnowy) przed przyrostkiem *-szy*, *-sza*, *sze* uległy zmianie, a mianowicie: *ł* i *n* zmieniły się na podniebienne *l* i *ń*: *mił-y mil-szy*, *trwał-y trwal-szy*, *słon-y słoń-szy*; *g* i *z* na *ż*: *dług-i dłuż-szy*, *ubog-i uboż-szy*, *bliz-ki bliż-szy* itp.

W formach stopnia wyższego przymiotników takich, jak: *biały biel-szy*, *śmiały śmiel-szy*, *zielony zieleń-szy*... zachowało się pierwotne *e* wobec następnej spółgłoski podniebiennej *l*, *ń* (ob. § 117).

Przymiotnik *gorący* ma w stopniach wyższych osnowę *goręt-* *(goręt-szy*, *najgoręt-szy)*.

§ 319. W wielu razach, gdy na końcu osnowy przymiotnika znajduje się zbieg spółgłosek trudnych do wymówienia przed przyrostkiem *-szy (siln-, piękn-, trudn-, bystr-, łatw-...)*, stopień wyższy i najwyższy mają przyrostek *-ejszy*, jak oto: *siln-y silni-ejszy*, *piękn-y piękni-ejszy*, *bystr-y bystrz-ejszy*, *łatw-y łatwi-ejszy* itp., przyczym ostatnia spółgłoska osnowy uległa zmiękczeniu (ob. § 137 i 138).

Nieraz jednak i przy zbiegu spółgłosek na końcu osnowy przymiotnika bywa przyrostek *-szy*, np. *twardszy*, *częst-szy*, *prost-szy*.

Osobliwości w stopniowaniu.

§ 320. Przymiotniki z przyrostkami: *-ki*, *-eki*, *-oki (bliz-ki, dal-eki, głęb-oki)* utraciły w stopniu wyższym i najwyższym te przyrostki i utworzyły postaci stopni wyższych wprost od pierwiastków, np. *bliz-ki bliż-szy, słod-ki słod-szy*, *lek-ki (= leg-ki) lż-ejszy*, *dal-eki dal-szy*, *głęb-oki głęb-szy*, *szer-oki szer-szy* itp.

Przymiotnik *wys-oki* miał dawniej w stopniu wyższym formę prawidłową *wysz-szy*, a przysłówek wys-oko — formę stopnia wyższego *wysz-ej* (ob. § 138). Formy te następnie zmieniły się na: *wyż-szy*, *wyż-ej* (ze spółgłoską *ż)* pod wpływem postaci: *niższy*, *niżej*, *bliższy, bliżej* (od osnów: *niz-*, *bliz-)*.

321. Niektóre przymiotniki używają się w stopniu wyższym i najwyższym dwojako: z przyrostkiem *-szy* i *-ejszy;* np. *czysty: czyst-szy* i *czyści-ejszy, tłusty: tłust-szy* i *tłuści-ejszy*, *żółt-szy* i *żółci-ejszy*, *mądry: mędr-szy* i *mądrz-ejszy*.

§ 322. Są pewne przymiotniki, których formy stopnia wyższego i najwyższego utworzone są od innych osnów aniżeli stopień równy, jak oto: *dobry*, *lepszy*, *najlepszy; wielki*, *większy*, *największy; zły*, *gorszy*, *najgorszy; mały, mniejszy*, *najmniejszy*.

§ 323. Są przymiotniki utworzone na wzór przymiotników stopnia wyższego z zakończeniem *-szy*, *-ejszy*, a nie mające znaczenia stopnia wyższego; tak np. *dzisiejszy, jutrzejszy*, *wczorajszy*, *onegdajszy*, *tutejszy* (pochodzące od przysłówków: *dzisiaj*, *jutro*, *wczoraj*, *onegdaj*, *tutaj)*, oraz: *tamtejszy*, *teraźniejszy*, *rańszy* (w znaczeniu ranny, wczesny), *inszy* (=inny), ludowe *południejszy* (w znaczeniu południowy), nadto *pierwszy*, który jest formą stopnia wyższego od liczebnika staropolskiego *pierwy*.

4. Odmiana liczebników.

§ 324. Liczebniki mają bardzo różnorodną odmianę. Liczebniki główne: *jeden*, *jedna*, *jedno*, *dwa, dwie, trzy*, *cztery*, jako też wszystkie liczebniki porządkowe mają znaczenie przymiotników, i jako takie zgadzają się ze swoimi rzeczownikami w rodzaju i przypadku; np. *jedno oko*, *dwie książki*, *trzy klasy, czterem synom*... Deklinację też mają, jak przymiotniki, zaimkową.

Liczebniki pozostałe: *pięć*, *sześć*, *siedem*, *osiem*..., *sto*, *tysiąc* itd., mają znaczenie rzeczowników i dla tego rzeczownik przy nich kładzie się w dopełniaczu; np. *pięć domów*, *sześć książek*, *siedem klas, sto drzew*, *tysiąc złotych*, *miljon gwiazd*... Liczebniki te odmieniają się jak rzeczowniki (zob. § 328 – 334).

Odmiana liczebników głównych.

§ 325. Liczebnik *jeden, jedna*, *jedno* odmienia się podług deklinacji zaimkowej, jak *ten*, *ta*, *to* (ob. § 284), tylko biernik rodzaju żeńskiego ma dzisiaj formę zakończoną na *ą: jedną*, jak przymiotniki *(dobrą*, *piękną)*, zamiast dawnej na *ę: jednę*.

§ 326. Liczebniki: *dwa dwaj*, *dwie*, *oba*, *obaj*, *obie*, *obadwa*, *obydwa*, *obiedwie*.

	r. męski	żeński	nijaki
M.	dwaj, dwu, dwóch, dwa	dwie	dwa
D.	dwu, dwóch	dwu, dwóch	dwu, dwóch
C.	dwu, dwom	dwu, dwom,	dwu, dwom
B.	dwu, dwóch, dwa	dwie	dwa
N.	dwu, dwoma	dwiema (dwoma)	dwoma
Mc.	o dwu, dwóch	dwu, dwóch	dwu, dwóch.

Form **mianownika** *dwaj, dwu, dwóch, obaj, obadwaj,* używa się tylko jako określenie rzeczowników męskich osobowych *(dwaj panowie, dwu braci, obadwaj robotnicy* itp.).

Dopełniacz i **miejscownik** mają dawną formę liczby podwójnej *dwu*, a obok niej drugą, późniejszą *dwu-ch*, powstałą z tamtej na wzór dopełniacza liczebników: trze*ch*, cztere*ch* oraz dopełniacza zaimków i przymiotników (ty*ch*, nasz*ych*, dobry*ch)*, mających na końcu brzmienie *-ch*. Jest zwyczaj pisania tej formy w postaci dwóch.

§ 327. Liczebniki: *trzej, trzy, czterej, cztery.*

	r. męski	żeński	nijaki
M.	trzech, trzej, trzy	trzy	trzy
D.	trzech	trzech	trzech
C.	trzem	trzem	trzem
B.	trzech, trzy	trzy	trzy
N.	trzema	trzema	trzema
Mc.	o trzech	o trzech	o trzech.

Mianownik *trzej, czterej, trzech, czterech* służy tylko jako określenie imion osób męskich, np. *trzej królowie, czterej panowie...* przy innych zaś rzeczownikach wszystkich trzech rodzajów używa się forma *trzy, cztery: trzy konie, stoły, siostry, cztery lata* itp.

§ 328. Liczebniki: *pięć*, *sześć*, *siedem*, *osiem*, *dziewięć*, *dziesięć* itd.

M.	pięć, pięciu
D.	pięciu
C.	pięciu
B.	pięć, pięciu
N.	pięciu, pięcioma
Mc.	o pięciu.

Liczebniki: *sześć*, *siedem*..., *dziesięć* odmieniają się jak *pięć;* dzisiejsza odmiana tych liczebników utworzona jest na wzór deklinacji *dwu*.

Dawniej liczebniki te odmieniały się podobnie jak rzeczowniki żeńskie deklinacji IV-ej (jak kość), to jest M. *pięć*, D. *pięci*, C. *pięci*, B. *pięć*, N. *pięcią*, Mc. *o pięci*.

§ 329. Liczebniki: *jedenaście*, *dwanaście*, *trzynaście*, *czternaście*, *piętnaście*, *szesnaście*, *siedemnaście*, *osiemnaście*, *dziewiętnaście*, są wyrazami złożonymi z trzech części: część I-sza — to nazwa jedności: *dwa*, *trzy*..., część 2-ga jest przyimkiem *na*, 3-cia *-ście* przedstawia szczątek liczebnika dawnego *dziesięcie;* pierwotnie więc było: *dwa na dziesięcie*, z czego następnie powstała forma skrócona: *dwanaście* itp.

M.	jedenaście, -stu	dwanaście, dwunastu
D.	jedenastu	dwunastu
C.	jedenastu	dwunastu
B.	jedenastu, -ście	dwanaście, dwunastu
N.	jedenastu, -stoma	dwunastu, -stoma
Mc.	o jedenastu	o dwunastu.

W deklinacji tych liczebników tylko część ostatnia używa się z ogólną końcówką *-u* (jak *dwu*), a pierwsza część pozostaje bez zmiany (z wyjątkiem liczebnika *dwanaście)*. Narzędnik oprócz zakończenia *-u* ma formy na *-oma* (na wzór *dwoma)*.

§ 330. Liczebniki: *dwadzieścia, trzydzieści,... pięćdziesiąt... dziewięćdziesiąt* odmieniają się jak: *jedenaście, dwanaście...*

Powstały one z połączenia liczebników: *dwa, trzy... osiem, dziewięć* z liczebnikiem *dziesięć*. Przytym po liczebniku *dwa* użyta była forma liczby podwójnej: *dzieścia* (z *dziesięcia)*, stąd: *dwadzieścia;* przy liczebnikach *trzy* i *cztery* — forma mianownika liczby mnogiej: *dzieści* (z *dziesięci)*, stąd *trzydzieści;* po *pięciu*, zaś, *sześciu... dziewięciu* forma dopełniacza liczby mnogiej: *dziesiąt*, stąd: *pięćdziesiąt...*

§ 331. Liczebnik *sto* odmieniał się jak rzeczownik rodzaju nijakiego na *-o*, np. miasto.

	L. pojed.	L. podw.	L. mn.
M. B. W.	sto	ście	sta
D.	sta	stu	set
C.	stu	stoma	stom
N.	stem	stoma	stami
Mc.	w ście	w stu	w stach.

Pozostałości form dawnej liczby podwójnej liczebnika *sto*, mamy dzisiaj w liczebniku *dwie-ście, dwu-stu.*

W liczbie pojedyńczej i mnogiej odmianę powyższą zachował liczebnik *sto* i dotąd, gdy jest użyty w znaczeniu rzeczownika, np. jedno *sto*, pięć od *sta*, z niecałym *stem*, od wielu *set*, całemi *stami.*

Użyty zaś w znaczeniu liczebnika z innym rzeczownikiem, liczebnik *sto* ma jedną ogólną formę z zakończeniem *-u*, to jest *stu* (z wyjątkiem mianownika, gdzie mamy *sto*, np. *sto koni*, *sto dębów*, *sto lat...)*.

Odmiana rzeczownika z liczebnikiem *sto*.

M. B.	stu panów	sto rąk	sto słów.
D.	stu panów	stu rąk	stu słów
B.	stu panom	stu rękom	stu słowom
N.	stu panami	stu rękami	stu słowami
Mc.	w stu panach	w stu rękach	w stu słowach.

§ 332. Liczebniki: *dwieście*, *trzysta*, *czterysta*, odmieniają się podobnie jak *sto:* M. *dwieście*, *dwustu*, D. *dwustu*, C. *dwustu*, B.=M., N. *dwustu*, Mc. *o dwustu*.

§ 333. *Pięćset*, *sześćset*, *siedemset*, *osiemset*, *dziewięćset* odmieniają tylko swoją część pierwszą: *pięć*, *sześć*... i mają ogólne zakończenie *-u*, druga zaś część, to jest *set* pozostaje niezmienioną, t. j.

M.B.	pięciuset ludzi	pięćset osób	pięćset ziarn
D.	pięciuset ludzi	pięciuset osób	pięciuset ziarn
C.	pięciuset ludziom	pięciuset osobom	pięciuset ziarnom
N.	pięciuset ludźmi	pięciuset osobami	pięciuset ziarnami
Mc.	w pięciuset ludziach	pięciuset osobach	pięciuset ziarnach.

§ 334. *Tysiąc*, *miljon*, *miljard* odmieniają się jak rzeczowniki męskie deklinacji I-ej.

	Liczba pojedyńcza.	Liczba mnoga.
M. B. W.	tysiąc żołnierzy	tysiące żołnierzy
D.	tysiąca żołnierzy	tysięcy żołnierzy
C.	tysiącowi żołnierzy	tysiącom żołnierzy
N.	tysiącem żołnierzy	tysiącami żołnierzy
Mc.	w tysiącu żołnierzy	w tysiącach żołnierzy.

§ 335. Liczebniki ogólne: *ile*, *tyle*, *kilka*, *wiele* odmieniają się jak *pięć*, to jest mają ogólną końcówkę *-u (tylu dni*, *od ilu godzin*, *z kilku osobami)*.

§ 336. Liczebniki zbiorowe: *dwoje*, *oboje*, *troje*, *czworo*,... *kilkoro* używają się jako rzeczowniki rodzaju nijakiego i wymagają po sobie rzeczownika w dopełniaczu, np. *dwoje rodzeństwa*, *czworo kurcząt*, *oboje państwa*. Liczebniki te używają się również przy rzeczownikach, mających tylko liczbę mnogą lub liczbę podwójną: *dwoje drzwi*, *troje skrzypiec*, *czworo dzieci*, *dwoje oczu*, *dwoje uszu* itp.

Odmieniają się na wzór rzeczowników rodzaju nijakiego; osnowa ich (prócz form mianownika) kończy się na spółgłoskę *-g-* (dwojg-, trojg-).

M. B. W.	dwoje	czworo	dziesięcioro
D.	dwojga	czworga	dziesięciorga
C.	dwojgu	czworgu	dziesięciorgu
N.	dwojgiem	czworgiem	dziesięciorgiem
Mc.	w dwojgu	o czworgu	o dziesięciorgu.

§ 337. Liczebniki ułamkowe: *półtora*, *półtrzecia*, *półczwarta*, *półpięta*.. są to formy dopełniacza liczby pojed.; znaczą: pół wtorego, czyli *wtóra*, pół trzeciego, czyli *trzecia*, pół czwartego..., od nieistniejących dziś form mianownika deklinacji rzeczownikowej: *wtór*, *trzeć*, *czwart*. (Mówimy dziś jeszcze: samowtór, samotrzeć, samoczwart). W rodzaju żeńskim formy tych liczebników są: *półtorej*, *półtrzeciej*, *półczwartej*..., już podług deklinacji zaimkowej.

Liczebniki porządkowe.

§ 338. Liczebniki porządkowe mają formę i deklinację przymiotników zaimkową (ob. 305).

Pierwszy, *-a*, *-e* jest właściwie formą stopnia wyższego od liczebnika staropolskiego *pierwy*, *-a*, *-e*, dziś nieużywanego; jego formą stopnia najwyższego jest *najpierwszy*.

Jeżeli liczebnik porządkowy jest dwuwyrazowy, t. j. składa się z dziesiątków i jedności (począwszy od: *dwudziesty pierwszy*), to oba te liczebniki podlegają odmianie deklinacyjnej; np. *dwudziestego pierwszego*, *sześćdziesiątego czwartego*... Złożone zaś z trzech wyrazów, to jest z liczebników, oznaczających sta, dziesiątki

i jedności (lub tylko sta i jedności, np. *sto piąty),* nie używają się wszystkie trzy w formie liczebników porządkowych, lecz tylko dwa ostatnie, liczebnik zaś porządkowy, oznaczający sta, to jest: *setny*, *trzechsetny*, *osiemsetny*... dla skrócenia zastępuje się odpowiednim liczebnikiem głównym, to jest mówi się np. *sto czterdziesty szósty; siedemset sześćdziesiątego drugiego* itp.

Podobnie gdy liczebnik porządkowy oznaczający tysiące, setki i t. d., składa się z czterech wyrazów, to tylko dwa ostatnie z nich (wyrażające dziesiątki i jedności) mają formę liczebników porządkowych, np. rok *tysiąc osiemset czterdziesty czwarty*, lub: roku *tysiąc pięćset sześćdziesiątego dziewiątego* itp.

Jeżeli zaś w takim liczebniku brak dziesiątków, wówczas tylko wyraz ostatni, oznaczający jedności, ma formę liczebnika porządkowego; np. w roku *tysiąc dziewięćset siódmym;* w końcu roku *tysiąc dziewięćset ósmego* itp.

II. KONJUGACJE.

§ 339. Odmianę słów nazywamy konjugacją.

W konjugacji rozróżniamy następujące formy: strony, tryby (cz. sposoby), osoby, liczby, czasy, rodzaje i imiesłowy.

Niektóre z tych form słownych poznaliśmy już dawniej. I tak w § 56 była mowa, jakie są formy słowa, służące do wyrażenia każdej z osób, wykonywających pewną czynność (ob. str. 34—35). O formach słownych dla wyrażenia liczby przedmiotów, biorących udział w działaniu, jako też o formach dla oznaczenia rodzajów osób poucza § 55. O różnych zaś formach dla wyrażenia czasu dokonywania się czynności była mowa w § 54.

Tutaj pozostaje jeszcze podać wiadomości: a) o stronach słowa, b) o trybach czyli sposobach i c) o imiesłowach.

Strony.

§ 340. Stroną słowa nazywamy sposób wyrażania czynności ze względu na podmiot zdania. Rozróżniamy:

1) stronę czynną, gdy podmiot zdania sam działa, czyli wykonywa czynność, wyrażoną w orzeczeniu; np. *ojciec wychowuje syna; ogrodnik posiał kwiaty* itp.

2) stronę bierną, gdy podmiot zdania doznaje działania od innego przedmiotu; np. *przestępca został ukarany; łąka była skoszona* itp.

Tryby.

§ 341. Trybem słowa nazywamy sposób wyrażania czynności ze względu na jej wykonanie. W języku polskim rozróżniamy 4 tryby, a mianowicie:

1. Tryb oznajmujący, który służy do wyrażenia, że czynność pewna odbywa się, odbywała się, lub też będzie się odbywać; np. *pracujecie*, *uczyliśmy się*, *napiszesz*.

2. Tryb rozkazujący, za pomocą którego wyrażamy naszą wolę, rozkaz, lub prośbę, np. *pracuj*, *uczmy się*, *napiszcie*.

3. Tryb warunkowy, za pomocą którego wyrażamy czynność przypuszczalną, a więc nie rzeczywistą, lecz tylko możliwą, lub niemożliwą w pewnych warunkach; np. *skończyłbym pracę*, *gdybym miał więcej czasu; prosiłbyś*, *zanieślibyście*.

4. Tryb bezokoliczny (bezokolicznik) jest tylko nazwą czynności lub stanu; np. *czytać*, *nieść*, *biec*, *chodzić*, *leżeć*. Nie wyraża on ani czasu, ani osoby, liczby, ani rozkazu, lub przypuszczenia i wogóle żadnych okoliczności, w jakich się czynność odbywa. Postać bezokolicznika nie ulega żadnym odmianom.

Imiesłowy.

§ 342. Formy słowa przymiotnikowe nazywamy imiesłowami odmiennymi, formy słowa przysłówkowe — imiesłowami nieodmiennymi. W języku polskim mamy pięć imiesłowów:

Trzy imiesłowy czynne:

1. Imiesłów czasu teraźniejszego (im. współczesny) odmienny, np. *czytający*, *-a*, *-e;* i nieodmienny: *czytając.*

2. Im. czasu przeszłego odmienny, np. *zwiądł*, *-a*, *-o* i *zwiędły*, *-a*, *-e.*

3. Im. czasu zaprzeszłego nieodmienny: *poznawszy*, *zrobiwszy.*

Dwa imiesłowy bierne:

4. Imiesł. czasu teraźniejszego odmienny, np. *widomy*, *-a*, *-e; znikomy*, *-a*, *e.*

5. Im. czasu przeszłego odmienny, np. *czytany*, *-a*, *-e; skończony*, *-a*, *-e; bity*, *-a*, *e.*

Pierwiastki i osnowy słowa.

§ 343. Porównywając jedne formy słowne z drugiemi, spostrzegamy większe lub mniejsze podobieństwo ich budowy, np. *więdnąć*, *zwiędły*, *więdnie*, *więdną*, *ciągnę*, *ciągnąć*, *ciągnie.* Na zasadzie tego w rozlicznych formach słowa możemy rozróżnić 3 części składowe: pierwiastek, przyrostek, który wraz z pierwiastkiem tworzy osnowę, oraz końcówkę.

§ 344. Pierwiastek jest tą częścią słowa, w której zawiera się główne, zasadnicze jego znaczenie; np. słowa: *dać*, *daję*, *dawał*, *rozdajemy*, *oddają*, *wydały*, *nadany* itp. mają wspólny pierwiastek w zgłosce *da.*

§ 345. Osnowę czasu teraźniejszego (osnowę teraźniejszości) tworzy pierwiastek w połączeniu z pewnym przyrostkiem *(-e, -je, -nie, -i...)*. Poznaje się ją w trzeciej osobie czasu teraźniejszego; tak np. *wiezie-*, *ciągnie-*, *czyni-*, *tworzy-* są to osnowy teraźniejszości słów: *wieźć, ciągnąć, czynić, tworzyć.*

Dla osoby 1-ej licz. pojed. i dla 3-ej l. mn. osnowa miała zakończenie *-o-: wiezo-*, *ciągno-*, *czynio-*, *tworzo-...;* z nich po dodaniu na końcu spółgłoski nosowej *(m, n)* powstały formy: *wiozę* i *wiozą*, *ciągnę* i *ciągną*, *czynię* i *czynią* i t. p. (ob. § 393), przyczym samogłoska *e* pierwiastku *wiez-*, *nies-* zmieniła się na *o* przed spółgłoską twardą *-s, z* (ob. § 117).

Do osnowy teraźniejszości należą:

1. Czas teraźniejszy.
2. Tryb rozkazujący.
3. Imiesłów czasu teraźniejszego czynny.
4. Imiesłów czasu teraźniejszego bierny.

§ 346. Osnowa trybu bezokolicznego (osnowa bezokolicznika) widoczna jest w trybie bezokolicznym po usunięciu z niego końcówki *-ć;* np. osnowami bezokolicznika słów: *wieźć*, *dać*, *uczyć*, *bywać*, *patrzeć*... są: *wiez-*, *da-*, *uczy-*, *bywa-*, *patrze-*...

Do osnowy bezokolicznika należą następujące formy:

1. Bezokolicznik.
2. Imiesłów czynny czasu przeszłego.
3. Imiesłów czynny czasu zaprzeszłego.
4. Imiesłów przeszły bierny.
5. W staropolskim należał tu jeszcze czas przeszły chwilowy (aoryst).

Prócz tego do osnowy bezokolicznika należą wszystkie czasy opisowe albo złożone (np. *mówił-em*, *zrobił-eś*, *będzie czytał,...)*, gdyż do ich utworzenia wchodzi imiesłów czynny czasu przeszłego (na *-ł)*. Nadto do osnów bezokolicznika należy cała konjugacja strony biernej słów

(np. *jestem wezwany*, *byłeś zmuszony*, *on był zabity...*), formy jej bowiem mają w swym składzie imiesłów przeszły bierny (na *-ny* i *-ty*).

§ 347. Końcówkami form słownych są zakończenia osobowe, nadające właściwe znaczenie danej formie. Łączą się one z osnową teraźniejszości lub bezokolicznika, wywołując nieraz w osnowach tych zmiany głosowe (fonetyczne). Rozróżnianie końcówek w różnych formach słowa zapoznaje nas z jego odmianą, czyli konjugacją.

Układ konjugacji.

§ 348. Podług osnowy teraźniejszości dzielimy wszystkie słowa polskie na 5 klas, czyli konjugacji:

Konjugacja I-sza obejmuje słowa, których osnowa teraźniejszości ma przyrostek *-e-* (*niesie-*, *dmie-*, *bierze-*, *drze-*).

Konjugacja II-ga obejmuje słowa, których osnowa teraźniejszości ma przyrostek *-nie-* (*ciśnie-*).

Konjugacja III-cia obejmuje słowa, których osnowa teraźniejszości ma przyrostek *-je-* (*bije-*, *boleje-*, *buduje-*, *rozkazuje-*).

Konjugacja IV-ta obejmuje słowa, których osnowa teraźniejszości ma przyrostek *-i-* (*broni-*, *leci-*).

Konjugacja V-ta obejmuje słowa, których osnowa teraźniejszości ma przyrostek *-a-* (*dba-*, *słucha-*, *bywa-*).

Nadto 4 słowa: *jestem* (staropol. *jeśm*), *wiem*, *jem*, *dam* — konjugują się nieco odmiennie. Zachowały one konjugację pierwotną, bez przyrostka osnowy teraźniejszości.

Odmiana słów: *jestem, wiem, jem, dam.*

§ 349. Bezokolicznik.

być	wiedzieć	jeść	dać

Tryb oznajmujący. — Czas teraźniejszy.

L. poj.	1. jest-em	wie-m	je-m	(da-ję
	2. jest-eś	wie-sz	je-sz	da-jesz
	3. jest	wie	je	da-je.
L. mn.	1. jest-eśmy	wie-my	je-my	da-jemy
	2. jest-eście	wie-cie	je-cie	da-jecie
	3. są	wiedz-ą	jedz-ą	da-ją).

Czas przeszły.

Liczba pojedyńcza.

1.	był-em, -am	wiedział-em, -am	jadł-em, -am	da-łem, -am
2.	był-eś, -aś	wiedział-eś, -aś	jadł-eś, aś	dał-eś, -aś
3.	był, -a, -o	wiedział, -a, -o	jadł, -a, -o	dał, -a, -o.

Liczba mnoga.

1.	byl-iśmy,	wiedziel-iśmy,	jedl-iśmy,	dal-iśmy,
	był-yśmy	wiedział-yśmy	jadł-yśmy	dał-yśmy
2.	byl-iście,	wiedziel-iście,	jedl-iście,	dal-iście,
	był-yście	wiedział-yście	jadł-yście	dał-yście
3.	byl-i,	wiedziel-i,	jedl-i,	dal-i,
	były	wiedział-y	jadł-y	dał-y.

Czas przyszły.

Liczba pojedyńcza.

1.	będ-ę	wiedzi-eć będę	jeść będ-ę	da-m
2.	będzi-esz	wiedzi-eć będzi-esz	jeść będzi-esz	da-sz
3.	będzi-e	wiedzi-eć będzi-e	jeść będzi-e	da.

Liczba mnoga.

1. będzi-emy	wiedz-ieć będzi-emy	jeść będzi-emy	da-my
2. będzi-ecie	wiedzi-eć będzi-ecie	jeść będzi-ecie	da-cie
3. będ-ą	wiedzi-eć będ-ą	jeść będ-ą	dadz-ą.

Tryb warunkowy.

Liczba pojedyńcza.

1. był-bym, była-bym	wiedział-bym, wiedziała-bym	jadł-bym, jadła-bym	dał-bym, dała-bym
2. był-byś, była-byś	wiedział-byś, wiedziała-byś	jadł-byś, jadła-byś	dał-byś, dała-byś
3. był-by -łaby, -łoby	wiedział-by, -łaby, -łoby	jadł-by, -łaby, -łoby	dał-by, -łaby, -łoby.

Liczba mnoga.

1. byli-byśmy, były-byśmy	wiedzieli-byśmy, wiedziały-byśmy	jedli-byśmy, jadły-byśmy	dali-byśmy, dały-byśmy
2. byli-byście, były-byście	wiedzieli-byście, wiedziały-byście	jedli-byście, jadły-byście	dali-byście dały-byście
3. byli-by, były-by	wiedzieli-by, wiedziały-by	jedli-by, jadły-by	dali-by, dały-by.

Tryb rozkazujący.

Liczba pojedyńcza.

2. bądź	wiedz	jedz	daj
3. niech będzie	niech wie	niech je	niech da

Liczba mnoga.

1. bądźmy	wiedzmy	jedzmy	dajmy
2. bądźcie	wiedzcie	jedzcie	dajcie
3. niech będą	niech wiedzą	niech jedzą	niech dadzą.

Imiesłów teraźniejszy czynny.

Nieodm.	będą-c	wiedzą-c	jedzą-c	dają-c
Odmien.	będąc-y, -a, -e	wiedząc-y, -a, -e	jedząc-y, -a, -e	dając-y -a. e.

Imiesłów przeszły czynny.

był, -a, -o wiedział, -a, -o jadł, -a, -o dał, -a, -o był-y, -a, -e.

Imiesłów zaprzeszły czynny.

Nieodm. bywszy (po-wiedziawszy) jad-(ł)-szy dawszy

Imiesłów przeszły bierny.

Odmien.	(na-)byty, -a. -e	(po-)wiedziany, -a, -e	jedzony, -a, -e	dany, -a, -e.

§ 350. *Uwagi.* Słowo *być* zwie się zazwyczaj słowem posiłkowym, gdyż formy jego używają się nie tylko w właściwym znaczeniu, ale także przy tworzeniu form złożonych innych słów *(będę robił, czytać będę, byłbym pracował* itp.).

Konjugacja słowa *być* posiada trzy osnowy: *jes-* (teraźniejszości), *by-* (bezokolicznika), *będ-* (czasu przyszłego).

Końcówka *-ś* osoby 2-ej czasu teraźniejszego *(jeste-ś)*, oraz końcówka *-t* osoby 3-ej *(jes-t)* przedstawiają ślady dawnych końcówek, które w konjugacji innych słów uległy zmianom: *niesie-sz, wie-sz, bierze, widzi*, gdzie w osobie 2-ej mamy *-sz*, a w trzeciej zanik końcówki *-t*.

Dzisiejsze formy czasu teraźniejszego: *jestem, jesteś, jest, jesteśmy, jesteście, są* powstały ze staropolskich: *jeśm, jeś, jest; jeśmy, jeście, są.* Formom dzisiejszym za osnowę posłużyła postać osoby 3-ej liczby pojedyńczej *jest (jest-em, jest-eś,...)*, podobnie jak w czasie przeszłym osnową form: *był-em, był-eś, był...* jest postać osoby 3-ej *był.*

Czas przyszły: *będę*, *będziesz*... przedstawia właściwie formy prawidłowe czasu teraźniejszego ze znaczeniem czasu przyszłego, podobnie jak w innych słowach dokonanych: *siądę*, *krzyknę*, *zrobię*, *złamiesz* itp.

Imiesłów przeszły bierny *-byty*, używa się tylko od słów złożonych: *zdobyty*, *odbyty*, *przebyte* niebezpieczeństwa, *nabyte* wady.

§ 351. Odmiana słów *wiem*, *dam*, *jem* zachowała wiele starych właściwości; niektóre jednak formy zostały utworzone na wzór podobnych form innych konjugacji, np. *daję*, *dajesz*... podług konjugacji III-ej.

Konjugacja I-sza.

§ 352. Do konjugacji I-ej należą słowa, których osnowa teraźniejszości powstała przez dodanie przyrostka *-e* do pierwiastku, np. *niesie-*, *bierze-*, *drze-*, a dla osoby 1-ej l. p. i 3-ej l. mn. przyrostka *o*: *nieso-*, *biero-*, *dro-* itp.

Bezokolicznik.

nieść	dąć	brać	drzeć

Tryb oznajmujący.—Czas teraźniejszy.

Liczba pojedyńcza.

1. nios-ę	dm-ę	bior-ę	dr-ę
2. niesie-sz	dmie-sz	bierze-sz	drze-sz
3. niesie	dmie	bierze	drze

Liczba mnoga.

1. niesie-my	dmie-my	bierze-my	drze-my
2. niesie-cie	dmie-cie	bierze-cie	drze-cie
3. niosą	dmą	biorą	drą.

Czas przeszły.

Liczba pojedyńcza.

1. niosł-em, -am	dął-em, dęła-m	brał-em, -am	darł-em. -am
2. niosł-eś, -aś	dął-eś, dęła-ś	brał-eś, -aś	darł-eś, -aś
3. niósł, niosła, -o	dął, dęła, -o	brał, -a, -o	darł, -a, o.

Liczba mnoga.

1. nieśliśmy niosłyśmy	dęliśmy, dęłyśmy	braliśmy, brałyśmy	darliśmy, darłyśmy
2. nieśliście, niosłyście	dęliście, dęłyście	braliście, brałyście	darliście darłyście
3. nieśli, niosły	dęli, dęły	brali, brały	darli, darły.

Czas przyszły.

Liczba pojedyńcza.

1. będę
2. będziesz
3. będzie

niósł, niosła; dął, dęła; brał, -a; darł, -a lub nieść, dąć, brać, drzeć.

Liczba mnoga.

1. będziemy
2. będziecie
3. będą

nieśli, niosły; dęli, -ły; brali, -ły; darli, -ły lub nieść, dąć, brać, drzeć.

Tryb warunkowy. — Czas teraźniejszy.

Liczba pojedyńcza.

1. niósł-bym, niosłabym	dął-bym, dęłabym	brał-bym, brałabym	darł-bym, darłabym
2. niósł-byś, niosłabyś	dął-byś, dęłabyś	brał-byś, brałabyś	darł-byś. darłabyś

3. niósł-by, niosłaby, -łoby	dął-by, dęłaby, -łoby	brał-by, brałaby, -łoby	darł-by, darłaby, -łoby.

Liczba mnoga.

1. nieśli-byśmy, niosłybyśmy	dęli-byśmy, dęłybyśmy	brali-byśmy, brałybyśmy	darli-byśmy, darłybyśmy
2. nieśli-byście, niosłybyście	dęli-byście, dęłybyście	brali-byście, brałybyście	darli-byście, darłybyście
3. nieśli-by, niosłyby	dęli-by, dęłyby	brali-by, brałyby	darli-by, darłyby.

Czas przeszły.

Liczba pojedyńcza.

1. byłbym	niósł, dął, brał, darł;	byłabym	niosła, dęła, brała, darła;	byłoby	niosło, dęło, brało, darło.
2. byłbyś		byłabyś			
3. byłby		byłaby			

Liczba mnoga.

1. bylibyśmy	nieśli, dęli, brali, darli;	byłybyśmy	niosły, dęły, brały, darły.
2. bylibyście		byłybyście	
3. byliby		byłyby	

Tryb rozkazujący.

Liczba pojedyńcza.

2. nieś	dmij	bierz	drzyj
3. niech niesie	niech dmie	niech bierze	niech drze.

Liczba mnoga.

1. nieśmy	dmijmy	bierzmy	drzyjmy
2. nieście	dmijcie	bierzcie	drzyjcie
3. niech niosą	niech dmą	niech biorą	niech drą.

Imiesłów teraźniejszy czynny.

Nieodm.	niosąc	dmąc	biorąc	drąc
Odmien.	niosąc-y, -a, -e	dmąc-y, -a, -e	biorąc-y, -a, -e	drąc-y, -a, -e.

Imiesłów przeszły czynny.

Odmien.	niósł. -a, -o	dął, dęła, -o	brał, -a, -o	darł,-a,-o.

Imiesłów zaprzeszły.

Nieodm. (za)niós(ł)szy (na)dąwszy (za)brawszy (po)dar(ł)szy.

Imiesłów przeszły bierny.

Odmien.	niesiony, -a, -e	dęty, -a, -e	brany, -a, -e	darty, -a, -e.

§ 353.—A) Podług wzoru *nieść* odmieniają się:

1) Słowa, posiadające pierwiastek zakończony na spółgłoskę przedniojęzykową: *s*, *z*, *t*, *d*, np. *trząść*, *paść*, *wieźć*, *gryźć*, *leźć*, *iść*, *pleść (plet-)*, *gnieść*, *kłaść (kład-)*, *prząść (przęd-)*, *wieść (wied-)*, *bość (bod-)*.

§ 354. W bezokoliczniku tych słów, których osnowa równa się pierwiastkowi, końcówka *-ć* podniebienna znalazła się bezpośrednio po twardej spółgłosce osnowy *(pas-*, *wiez-)*, wskutek czego spółgłoska twarda uległa zmiękczeniu (upodniebiennieniu), to jest *s* dało *ś* (nieś-ć), *z* dało *ź* (gryź-ć), *t* dało *ś* (gnieś-ć), *d* dało *ś* (kłaś-ć, ob. § 144).

§ 355. Imiesłów przeszły. Słowa, posiadające w pierwiastku samogłoskę *-e-*, np. *nies-*, *wiez-*, *plet-* itp., w imiesłowie przeszłym czynnym zmieniają ją na *-o-* przed następującą spółgłoską przedniojęzykową twardą: *niosła*, *wiozła*, *plotła* (ob. § 118). W liczbie mnogiej rodzaju męskiego pierwiastkowe *-e-* zachowało się przed spółgłoską przedniojęzykową zmiękczoną wskutek na-

stępującej końcówki *-li: nieśli*, *wieźli;* albo też utrzymało się przed następującemi grupami *-dli*, *-tli: zmietli*, *wiedli;* ale: *niosły*, *wiodły*, *gniotły* (§ 119). W formach liczby pojedyń. rodzaju męskiego *niósł*, *wiózł*... a także w imiesłowie zaprzeszłym: *niós(ł)szy*, *wióz(ł)szy*,... samogłoska ta znajduje się w zgłosce zamkniętej, wskutek czego ulega pochyleniu.

§ 356. Odmienne nieco konjugacje od podanych wzorów mają słowa:

iść z osnową teraźniejszości idzie- i osnową bezokolicznika *i-*. Forma bezokolicznika staropolska prawidłowa: *i-ć* została zastąpiona nowszą, nieprawidłową *iść*, utworzoną na podobieństwo *nieść*, *pleść*... Imiesłów przeszły tworzy się od osnowy *szed-: szedł*, *szła* (zam. *szdła*, ob. § 155), *szło*, *szli*, *szły;* imiesłów zaprzeszły: *szed(ł)szy*.

Słowo *jechać* ma osnowę teraźniejszości *jedzie-* i osnowę bezokolicznika: *jecha-: jechał*, *przejechany;* a więc formy powstałe z osnowy bezokolicznika nie różnią się od form konjugacji V (jak *słuchać)*.

§ 357. — 2) Według wzoru *nieść* odmieniają się również: Słowa posiadające pierwiastek zakończony na spółgłoski tylnojęzykowe *k*, *g (ciek-*, *piek-*... *bieg-*, *mog-*...*)*, np. *ciec*, *piec*, *rzec*, *siec*, *tłuc*, *wlec*, *biec*, *lec*, *móc*, *strzec*, *zaprząc*, *strzyc*.

Bezokolicznik tych słów kończy się stale na *-c*, które powstało ze zbiegu końcowej spółgłoski pierwiastku *k* lub *g*, ze spółgłoską *-t* następującej końcówki pierwotnej bezokolicznika *-ti* (ob. § 143).

§ 358. Słowa: *biec*, *polec*, *przeląc się*, *przysiąc* mają formy, należące do osnowy teraźniejszości: *biegn-ę*, *biegnie-sz*, *biegnie*... *polegn-ę*, *przelęknę się*, *przysięgnę*, *przysięgnij*.. od słów: *biegnąć*, *przysięgnąć*, *przelęknąć się*, należących do konjugacji II-ej, jak ciągnąć.

§ 359.—B) Według wzoru *dąć* odmieniają się: *żąć* (zboże), *zacząć*, *jąć*, *ciąć*, *giąć*, *kląć*, *miąć*, *piąć*, *żąć* (wyżymać).

Osnowa bezokolicznika tych słów zakończona jest samogłoską nosową (*żną-*, *cią-*, *klą-...)*; osnowa teraźniejszości zakończona spółgłoską *-n-* lub *-m-* z dodaniem przyrostka konjugacji I-szej *-e-* *(żnie-: żnę, żniesz...; tnie-: tnę, tniesz...; mnie-: mnę, mniesz; dmie-: dmę, dmiesz...)*.

Słowo *wziąć* powstało ze złożenia słowa *jąć* z przedrostkiem *wz-* *(wez-)*. Dawniejsza forma rozkaźnika *weźmi* nie uległa rozszerzeniu, jak w innych słowach tej gromady (np. *dmij* z dawniejszego *dmi)*, ale upodobniła się do form poprzedniej grupy: *wiezi* dało *wieź*, podobnie też *weźmi* dało *weź*. Forma bezokolicznika *wziąść*, niekiedy używana, jest błędna, gdyż *-ś-* jest tu równie niestosowne, jak byłoby w słowach: pojąść, zająść,... zamiast *pojąć*, *zająć*, *wyjąć*, *nająć*, *zdjąć*, *przyjąć*, utworzonych od tegoż słowa *jąć*.

Słowo *ciąć* ma osnowę teraźniejszości *tnie-* *(tnę, tniesz, tnie...)* i osnowę bezokol. *cią-* *(ciąć, ciął, cięła...)*.

§ 360.—C) Według wzoru *brać* odmieniają się słowa: *prać*, *zwać*, *łgać*, *rwać*, *gnać*, *ssać*.

Słowa *brać* i *prać* mają osnowę czasu teraźniejszego *bierze-*, *pierze-*. Rozkaźnik tych słów ma formę skróconą: *bierz*, *pierz*, podczas gdy inne słowa tej grupy mają formy na *-ij*: *rwij*, *ssij*.

Słowo *gnać* miało staropolską odmianę: *żonę*, *żeniesz*, *żenie...*, rozkaźnik *żeń...*; formy te zostały dziś zastąpione formami konjugacji IV-ej od słowa *gonić*: *gonię*, *gonisz*,... *goń*. Właściwe formy słowa gnać pozostały następujące: od osnowy bezokolicznika *gna-*: *gnać*, *gnał*, *gnawszy*, *gnany*.

§ 361. — D) Według wzoru *drzeć* odmieniają się słowa: *mrzeć*, *przeć*, *trzeć*, *zawrzeć* (zamknąć), *żreć*, *rozpostrzeć*.

Osnowa teraźniejszości tych słów i osnowa bezokolicznika kończą się na samogłoskę *-e-*, miękczącą *r-* pier-

wiastku; np. *mr-'e-* fonetycznie przekształciło się w *mrze-*. Imiesłowy: przeszły czynny, zaprzeszły i przeszły bierny: *darł*, *umar(ł)szy*, *tarty* itp. mają osnowę odrębną: *dar-*, *mar-*, *tar-*...

Konjugacja II-ga.

§ 362. Do konjugacji II-ej należą słowa, których osnowa teraźniejszości utworzona jest od pierwiastku za pomocą przyrostka *-nie*, osnowa zaś bezokolicznika za pomocą przyrostka *-ną-*.

Bezokolicznik.

ciągnąć.

Tryb oznajmujący. — Czas teraźniejszy.

L. poj.	1. ciągnę	L. mn.	1. ciągnie-my
	2. ciągnie-sz		2. ciągnie-cie
	3. ciągn-ie		3. ciągn-ą.

Czas przeszły.

L. poj.	1. ciągnąłem, -nęłam	L. mn.	1. ciągnęliśmy, -łyśmy
	2. ciągnąłeś, -nęłaś		2. ciągnęliście, -łyście
	3. ciągnął, -nęła, -nęło		3. ciągnęli, -nęły.

Czas przyszły.

Liczba pojed.	1. będę 2. będziesz 3. będzie	ciągnął, -nęła, -o, lub ciągnąć.
Liczba mnoga	1. będziemy 2. będziecie 3. będą	ciągnęli, -nęły, lub ciągnąć.

Tryb warunkowy. — Czas teraźniejszy.

Liczba pojed.	1. ciągnąłbym,	ciągnęłabym
	2. ciągnąłbyś,	-nęłabyś
	3. ciągnąłby,	-nęłaby, nęłoby.
Liczba mnoga	1. ciągnęlibyśmy,	-nęłybyśmy
	2. ciągnęlibyście,	-nęłybyście
	3. ciągnęliby,	-nęłyby.

Czas przeszły.

Liczba pojed.	1. byłbym ciągnął,	byłabym ciągnęła
	2. byłbyś ciągnął,	byłabyś ciągnęła
	3. byłby ciągnął,	byłaby ciągnęła, byłoby ciągnęło.
Liczba mnoga	1. bylibyśmy ciągnęli,	byłybyśmy ciągnęły
	2. bylibyście ciągnęli,	byłybyście ciągnęły
	3. byliby ciągnęli,	byłyby ciągnęły.

Tryb rozkazujący.

L. pojed.	1. —	L. mnoga	1. ciągnijmy
	2. ciągnij		2. ciągnijcie
	3. niech ciągnie		3. niech ciągną.

Imiesłów teraźniejszy czynny.

Nieodmienny: ciągnąc,
Odmienny: ciągnący, -a, -e.

Imiesłów przeszły czynny.

Odmienny: ciągnął, -nęła, -nęło.

Imiesłów zaprzeszły.

Nieodmienny: ciągnąwszy.

Imiesłów przeszły bierny.

Odmienny: ciągniony, ciągnięty.

---

§ 363. Według wzoru *ciągnąć* odmieniają się słowa: *tchnąć, brnąć, mknąć, stuknąć, krzyknąć, rosnąć, dźwignąć* itd.

Słowa te w czasie teraźniejszym przypominają grupę konjugacji I-szej: *żnę, żniesz, klnę, klniesz* itp.; w tych jednak *-n-* należy do pierwiastku i cechą osnowy teraźniejszości jest tylko *-ie (żni-e, klni-e)*, podczas gdy w konjugacji II-ej to *-n-* nie jest pierwiastkowe, ale należy do przyrostka osnowy teraźniejszości: *-ńe (ciąg-nie, tch-nie)*...

Tryb rozkazujący tych słów ma zakończenie *-ij: ciągnij, krzyknij;* mała tylko liczba słów tej konjugacji ma formę rozkaźnika skróconą, np. *płyń, miń, pluń, skiń, stań, suń, wioń, chłoń, zawiń* (od słów: *płynąć, minąć, skinąć, sunąć, wionąć, zawinąć*, które przed przyrostkiem *-nie-* mają końcową samogłoskę pierwiastku).

§ 364. Podobnie odmieniają się słowa: *blednąć, chudnąć, biegnąć, gasnąć, kwitnąć, słabnąć, marznąć, przysięgnąć, polegnąć, ugrzęznąć.*

W odmianie swojej tym tylko różnią się one od innych słów konjugacji II-ej, że imiesłów przeszły czynny i imiesłów zaprzeszły tworzą wprost od pierwiastku: *biegł, chudł, zblad(ł)szy;* niektóre z tych słów mają imiesłowy powyższe z przyrostkiem albo też bez przyrostka; np. *przycichł* i *przycichnął; nasiąknął* i *nasiąkł; ukląk(ł)szy* i *uklęknąwszy.*

§ 365. Odmiana słowa *wspomnieć.*

W dawnej polszczyźnie było słowo *wspomionąć* i miało odmianę podług konjugacji II-ej. Z biegiem czasu formy jego uległy takim zmianom, że dziś konjugacja tego słowa różni się znacznie od wzorów konjugacji II-ej. Dzisiejsza odmiana jest następująca:

	Liczba poj.	Liczba mnoga
Czas teraźniejszy:	1. wspomnę	1. wspomnimy
	2. wspomnisz	2. wspomnicie
	3. wspomni	3. wspomną
Rozkaźnik:	1. —	1. wspomnijmy
	2. wspomnij	2. wspomnijcie
	3. niech wspomni	3. niech wspomną.

Imiesłów teraźniejszy czynny:	(pomnąc)
Bezokolicznik:	wspomnieć
Imiesłów przeszły czynny:	wspomniał, -ła, -ło
Imiesłów zaprzeszły:	wspomniawszy
Imiesłów przeszły bierny:	wspomniany.

Taką samą odmianę w dzisiejszym języku mają słowa: *pomnieć*, *napomnieć*, *przypomnieć*, *upomnieć*, *zapomnieć* itp.

Konjugacja III-cia.

§ 366. Do konjugacji III-ej należą słowa, których osnowa teraźniejszości utworzona jest za pomocą przyrostka *-je;* np. *bi-je-*, *wiąż-e- (wiąz-je)*, *bole-je-*, *buduje-* i t. p.

Bezokolicznik.

	bić	wiązać	boleć	budować

Tryb oznajmujący. — Czas teraźniejszy.

L. poj.	1. biję	wiążę	boleję	buduję
	2. bije-sz	wiąże-sz	boleje-sz	buduje-sz
	3. bije	wiąże	boleje	buduje.
L. mn.	1. bije-my	wiąże-my	boleje-my	buduje-my
	2. bije-cie	wiąże-cie	boleje-cie	buduje-cie
	3. biją	wiążą	boleją	budują.

Czas przeszły.

L. poj.	1. bił-em, -am,	wiązał-em, -am	bolał-em, -am	budował-em, -am
	2. bił-eś, -aś	wiązał-eś, -aś	bolał-eś, -aś	budował-eś, -aś
	3. bił, -a, -o	wiązał, -a, -o	bolał, -a, -o	budował, -a, -o.
L. mn.	1. biliśmy, -łyśmy	wiązaliśmy, -łyśmy	boleliśmy, bolałyśmy	budowaliśmy, -łyśmy
	2. biliście, biłyście	wiązaliście, -łyście	boleliście, bolałyście	budowaliście, -łyście
	3. bili, biły	wiązali, -ły	boleli, bolały	budowali, -ły

Czas przyszły.

Liczba pojedyńcza.

1. będę
2. będziesz
3. będzie

bił, -a, -o; wiązał, -a, -o; bolał, -a, -o; budował, -a, -o
lub: bić, wiązać, boleć, budować.

Liczba mnoga.

1. będziemy
2. będziecie
3. będą

bili, -ły; wiązali, -ły; boleli, bolały; budowali, -ły
lub: bić, wiązać, boleć, budować.

Tryb warunkowy. — Czas teraźniejszy.

L. poj.	1. biłbym, biłabym	wiązałbym, wiązałabym
	2. biłbyś, biłabyś	wiązałbyś, wiązałabyś
	3. biłby, -aby, -oby	wiązałby, -aby, -oby
L. mn.	1. bilibyśmy, -łybyśmy	wiązalibyśmy, -łybyśmy
	2. bilibyście, -łybyście	wiązalibyście, -łybyście
	3. biliby, -łyby	wiązaliby, -łyby.

Czas przeszły.

L. poj.	1. byłbym, -łabym 2. byłbyś, -łabyś 3. byłby, -łaby, -łoby	bił, -a, -o; wiązał, -a, -o; bolał, -a, -o; budował, -a, -o.
L. mn.	1. bylibyśmy, -łybyśmy 2. bylibyście, -łybyście 3. byliby, -łyby	bili, biły; wiązali, -ły; boleli, bolały; budowali, -ły.

Tryb rozkazujący.

Liczba pojedyńcza.

1. bij	wiąż	bolej	buduj
2. niech bije	niech wiąże	niech boleje	niech buduje.

Liczba mnoga.

1. bijmy	wiążmy	bolejmy	budujmy
2. bijcie	wiążcie	bolejcie	budujcie
3. niech biją	niech wiążą	niech boleją	niech budują

Imiesłów teraźniejszy czynny.

Nieodm.	bijąc	wiążąc	bolejąc	budując
Odmien.	bijąc-y, -a, -e	wiążąc-y, -a, -e	bolejąc-y, -a, -e	budując-y -a, -e.

Imiesłów przeszły czynny.

Odmien.	bił, -a, -o	wiązał, -a, -o	bolał, -a, -o	budował, -a, -o.

Imiesłów zaprzeszły.

Nieodm.	(wy-)biw-szy	(z-)wiązawszy	(prze-)bolawszy	(z-)budowawszy.

Imiesłów przeszły bierny.

Odmien.	bity, -a, -e	wiązany, -a, -e	(prze-)bolany, -a, -e	budowany, -a, -e.

§ 367.—1) Według wzoru *bić* odmieniają się słowa: *gnić*, *pić*, *wić*, *kryć*, *myć*, *ryć*, *tyć*, *wyć*, *czuć*, *kłuć*, *knuć*, *pluć*, *snuć*, *truć*, *obuć*, *żuć*, *pruć*, *psuć*, *dać*, *stać*, *poznać*, *żyć*, *szyć*, których pierwiastek kończy się na samogłoskę.

Osnowa bezokolicznika tych słów równa się pierwiastkowi.

Imiesłów przeszły bierny słów tej gromady ma przyrostki *-ty* lub *-ny*. Przyrostek *-ty* mają słowa, których osnowa bezokolicznika (pierwiastek) kończy się na samogłoskę *i-*, *y-*, *u-*, np. *bity*, *myty*, *zasnuty*. Słowa o osnowie bezokolicznika na *a-* mają przyrostek imiesłowu tego *-ny*; np. *dany*, *poznany*...

§ 368. — Słowa *kłuć* i *pruć* należą dzisiaj do deklinacji III-ej i odmieniają się jak *kuć*, to jest *kłuję*, *pruję*; *kłuj*, *pruj*; *kłując*, *prując*; *kłuł*, *pruł*; *kłuwszy*, *pruwszy*; *kłuty*, *pruty* (wzór *bić*). Formy te są nowsze, utworzone na podobieństwo słów *kuć*, *czuć*, *snuć*...; pierwotne formy obu tych słów były: *kolę*, *kolesz*, *kole*, *porę*, *porzesz*, *porze*... (i dziś używane), *kol*, *porz*; *koląc*, *porąc*; *kłóć*, *próć*; *kłół*, *prół*; *kłówszy*, *prówszy*; *kłóty*, *próty*.

§ 369. Słowo *dać* prócz odmiany pierwotnej, która się zachowała dotąd i używa w znaczeniu czasu przyszłego: *dam*, *dasz*, *da*... posiada również formy późniejsze, utworzone według typu konjugacji III-ej: *daję*, *dajesz*, *daje*, *dajemy* itd.

§ 370. Słowo *znać* pierwotnie należało również do powyższej grupy i miało formy czasu teraźniejszego: *znaję*, *znajesz*... W dzisiejszym języku z taką odmianą zachowały się tylko słowa złożone: *poznaję*, *poznajesz*, *wyznaję*, *-ajesz*... samo zaś słowo *znać* zachowało w czasie teraźniejszym pierwotną formę tylko w 3-ej osobie liczby mnogiej: *znają*; inne formy przybrały końcówki na podobieństwo konjugacji *dam*, *dasz*, *da*...: *znam*, *znasz*, *zna*, *znamy*, *znacie*.

Podobnie stało się ze słowami: *grać*, staropolskie: *graję*, *grajesz*... dziś: *gram*, *grasz*, *składać* — *składoję*, dziś: *składam*, *powiadać* — *powiadoję* — *powiadam*, *żegnać* — *żegnaję* — *żegnam* (ob. konjugacja V).

§ 371. — 2) Według wzoru *wiązać* odmieniają się słowa: *kazać*, *łamać*, *orać*, *płakać*, *rąbać*, *skubać*, *grzebać*, *karać*, *sykać*, *strugać*, *kopać*, *łapać*, *pisać*, *czesać*, *plątać*, *deptać*, *krajać* itp.

Osnowa bezokolicznika słów powyższych utworzona jest od pierwiastku *(kaz-*, *łam-...)* za pomocą przyrostka *-a*.

W słowach, których końcowa spółgłoska pierwiastkowa jest twarda *(kaz-*, *łam-*, *płak-*, *rąb-*, *łap-*, *czes-)*, w osnowie teraźniejszości, utworzonej za pomocą przyrostka *-je*, spółgłoska ta pod wpływem następującego *-j-* została zmiękczona: *łap'e*, *rąb'e*, *kłam'e-*, albo też po pierwotnym zmiękczeniu (które odbyło się jeszcze w języku prasłowiańskim) stwardniała, t. j. zmieniła się na *sz*, *ż*, *cz*: *czesze-*, *każe-*, *płacze-*.

Spółgłoska pierwiastkowa *t (dept-*, *szept-)*, przed przyrostkiem *-je* przeszła pierwotnie w *c (depcę*, *szepcę...)*; od wieku XVI formy takie na podobieństwo form teraźniejszości, *płaczę*, *płaczesz*, przekształciły się na: *depczę*, *szepczę*, *kołaczę*...

Zmianom takim uległy następujące słowa:

deptać	pierwotne	*depcę*	dziś:	*depczę*
szeptać	„	*szepcę*	„	*szepczę*
kołatać	„	*kołacę*	„	*kołaczę*
kłopotać	„	*kłopocę*	„	*kłopoczę*
szczebiotać	„	*szczebiocę*	„	*szczebioczę*
druzgotać	„	*druzgocę*	„	*druzgoczę*.

§ 372. Od słowa *dziać* (czynić, robić), dziś używanego tylko w słowach złożonych: *odziać*, *podziać*..., zachowały się w języku niektóre formy dawne, należące do tej grupy konjugacyjnej, a mianowicie: *dziać się*, *dzieje się*, *dzieją się*, *działo się*; np. co tu *się dziać* będzie; *dzieją się* straszne rzeczy.

§ 373. *Lać* odmienia się według konjugacji III-ej: *leję*, *lejesz*, *leje...*; dawniej używało się w formie nieściągniętej: *lijać* oraz *lić*; od formy *lić* zachował się dotąd imiesłów bierny *lity*; np. *pas lity*, *jednolity*.

374. Słowa *mielę* i *pielę* należą również do tej grupy ze względu na odmianę czasu teraźniejszego: *mielę*, *mielesz*, *pielę*, *pielesz*..., trybu rozkazującego: *miel*, *piel*, i imiesłowu teraźniejszego: *mieląc*, *-y*; *pieląc*, *-y*. Pozostałe formy, utworzone od innych osnów, uważane są za nieprawidłowe: bezokolicznik: *mle-ć*, *ple-ć*; imiesłów przeszły czynny: *mełł*, *-a*, lub *mieł*, *-a*; *pełł*, *-a*, *pieł*, *-a*; imiesłów przeszły bierny: *mielony*, *pielony*.

§ 375. — 3) Według wzoru *boleć* odmieniają się słowa: *siwieć*, *dnieć*, *zielenieć*, *starzeć się*, *istnieć*, *butwieć*, *topnieć*, *kamienieć*, *oniemieć*, *ubożeć* itp.

Osnowa bezokolicznika tych słów utworzona jest za pomocą przyrostka *-'e-*. Słowa tej gromady są nieprzechodnie i nie mają z tego powodu imiesłowu przeszłego biernego.

Imiesłów przeszły czynny tych słów ma ogólny przyrostek *-ł (osiwiał, dniało...)*; pod jego wpływem poprzedzający przyrostek bezokolicznika *'e* uległ zmianie na *'a*, jak i wszystkie pierwotnie długie *e* zmieniły się przed przedniojęzykowymi twardymi na *a* (ob. § 117); np. *bole-*, *bolał*, *bolała*, *siwie-*, *siwiał*, *siwie-li*.

376. Imiesłowy powyższe, nabrawszy znaczenia przymiotników, *osiwiały*, *zgłodniały* itp., utrzymują to *a*, powstałe fonetycznie, we wszystkich przypadkach, chociaż nie znajduje się ono przed twardym *ł*, ale nawet i przed miękkim *l*; np. *ludzie osiwiali*; *zgłodniali żołnierze*, *podróżni*; *śmiali złoczyńcy* (lecz: oni nie *śmieli* tego zrobić).

Słowa *śmieć* i *umieć* miały dawniej formy czasu teraźniejszego prawidłowe: *śmieję*, *śmiejesz*; *umieję*, *umiejesz*. Dziś zamiast nich używają się formy *śmiem*, *śmiesz*; *umiem*, *umiesz*, z dawnej konjugacji pozostały tylko formy 3-ej osoby liczby mnogiej: *śmieją*, *umieją*. Podobną odmianę mają słowa: *rozumiem*, *wyrozumiem*..., t. j. *rozumiesz*, *rozumie*... *rozumieją*.

Słowo *chcieć* ma osobliwą odmianę czasu teraźniejszego: *chcę*, *chcesz*, *chce*, *chcemy*, *chcecie*, *chcą*, pozatym konjugacja jego jest prawidłowa: *chciałem*, *-łeś*, *chcieli-śmy*; *chciej*...

§ 377. — 4) Podług wzoru *budować* odmieniają się słowa: *kupować*, *królować*, *pracować*, *gotować*, *żałować*, *pilnować*, *rysować*, *panować*, *przyjmować* itp.

Osnowa teraźniejszości tych słów ma charakterystyczny dla konjugacji III-ej przyrostek *-je-*, poprzedzony jeszcze innym przyrostkiem *-u-*, np. *kup-u-je*...

Osnowa bezokolicznika ma przyrostek *-owa*, np. *kup-owa-ć*.

§ 378. Wiele słów tej gromady zmieniło pierwotny przyrostek bezokolicznika *-owa-*, używany w języku staropolskim, na przyrostek *-ywa-* na wzór słów często używanych, należących do konjugacji V-ej, np. *bywać*, *bywam*, *przebywać*, *umywać*... Tak więc dzisiejsze: *rozkazywać*, *opatrywać* itp. miały formy staropolskie: *rozkazować*, *opatrować*. Osnowa jednak teraźniejszości słów tych pozostała dawna: *rozkazuje-sz*, *opatruje-my*...

§ 379. Gdy to upodobnienie już się dokonało, wówczas w konjugacji III-ej znalazły się słowa częstotliwe typu *opatrywać — opatruję;* niezależnie od tego w konjugacji V-ej istniały słowa częstotliwe typu *używać—używam; grywać—grywam*... Z pomiędzy tych słów konjugacji V-ej niektóre pozostały bez zmiany, inne się zmieniły; a mianowicie:

1. Niektóre ze słów częstotliwych konjugacji V-ej pozostały ze swoim przyrostkiem *-ywa-*, *-iwa-*, bez zmiany (t. j., ich formy teraźniejszości nie upodobniły się do form konjugacji III-ej na *-uję)*, np. *przemyśliwam*, *wygrywam*, *oddziaływam*, *przekonywam*, *wykonywam*, *porównywam* (nie zaś: przekonuję, wykonujesz, porównuje!).

2. Niektóre słowa częstotliwe na *-ywać*, *-iwać* zachowały swoje formy z osnową teraźniejszości *-ywa-*, *-iwa-*, np. *przyorywam, wyśpiewywasz*, *zachowywa;* obok tych jednak form konjugacji V-ej (pod wpływem konjugacji III-ej weszły w użycie formy z osnową teraźniejszości na *-uje-: przyoruję, wyśpiewujesz*, *zachowuję*.

§ 380. Wiele jednak słów częstotliwych pochodnych z przyrostkiem *-ywać*, *-iwać* powstało na wzór takich, jak: *opatrywać — opatruję* (konjugacja III); np. *przesiadywać* —

przesiaduję; przygotowywać — przygotowuję... Są to słowa pochodzenia nowszego.

§ 381. Niektóre słowa konjugacji V-ej, zakończone dawniej na *-awać*, np. *zatrzymawać — zatrzymawa-m*, *-sz*, *oczekawać—oczekawa-m*, *wychowawać*, *wychowawam*, upodobniły się do słów konjugacji III-ej, to jest zmieniły i osnowę teraźniejszości i osnowę bezokolicznika: *zatrzymywać — zatrzymuję*, *oczekiwać — oczekuję... wychowywać — wychowuję...*

Słowo *grawać* (częstotliwe od *grać)*, używane w dawnej polszczyźnie, zarówno jak i złożone z przedrostkami: *wy-grawać, prze-grawać... wygrawam*, *przegrawam...* przekształciły się następnie na analogiczne: *grywać*, *wygrywać*, *przegrywać*, *grywam...* pod wpływem postaci słów z przyrostkiem *-ywa-*. Jedno tylko słowo *naigrawać się* pozostało dotąd w użyciu z dawnym przyrostkiem *-awa-*.

Konjugacja IV-ta.

§ 382. Do konjugacji IV-ej należą słowa, których osnowa teraźniejszości tworzy się przez dodanie do pierwiastku przyrostka *-i-*, np. *broni-*, *cierpi-*.

Bezokolicznik.

	bronić	cierpieć

Tryb oznajmujący.—Czas teraźniejszy.

L. poj.	1.	broni-ę	cierpi-ę
	2.	broni-sz	cierpi-sz
	3.	broni	cierpi
L. mn.	1.	broni-my	cierpi-my
	2.	broni-cie	cierpi-cie
	3.	broni-ą	cierpi-ą.

Czas przeszły.

L. poj.	1.	bronił-em, -am	cierpiał-em, -am
	2.	bronił-eś, -aś	cierpiał-eś, -aś
	3.	bronił, -a, -o	cierpiał, -a, -o.

L. mn.	1.	broni-liśmy, -łyśmy	cierpi-eliśmy, -ałyśmy
	2.	broni-liście, -łyście	cierpi-eliście, -ałyście
	3.	broni-li, -ły	cierpi-eli, -ały.

Czas przyszły.

L. poj.	1.	będę	bronił, -a, -o; cierpiał, -a, -o lub bronić, cierpieć.
	2.	będziesz	
	3.	będzie	
L. mn.	1.	będziemy	bronili, -ły; cierpieli, -ały lub bronić, cierpieć.
	2.	będziecie	
	3.	będą	

Tryb warunkowy. — Czas teraźniejszy.

L. poj.	1.	broniłbym, -łabym	cierpiałbym, -łabym
	2.	broniłbyś, -łabyś	cierpiałbyś, -łabyś
	3.	broniłby, -łaby, -łoby	cierpiałby, -łaby, -łoby
L. mn.	1.	bronilibyśmy, -łybyśmy	cierpielibyśmy, -ałybyśmy
	2.	bronilibyście -łybyście	cierpielibyście, -ałybyście
	3.	broniliby, -łyby	cierpieliby, -ałyby.

Czas przeszły.

L. poj.	1.	byłbym, -łabym	bronił, -a, -o cierpiał, -a, -o
	2.	byłbyś, -łabyś	
	3.	byłby, -łaby, -łoby	
L. mn.	1.	bylibyśmy, -łybyśmy	bronili, -ły cierpieli, -ały.
	2.	bylibyście, -łybyście	
	3.	byliby, -łyby	

Tryb rozkazujący.

L. poj.	2.	broń	cierp
	3.	niech broni	niech cierpi
L. mn.	1.	brońmy	cierpmy
	2.	brońcie	cierpcie
	3.	niech bronią	niech cierpią.

Imiesłów teraźniejszy czynny.

Nieodm. broniąc	cierpiąc
Odmien. broniąc-y, -a, -e	cierpiąc-y, -a, -e.

Imiesłów przeszły czynny.

Odmien. bronił, -a, -o	cierpiał, -a, -o.

Imiesłów zaprzeszły czynny.

Nieodm. broniwszy	cierpiawszy

Imiesłów przeszły bierny.

Odmien. broniony	cierpiany.

---

§ 383. — 1) Według wzoru *bronić* odmieniają się słowa: *wozić*, *bawić*, *chwalić*, *nosić*, *mówić*, *żywić*, *uczyć*, *plamić*, *gonić*, *trudzić*, *czynić*, *czcić*, *prosić*, *straszyć*, *doić* itp.

Osnowa bezokolicznika tych słów równa się osnowie teraźniejszości, czyli utworzona jest od pierwiastku za pomocą przyrostka *-i-*: *broni-my*, *broni-ć*...

Rozkaźnik tych słów stracił swą dawną końcówkę *-i-*: *czyń* (powstałe z *czyń-i)*, *broń*, *proś*, *chwal*, *puść*, *wierz*... Ślad tej końcówki pozostał w zmiękczeniu ostatniej spółgłoski pierwiastku. Spółgłoski wargowe również wymawiały się w tych formach podniebiennie: *rób'*, *zbaw'*, z czasem jednak uległy stwardnieniu: *rób*, *zbaw*, *stłum*, *traf*, *pokrop*. Słowa mające przed przyrostkiem *-i* zbieg spółgłosek, nie straciły w rozkaźniku końcowego *-i*, np. staropolskie *mści*, *czci*, *tkwi*, *napełni*, ale z czasem zmieniły powyższe formy na: *mścij*, *czcij*, *tkwij*, *napełnij* (ob. § 394).

§ 384. — 2) Według wzoru *cierpieć* odmieniają się słowa: *widzieć*, *patrzeć*, *słyszeć*, *myśleć*, *siedzieć*, *leżeć*, *brzmieć*, *lecieć*, *musieć*, *spojrzeć*, *jęczeć*, *drżeć* itp.

Osnowa bezokolicznika tych słów utworzona jest za pomocą przyrostka *-'e-*.

Formy osoby pierwszej i drugiej liczby mnogiej, jako utworzone od osnowy teraźniejszości na *-i-* za pomocą końcówek: *-my*, *-cie*, mają zawsze formy: *patrzymy*, *cierpimy*, *widzimy*, a nie *patrzemy*, *cierpiemy*, *widziemy*.

Rozkaźnik tej gromady tworzy się zupełnie według tychże zasad co rozkaźnik gromady poprzedniej: *cierp*, *patrz*, *brzmij*, *wyjrzyj*, *spojrz* i *spojrzyj*.

§ 385. Niektóre słowa tej gromady, jak: *musieć*, *myśleć*... w złożeniu z przyimkami tworzą słowa zakończone w bezokoliczniku na *-ić* (gromada pierwsza konjugacji IV), np. *musieć*, *musi*, *musiał;* lecz: *przymusić*, *przymusi*, *przymusił; myśleć*, *myśli*, *myślał; wymyślić*, *wymyśli*, *wymyślił* itd.

§ 386. Słowa *bać się* i *stać* pierwotnie należały do tej grupy w postaciach nieściągniętych: *bojeć się* i *stojeć*, *boję się*, *bojisz*... *stoję*, *stojisz*...; dziś formy należące do osnowy teraźniejszości pozostały dawne, należące zaś do osnowy bezokolicznika uległy zmianom fonetycznym i analogicznym i brzmią: *bać się*, *stać*, imiesłów przeszły: *bał się*, *stał*... (dawne i ludowe: *bojał*, *stojał)*.

Konjugacja V-ta.

§ 387. Do konjugacji V-ej należą słowa, których osnowa teraźniejszości oraz osnowa bezokolicznika tworzy się za pomocą przyrostka *-a-*, np. *dba-*, *słucha-*.

Bezokolicznik.

słuchać

Tryb oznajmujący.—Czas teraźniejszy.

L. poj.	1. słuch-am	L. mn.	1. słucha-my
	2. słucha-sz		2. słucha-cie
	3. słucha		3. słucha-ją.

Czas przeszły.

L. poj.	1. słuchał-em, -am	L. mn.	1. słuchaliśmy, -łyśmy
	2. słuchał-eś, -aś		2. słuchaliście, -łyście
	3. słuchał. -a, -o		3. słuchali, -ły.

Czas przyszły.

L. poj.	1. będę	słuchał, -a, -o, lub słuchać.
	2. będziesz	
	3. będzie	
L. mn.	1. będziemy	słuchali, -ły, lub słuchać.
	2. będziecie	
	3. będą	

Tryb warunkowy.—Czas teraźniejszy.

Liczba pojed.	1. słuchałbym, -łabym
	2. słuchałbyś, -łabyś
	3. słuchałby, -łaby, -łoby.
Liczba mnoga	1. słuchalibyśmy, -łybyście
	2. słuchalibyście, -łybyście
	3. słuchaliby, -łyby.

Czas przeszły.

L. poj.	1. byłbym, -łabym	słuchał, -a, -o.
	2. byłbyś, -łabyś	
	3. byłby, -łaby, -łoby	
L. mn.	1. bylibyśmy, -łybyśmy	słuchali, -ły.
	2. bylibyście, -łybyście	
	3. byliby, -łyby	

Tryb rozkazujący.

L. poj.	1. —	L. mn.	1. słuchajmy
	2. słuchaj		2. słuchajcie
	3. niech słucha		3. niech słuchają.

Imiesłów teraźniejszy czynny.

Nieodmienny. słuchając.
Odmienny. słuchając-y, -a, -e.

Imiesłów przeszły czynny.

Odmienny. słuchał, -a, o.

Imiesłów zaprzeszły.

Nieodmienny. (wy)słuchawszy.

Imiesłów przeszły bierny.

Odmienny. słuchany, -a, -e.

---

§ 388. Według wzoru powyższego odmieniają się słowa: *drgać*, *łkać*, *ufać*, *znać*, *grać*, *trwać*, *działać*, *pamiętać*, *korzystać*, *czytać*, *wołać*, *kochać*, *mieszkać*, *mawiać*, *ukrywać*, *odpoczywać*, *zmuszać*, *pomagać*, *wywracać* itp.

Słowa te mają w pierwszej osobie czasu teraźniejszego końcówkę *-m;* nie jest ona jednak w tych formach pierwotną, gdyż dawniej słowa te odmieniały się w czasie teraźniejszym inaczej, a mianowicie:

1.	*słuchaję*	*słuchajemy*
2.	*słuchajesz*	*słuchajecie*
3.	*słuchaje*	*słuchają*,

t. j. należały do konjugacji III-ej (podobnie jak *biję*, *daję...)*. Dzisiejsze formy: *słucham*, *słuchasz...* nie są pierwotne, ani też nie powstały wskutek ściągnięcia form *słuchaję*, *wołaję*,... ale utworzyły się na podobieństwo (drogą analogji) słów konjugacji pierwotnej *dam*, *dasz*, *da...* Z form dawnej odmiany *(słuchaję...)* utrzymała się tylko forma osoby 3-ej licz. mnogiej: *słuchają*, *bywają*, *powiadają...*

§ 389. Słowa *patrzeć* i *wierzyć*, dziś należące do innych konjugacji, w swej dawnej postaci *patrzać* — *patrzam* i *wierzać*—*wierzam* należały do konjugacji V-ej. Z dawnej odmiany zachowały się formy rozkaźnika tych słów: *patrzaj* i *wierzaj*, używane obok form późniejszych: *patrz* i *wierz*.

§ 390. Słowa *widać* i *słychać* odmieniały się dawniej również według konjugacji V-ej (dziś: *widzieć*, *słyszeć)*. Z dawnej odmiany utrzymały się w języku formy bezokolicznika: *słychać*, *widać*, oraz forma imiesłowu przeszłego biernego: *słychany*, *niesłychany*.

§ 391. Słowo *mieć* (w staropolskim *imieć)* odmienia się według konjugacji V-ej; ma ono 2 osnowy: *ma-* (teraźniejszości) i *mie-* (bezokolicznika). Odmiana tego słowa ma pewne osobliwości:

Czas teraźniejszy:	1. mam,	mamy.
	2. masz,	macie.
	3. ma,	mają.
Rozkaźnik:	miej, miejmy, miejcie.	
Imiesłów teraźn. czynny:	mając; mający, -a, -e.	
Bezokolicznik:	mieć.	
Imiesłów przeszły czynny:	miał, -a, -o.	
Imiesłów zaprzeszły:	miawszy.	
Imiesłów przeszły bierny:	miany, -a, -e.	

Uwagi ogólne o wszystkich konjugacjach.

Osnowy teraźniejszości.

§ 392. Osnowę teraźniejszości mają formy: czasu teraźniejszego, rozkaźnika, imiesłowu teraźniejszego czynnego (oraz biernego).

Właściwa odmiana słowa w języku polskim pozostała tylko w czasie teraźniejszym. Odmiany innych czasów nie

przedstawiają dawnego stanu rzeczy, ale są to albo: 1) formy analogiczne, utworzone na podobieństwo form czasu teraźniejszego (np. czas przeszły), albo: 2) postaci złożone, czyli opisowe.

Czas teraźniejszy.

§ 393. Formy czasu teraźniejszego mają następujące zakończenia:

	L. pojed.	L. mnoga.
Osoba 1-sza:	-m, -ę	-m, -my
„ 2-ga:	-ś, -sz	-cie
„ 3-cia:	-t, —	-ą, -ją.

Końcówkę pierwszej osoby liczby pojed. *-m* mają słowa o pierwotnej odmianie *(jestem*, z dawnego *jeśm*, *dam*, *wiem*, *jem)*, oraz słowa konjugacji V-ej: *słucham*, *wołam*, *dbam*... Końcówkę *-ę* posiadają wszystkie słowa konjugacji I-ej, II-ej, III-ej, oraz IV-ej: *(niosę*, *ciągnę*, *żyję*, *uczę)*.

Osoba 2-ga liczby poj. ma końcówkę *-sz* dla wszystkich konjugacji. Końcówka *-ś* zachowała się tylko w formie: *jesteś* (starop. *jeś)* — (ob. § 350).

Osoba 3-cia liczby poj. dzisiaj nie posiada wcale końcówki. Pierwotna końcówka *-t* zachowała się tylko w formie *jest* (ob. § 350).

Osoba 1-sza l. mn. dziś posiada końcówkę *-my* dla wszystkich konjugacji: *niesiemy*, *ciągniemy*, *uczymy*...

Obok niej używa się też zakończenie pierwotne *-m: niesiem*, *ciągniem*, *żyjem*...

W niektórych gwarach mamy tu końcówkę *-wa*, przejętą z liczby podwójnej, np. *zaniesiewa*. W narzeczu kujawskim, malborskim spotykamy formy: *pijem*, *niesiem* z końcówką *-m*, a w chełmińsko-dobrzyńskim i kaszubskim: *robima*, *czytáma* z końcówką *-ma*, powstałą z połączenia brzmień końcówki *-my* l. mn. i końcówki *-wa* l. podw.

Osoba 2-ga l. mn. ma końcówkę *-cie*.

Obok tej końcówki w niektórych gwarach (nigdy jednak w wielkopolskich i w zachodnio-małopolskich) pojawia się też końcówka *-ta* z liczby podwójnej, np. *niesieta, pójdzieta* itp.

Osoba 3-cia l. mn. kończy się zawsze na *-ą*.

Osoba 1-sza liczby pojedyńczej i osoba 3-cia liczby mnogiej czasu teraźniejszego tworzą się od osnowy teraźniejszości nieco odmiennej, a mianowicie zakończonej samogłoską *-o-: wiezo- ciągno-, czynio-, tworzo-, poznajo-*, po której następowała spółgłoska nosowa końcówki (*-m* w pierwszej osobie liczby pojedyńczej, a *-n*(t) w 3-ciej osobie liczby mn.). Z połączenia samogłoski czystej osnowy (ciągn*o-)* i spółgłoski nosowej końcówki wytworzyła się samogłoska nosowa: *-ę (ciągnę, tworzę)* w 1-szej osobie liczby pojed. i *-ą (ciągną, tworzą)* w 3-ej osobie liczby mnogiej.

Formy czasu teraźniejszego słów dokonanych mają znaczenie czasu przyszłego: *dam, krzyknę, zrobię, zaniosę* itp.

Tryb rozkazujący.

§ 394. Tryb rozkazujący ma następujące końcówki.

	L. pojed.	L. mnoga.
Osoba 1-sza:	—	-my, -ijmy
„ 2-ga:	-ij, -j	-cie, -ijcie
„ 3-cia:	—	—

Osoba 2-ga liczby pojedyńczej albo nie ma zakończenia i wtedy ostatnia spółgłoska osnowy jest zmiękczona *(nieś, płyń, broń)*, lub powstała ze zmiękczenia *(ucz, każ, śpiesz)*; albo też ma zakończenie *-j* po osnowie samogłoskowej, *-ij (-yj)* po spółgłoskowej: *da-j, bi-j, słucha-j; rw-ij, ciągn-ij, drz-yj, tn-ij...*

W dawnej polszczyźnie osoba 2-ga rozkaźnika miała zakończenie *-i*, miękczące spółgłoskę twardą osnowy na od-

powiednią miękką: *nieś-i*, *wieź-i*, *kładź-i*, *kup'-i*... Z czasem końcówka *-i* przestała się wymawiać (od w. XV-go), wskutek czego formy rozkaźnika słów o osnowie spółgłoskowej, kończą się albo na spółgłoskę osnowy zmiękczoną *(nieś*, *wieź*, *kładź)*, albo na powstałą ze zmiękczenia *(piecz*, *pomóż)*, lub też na twardą wargową: *kup*, *postaw*, *łam*.

Po osnowie samogłoskowej końcówka rozkaźnika *-i* nie znikła, ale w wymawianiu przestała tworzyć zgłoskę, zmieniając się na spółgłoskowe *j*: *bi-j*, *my-j*, *słucha-j*, *da-j*...

W słowach konjugacji I-ej, odmieniających się jak: *dmę*, *drę*, oraz konjugacji II-ej (których osnowa kończy się na dwie spółgłoski: *dm-*, *dr-*, *ciągn-*, *rw-)*, końcówka rozkaźnika *-i*, np. w słowach *dmi*, *ciągni*, była odczuwana jako zakończenie osnowy, wskutek czego słowa te na podobieństwo słów *bi-j*, *my-j*, *pi-j*, przybrały jeszcze raz końcówkę rozkaźnika *-j*; pierwotnie więc było: *dm-i*, *ciągn-i*, *rw-i*, później zaś: *dmi-j*, *ciągni-j*, *rwi-j*. Podobny rozkaźnik mają niektóre słowa konjugacji 4-ej (ob. § 383).

Osoba 3-cia rozkaźnika, zarówno liczby pojedyńczej jak i mnogiej nie posiada osobnej formy, ale zastępuje ją formą opisową, złożoną z wyrazu *niech (niechaj)* i z 3-ej osoby (l. pojedyńczej lub mnogiej) czasu teraźniejszego trybu oznajmującego danego słowa: *niech czyta*, *niech robi*, *niech ciągną*, *niech się śpieszą*...

Wyraz *niechaj* jest formą rozkaźnika od słowa *niechać*. Forma *niech* jest skróceniem formy *niechaj*. W dawnej polszczyźnie forma osoby 3-ej liczby pojed. rozkaźnika nie różniła się od osoby 2-giej (a osoba 3-cia l. mn. — od osoby 2-giej l. mn.), to jest mówiono: ty *nieś*, on *nieś*. W dzisiejszym języku zachowały się liczne utarte wyrażenia, w których forma osoby 3-ej nie różni się od formy osoby 2-ej; np. *bądź* wola twoja, *święć się* imię twoje, *przyjdź* królestwo twoje (zamiast niech się święci, niech będzie...); Bóg *zapłać*, *siądź* pan, bądź pan *łaskaw*, *dziej się* wola boża itd.

Osoba 1-sza liczby mnogiej rozkaźnika ma końcówkę *-my* w tych słowach, które w osobie 2-ej liczby pojedyńczej nie mają wcale końcówki, tylko zmiękczoną spółgłoskę osnów: *weź* — *weź-my*, *broń* — *broń-my*,

patrz — patrz-my. W słowach tych osoba 2-ga liczby mnogiej ma końcówkę *-cie: nieś-cie, dzwoń-cie, patrz-cie, wiedz-cie, syp-cie.*

Gdzie osoba 2-ga liczby pojedyńczej ma zakończenie *-ij, -j,* tam brzmienia te pozostają i w liczbie mnogiej w osobie 1-ej i 2-ej przed końcówkami *-my* i *-cie: tnij-my, tnij-cie, drżyj-my, drżyj-cie, kupuj-my, kupuj-cie.*

Imiesłów teraźniejszy czynny.

§ 395. Imiesłów teraźniejszy czynny nieodmienny kończy się na *-ąc,* odmienny ma końcówki *-ący, -ąca, -ące.* Nieodmienny używa się w znaczeniu przysłówka, to jest bez różnicy rodzajów i liczb, np. *czytam, siedząc, czytała siedząc, czytacie siedząc* itp.; imiesłów odmienny w użyciu i w odmianie nie różni się niczym od przymiotnika. Odmienia się według deklinacji zaimkowej przymiotników: *niosący, niosącego, niosącemu..., niosąca, niosącej...* itd. (ob. § 305).

Imiesłów teraźniejszy bierny.

§ 396. Imiesłów teraźniejszy bierny posiada końcówkę *-omy, -oma, -omy.* Dziś ma znaczenie przymiotnika, np. *wiadomy, widomy, świadomy, kryjomy, znikomy, znajomy, rzekomy, łakomy, ruchomy,* jako też *rodzimy.* Tak samo jak inne imiesłowy odmienne, odmienia się on według deklinacji zaimkowej przymiotników.

Pierwotną jednak deklinacją tego imiesłowu była deklinacja rzeczownikowa przymiotników (ob. § 300). Ślady tej deklinacji pozostały: 1) w wyrażeniach przysłówkowych: *wiadomo, rzekomo, ruchomo,* które są dawnymi mianownikami rodzaju nijakiego: 2) w przymiotniku *świadom, nieświadom;* 3) w wyrażeniu *pokryjomu,* które jest dawnym celownikiem deklinacji rzeczownikowej z przedrostkiem *po-.*

Imiesłów teraźniejszy bierny w innych językach słowiańskich zachował swą żywotność, w języku polskim jest już formą nieżywą i ogranicza się tylko do przykładów powyżej wymienionych.

Osnowy bezokolicznika.

§ 397. Do osnowy bezokolicznika należą formy: bezokolicznika, imiesłowu przeszłego czynnego, imiesłowu zaprzeszłego, imiesłowu przeszłego biernego, oraz staropolskiego czasu przeszłego, zwanego aorystem.

Nadto osnowę bezokolicznika mają formy złożone (czas przeszły, czas przyszły, tryb warunkowy, oraz odmiana strony biernej słowa), gdyż jedną z ich części składowych stanowi imiesłów przeszły czynny.

Bezokolicznik.

§ 398. Bezokolicznik ma w języku polskim stałą końcówkę *-ć*. Jeśli osnowa bezokolicznika kończyła się na spółgłoskę twardą przedniojęzykową, uległa ona zmiękczeniu przed końcówką *-ć;* np. od osnów: *nies-, wiez-, pas...*, mamy bezokolicznik: *nieść, wieźć, paść.*

Osnowy bezokolicznika, zakończone na *t* (plet-), oraz *d* (kład-), już w języku prasłowiańskim wymieniły tę spółgłoskę przed końcówką bezokolicznika prasłowiańskiego *-ti* na *s*. Powstała stąd grupa *sti* w języku polskim zmieniła się następnie na *ści*, a po zaniku końcowego *-i* pozostało *-ść (plet-ti—plesti—pleści—pleść)* (ob. § 144).

Słowa konjugacji I-ej mające osnowę, zakończoną spółgłoską tylnojęzykową *k, g,* wskutek zmian fonetycznych (§ 143) kończą się w bezokoliczniku na *-c*, np. *piec, móc* (osnowa bezok. *piek-, mog-*).

Imiesłów przeszły czynny.

§ 399. Imiesłów przeszły czynny kończy się na: *-ł,- ła*, *-ło*, dodawane do osnowy bezokolicznika: *zgadł*, *zgadła*, *zgadło; bił*, *biła*, *biło*. Od tego imiesłowu tworzą się formy czasu przeszłego, oraz czasów złożonych: *zgadł-em*, *czytali-śmy*, *był-bym*, *będę czekał* itp.

Końcówki mianownika liczby pojedyńczej i mnogiej tego imiesłowu (innych przypadków nie było nigdy) wskazują, że należą one do deklinacji rzeczownikowej: *słysza-ł*, *słysza-ł-a*, *słysza-ł-o*, *słysze-l-i*, *słysza-ł-y*.

Istniała jednak i dziś istnieje dla niektórych imiesłowów deklinacja zaimkowa z zakończeniem mianownika liczby pojedyńczej: *-ły*, *-ła*, *-łe*, np. *zwiędły*, *zwiędłego*,... *uschły*, *zziębły*, *posiwiały*, *zapadły*, *upadły*, *wzniosły*, *poległy*, *ostygły*, *zgniły*, *zubożały*, *posiwiały*, *śmiały*, *zmarły; wytrzymały*, *trwały*, *biegły*, *stały*, *czuły*... Mają one znaczenie przymiotników.

Imiesłów zaprzeszły.

§ 400. Imiesłów zaprzeszły (czynny) kończy się w słowach z osnową bezokolicznika samogłoskową na *-w-szy*, w słowach z osnową spółgłoskową na *szy*; np. *poda-w-szy*, *zrobi-w-szy*, *wykłu-w-szy*,... *przyniós-szy*, *przyszed-szy*, *zdar-szy*; w ostatnich pisze się *-łszy* pod wpływem form imiesł. czynnego na *-ł (szed-ł: szed-ł-szy)*.

Imiesłów przeszły bierny.

§ 401. Imiesłów przeszły (bierny) posiada trzy zakończenia:

1) *-ny*, *-na*, *-ne* (liczba mnoga: *-ni*, *-ne)*, np. *słucha-ny*, *widzia-ny*... *słucha-ni*, *słucha-ne*...

2) *-eny*, *-ena*, *-ene* (liczba mnoga: *-eni*, *-ene)*, które to *-en* pod wpływem następującego przedniojęzykowego

twardego *-n-* zmieniło się na *-on-* (obacz § 117); np. *niesi-ony*, *niesi-eni*, *chwal-ony*, *chwal-eni*...

3) *-ty*, *-ta*, *-te* (liczba mnoga: *-ci*, powstałe z *-t-i)*, np. *bi-ty*, *bi-ta*, *bi-te*, *my-ty*, *a*, *e*, *ciągnię-ty*, *skry-ty*,... *bici*, *skryci*, *bite*, *skryte*...

Odmiana tych imiesłowów jest zaimkowa. Że pierwotnie istniała odmiana rzeczownikowa, pouczają nas jej formy, zachowane w takich wyrażeniach jak: *chwalono*, *oddano*, *wybito*, *wydarto*, *zburzono*, które dziś nabrały znaczenia czynnego nieosobowego; dawniej zaś pojmowane były jako wyrażenie bierne dla osoby 3-ej: *miasto jest zburzono*, *powiedziano jest*...

Aoryst.

§ 402. Czas przeszły chwilowy czyli aoryst, już w najdawniejszych zabytkach języka polskiego był rzadko używany.

Najdłużej formy tego czasu używały się od słowa *być*. Odmiana aorystu tego słowa była następująca:

	L. pojed.	L. podw.	L. mnoga.
Osoba 1.	by-ch	by-chwa	by-chom
„ 2.	by	by-śta	by-ście
„ 3.	by	by-śta	by-chą.

Formy te, spotykane u pisarzów do wieku XVII, służyły do wyrażenia trybu warunkowego, np. *bych był*, *zrobił bych*...

Jednocześnie, już od wieku XV, powyższe formy aorystu zmieniały swoje końcówki na inne pod wpływem czasu teraźniejszego *(-m*, *-ś...)*.

Wskutek tego weszły następnie w użycie formy:

	L. pojed.	L. mnoga.
Osoba 1.	by-m	by-śmy
„ 2.	by-ś	by-ście
„ 3.	by	by.

Formy te do dziś dnia używają się jako pomocnicze przy tworzeniu trybu warunkowego: *wziąłbym*, *słuchałbyś*, *mógłby*, *robilibyśmy*, *zjedlibyście*, *daliby* (ob. § 407).

W narzeczach śląskich osoby pierwsze obu liczb czasu przeszłego mają końcówkę dawnego aorystu: *robiłech*, *bylichmy;* końcówki te używają się zresztą nie tylko dla czasu przeszłego, ale wogóle jako cecha osoby pierwszej: *samach jest*, *samech biedny*. Podobnie w gwarach góralskich małopolskich.

W mowie górali zakopiańskich końcowe *-ch* bywa zastępowane brzmieniem *-k*, wskutek tego słyszymy formy osoby 1-ej: *widziałek*, *nie mógek znaleźć*, *przysełek* itp.

W gwarze warmińskiej końcówka *-ch* oznacza stosunek warunkowy: *jabych to kupsiuł*, *kebym mniał psieniądze.*

Czasy złożone.

§ 403. Oprócz form prostych, strona czynna słowa posiada jeszcze formy złożone albo opisowe, do których należą:

1) czas przeszły *(byłem*, *widziałem);*

2) czas zaprzeszły *(zrobiłem był*, *przyrzekł był);*

3) czas przyszły słów niedokonanych *(będę bić*, *będę pisał);*

4) tryb warunkowy *poszedłbym*, *byłbym wziął);* oraz wszystkie formy strony biernej słowa.

Czas przeszły.

§ 404. Dzisiejsze formy czasu przeszłego, np. *miałem*, *wypiłeś*... są niezłożone, końcówki ich jednak są ruchome i mogą się łączyć z innymi wyrazami zdania, przed słowem położonymi, np. *tyś to zrobił, dlaczegoście nie przyszli?*...

Dzieje się to dla tego, że pozorne te dziś końcówki czasu przeszłego *(-m*, *-ś*, *-śmy*, *-ście)* są tylko pozostałością osobnych wyrazów: *jeśm*, *jeś*, *jeśmy*, *jeście* i formy czasu przeszłego były formami złożonymi z dwu wyrazów: z imiesłowu przeszłego czynnego (na *-ł)* i czasu teraźniejszego słowa *być*. Takie formy jak: *przysiągł*

jeśm, poznała jeśm, weszła jeś, zdobyli jeście... spotykamy w zabytkach języka polskiego wieku XIV do XVI.

Z czasem formy słowa posiłkowego połączyły się ściślej z imiesłowem, tworząc tylko jakby końcówki, przyczym w 3-ej osobie obu liczb ślad słowa posiłkowego zaginął zupełnie i pozostał tylko sam imiesłów.

Końcówki dzisiejsze czasu przeszłego są następujące:

	L. pojed.	L. mnoga.
Osoba 1.	*-em (-m)*	*-śmy*
„ 2.	*-eś (-ś)*	*-ście*
„ 3.	—	—

Czas zaprzeszły.

§ 405. Czas zaprzeszły jest formą złożoną z czasu przeszłego odmienianego słowa i imiesłowu przeszłego słowa *być*, np. *posłałem był*, *uczynili byli*. Formy tego czasu są w dzisiejszym języku bardzo rzadkie.

Czas przyszły.

§ 406. Czas teraźniejszy słów dokonanych ma znaczenie czasu przyszłego, np. *zrobię*, *napiszę*, *wyślemy*...

Słowa zaś niedokonane mają dla czasu przyszłego oddzielną formę, złożoną z dwu wyrazów: ze słowa posiłkowego: *będę*, *będziesz*... i bezokolicznika danego słowa; np. *będę pilnować*, lub *pilnować będę*. Prócz tego zupełnie to samo znaczenie czasu przyszłego wyraża forma złożona ze słowa *będę* i imiesłowu danego słowa: *będę czytał*, *będziesz pisał*, *będziemy chodzili* (ale nigdy: czytał będę).

Tryb warunkowy.

§ 407. Czas teraźniejszy trybu warunkowego tworzą formy złożone z imiesłowu przeszłego na *ł* danego słowa i odmiany: *bym*, *byś*, *by*, *byśmy*, *byście*, *by* (ob. § 402),

np. *siedziałbym*, *uczyłbyś się*, *zdążylibyście*, *nigdybym się tego nie spodziewał* itp.

§ 408. Czas przeszły trybu warunkowego ma formy złożone z czasu teraźn. trybu warunk. i imiesłowu *był*, *była*, *było*, *byli*, *były*; np. *niósłbym był*, *byłbym niósł*, *gdybym była wzięła*, *gdybym był przewidział*. Służy on do wyrażenia czynności, której wykonanie w chwili obecnej jest już niemożliwe.

Strona bierna słowa.

§ 409. Strona bierna słowa ma w języku polskim postaci złożone z odpowiednich form słowa *być* i z imiesłowu przeszłego biernego na *-ny* lub *-ty*; np.:

Bezokolicznik:	być	ranionym,	być zajętym
Czas teraźniejszy:	jestem, -eś...	raniony,	zajęty, -a, -e
Czas przeszły:	byłem, -eś...	raniony,	zajęty, bity
Czas przyszły:	będę	raniony	zajęty
Tryb warunkowy:	byłbym, -byś...	raniony	zajęty
Tryb rozkazujący:	bądź, -my, -cie	raniony, -eni	zajęty -ci
Imiesłów teraźn.:	będąc	raniony	zajęty
Imiesłów przeszły:	—	raniony	zajęty.

Przy słowach częstotliwych zamiast form słowa *być* używa się słowa *bywać*... np. *bywam zapraszany*, *bywał odsyłany*... Przy słowach dokonanych używają się często formy słowa *zostać*, np. *zostałem przekonany*, *zostałeś wybrany*...

Imiesłów bierny odmienianego słowa używa się zawsze w mianowniku: *jestem proszony*, *byłeś wezwany*, *będzie widziany*... (nigdy zaś: jestem proszonym, wezwanym!). Tylko w bezokoliczniku używają się formy narzędnika, np. *być pilnowanym*, *być pytanym* itp.

SKŁADNIA.

§ 410. Składnią nazywa się część gramatyki, która uczy o zdaniu, jego budowie, częściach składowych i ich wzajemnym stosunku.

Co to jest zdanie, jakie są główne części zdania, co nazywamy zdaniem nierozwiniętym i rozwiniętym — o tym była mowa w wiadomościach wstępnych (ob. § 6 i nast. do § 12).

Teraz rozpatrzymy szczegółowo znaczenie różnych wyrazów, jako części zdania rozwiniętego, a następnie poznamy różne rodzaje zdań. Rzecz całą zamkniemy w dwu głównych działach: I, o zdaniu pojedyńczym i II, o zdaniu złożonym.

I. ZDANIE POJEDYŃCZE.

Słowo w zdaniu.

§ 411. Wiemy już, że nie każdy wyraz, ani też nie każdy szereg wyrazów wypowiada pewną myśl czyli tworzy zdanie. Tak np. wyrazy: *biały dom; domowe zacisze; cicho; cisza; drzewo; drewniany; drzewny; drwalnia* nie wyrażają żadnej myśli, nie są zdaniami ale tylko nazwami (wyobrażeń) pewnych przedmiotów

lub pojęć; wyrazy natomiast: *bieleje* (dom); *wyrosło* (drzewo); *złamałem* (drewniany nóż), nie są wprawdzie same przez się zdaniami, ale wypowiadają pewien sąd, czyli coś orzekają.

Łatwo spostrzec, że wyrazami orzekającymi mogą być tylko słowa, bo te tylko wyrażają czynność lub stan, a orzekanie jest właśnie wydawaniem sądu czyli określaniem stanu lub czynności.

§ 412. Każde zdanie wyraża jakąś myśl, jakiś sąd o stanie czegoś lub czynności, czyli każde zdanie orzeka coś, a zatym w każdym zdaniu musi się znajdować słowo (konjugująca się forma słowa), bo tylko słowo może być wyrazem orzekającym. Np. wyrażenia: *Zawróciwszy z pośpiechem do domu. Chodzić bosymi nogami po rozgrzanym piasku. Zająć się pouczającą książką* itp. — nie są zdaniami, bo nie zawierają konjugującej się formy słowa (lecz imiesłów lub bezokolicznik), nic zatym wyrazami tymi się nie orzeka, czyli nie wyraża się żadnej myśli.

Natomiast zdaniem będzie: *Zawróciłem z pośpiechem do domu*, *Chodziłeś bosymi nogami po rozgrzanym piasku* itp.

Orzeczenie właściwe

§ 413. Jeżeli orzeczenie myśli wyrażone jest orzeczeniem zdania, złożonym z kilku wyrazów, to ze względu gramatycznego (składniowego) najważniejszy z tych wyrazów uważamy za orzeczenie właściwe, a resztę wyrazów orzeczenia nazywamy wyrazami określającymi lub dopełniającymi orzeczenie właściwe.

Najważniejszym wyrazem orzeczenia kilkowyrazowego jest naturalnie wyraz orzekający, a więc forma słowa konjugująca się; to też formę słowa konjugującą się nazywamy orzeczeniem właściwym.

Np. w zdaniach: *Cisza ogromna namiot nasz zaległa.* Słowacki. *Straszna rozpacz nim miota.* Fredro. *Czas lasem okrył ostatki ruiny.* Goszczyński;

orzeczeniami zdań są:

namiot nasz zaległa;—nim miota;—lasem okrył ostatki ruiny;

a orzeczeniami właściwymi są:

zaległa; — miota; — okrył;

pozostałe zaś wyrazy orzeczenia nazywamy wyrazami dopełniającymi lub określającymi orzeczenie właściwe.

Forma orzeczenia właściwego.

§ 414. Orzeczeniem właściwym może być:

1) konjugująca się forma każdego słowa:

Płomień świecy *oświetlał* łóżko. Sienkiewicz. Dziwnie wówczas *wyglądała* pracownia. Sienkiewicz. Nowa fala łez *napłynęła* jej do oczu. Sienkiewicz. Burza *kręci się* czarnymi wiry. Sienkiewicz. *Widzisz* tę małą rzeczułkę w dolinie. Słowacki. Lecz gdzież *jest* Hetman? Słowacki. W szczęściu wszystkiego *są* wszystkich cele. Mickiewicz.

Orzeczenie właściwie nieraz bywa opuszczane, gdy pozostałe wyrazy już dostatecznie wypowiadają myśl, np. *Tak więc ciągle z burz na burze wśród błyskawic po otchłani.* Krasiński. *Razem młodzi przyjaciele!* Mickiewicz. Najczęściej zdarza się to z orzeczeniem: jest, był..., znajduje się, np. *U stóp moich kraina dostatków i krasy.* Mickiewicz. *Oto przy brzegu czajka hetmana.* Słowacki.

2) konjugująca się forma słowa *być* w połączeniu z imieniem:

Zdradą jest litość twoja. Korzeniowski. Ona *była* domu mego *panią*. Słowacki. *Jestem* twój *stryj*. Mickiewicz. Zosia *nie będzie*, prawda, *partja* posażna, ale też *nie jest* z lada wsi, lada *szlachcianka*, idzie z jaśnie wielmożnych, *jest wojewodzianka*. Mickiewicz.

Dzielne było natarcie. Malczewski. *Zacne są* twoje sprawy. Kochanowski. Pogoda *jest niepewna*. Droga *była męcząca*. Bóg *jest wszechmogący*. *Grecy byli wielkim narodem*.

Formę słowa *być* nazywamy w tych razach *łącznikiem*, a imię (rzeczownik lub przymiotnik) — *orzecznikiem rzeczownym lub orzecznikiem przymiotnym*.

Orzecznik rzeczowny bywa najczęściej użyty w formie narzędnika, często jednak i w formie mianownika. Orzecznik przymiotny zawsze ma formę mianownika.

Orzecznikiem też może być rzeczownik w dopełniaczu, lub z przyimkiem, bezokolicznik słowa, np. Sprawa jest *wielkiej wagi*. Korzeniowski. To człowiek *słabego charakteru*. Tu wszystko *na większą skalę*. Tarnowski. Rozpaczać *jest to* zło *przydawać* do zła. Mickiewicz.

Łącznik najczęściej bywa opuszczany; np. Cnota *skarb* wielki, cnota *klejnot* drogi. Kochanowski. Wyście jako góry, z których rzeki i zdroje wytryskają, a my *jako pola*, które się onymi rzekami polewają i chłodzą. Skarga. Twoje nadzieje — *to gruszki* na wierzbie. Korzeniowski. Wiek człowieka *krótki*, dni jego *wątłe* i *niepewne*. Korzeniowski. Polak *mądr* po szkodzie. Kochanowski. Lecz wszystko świeckie dziś *pełne* podłości. Krasiński.

Oprócz słowa *być* w znaczeniu łącznika występują słowa: *stać się*, *robić się*, *czynić się*, *zostać*, *zwać się*, *nazywać się*, *zdawać się*, *urodzić się*, np. *Uczniami się* moimi *nie zowcie*. Skarga. Smutek *smutkiem zo-*

stanie. Mickiewicz. Krzyże *stały się* jeszcze *bledsze.* Sienkiewicz. Brat *został rolnikiem.* Wszystko *zdało się snem* w cichym lesie. Słowacki.

Orzecznik po słowach powyższych używa się zawsze w narzędniku; wyjątkowo po słowie *nazywać się* następuje imię własne w mianowniku, np. Ta karczma *Rzym się nazywa.* Mickiewicz.

3) bezokolicznik słowa lub forma nieosobowa słowa, np. *Słychać* krzyk w karczmie, *widać* w plebanji świece. Mickiewicz. *Zdarto* żagle. Mickiewicz (ob. § 420, Zdania bezpodmiotowe).

Podmiot właściwy.

§ 415. Podobnie jak orzeczenie także i podmiot myśli może być wyrażony podmiotem zdania, złożonym z jednego wyrazu, albo też złożonym z kilku wyrazów (w zdaniu rozwiniętym). Np. *Słowo* stało się ciałem. Koronę da nam *ten rycerski bój.* Romanowski. Ze względów gramatycznych (składniowych) jeden z tych wyrazów, a mianowicie najważniejszy, nazywamy podmiotem właściwym, resztę zaś wyrazów określeniami podmiotu właściwego.

Np. w zdaniach:

We mnie brzmią głosy nieznanej wam pieśni. Krasiński. *Ich konie w żelaznym okryciu na boje ich niosły.* Pajgert. *I znowu sercu ciąży jakieś brzemię.* Ujejski. *Umilkła ptasząt gromada skrzydlata.* K. Gaszyński;

podmiotami zdania są:

głosy nieznanej wam pieśni; — ich konie; — jakieś brzemię; — gromada skrzydlata ptasząt;

a podmiotami właściwymi są:

głosy; — konie; — brzemię; — gromada.

Forma podmiotu właściwego.

§ 416. Podmiotem właściwym bywa:

1) rzeczownik, przymiotnik, zaimek, liczebnik w mianowniku:

Dał się słyszeć tępy *szczęk* żelaza o żelazo. Sienkiewicz. Huczy *woda* po kamieniach. Asnyk. Wiódł *ślepy* kulawego. *Nikt* nie woła. Mickiewicz. *Sześć* podzielone przez dwa daje trzy.

2) bezokolicznik słowa:

Co innego jest rzeczy nowe *budować*, a co innego od wieków zbudowane *przerabiać*. Skarga. *Rozpaczać* jest to zło przydawać do zła. Mickiewicz.

3) każda inna część mowy, użyta w znaczeniu podmiotu:

Dzisiaj nasze, a *jutro* może być cesarskie. Korzeniowski. „*Święty Boże*" rozległo się wśród huku strzałów. Kraszewski. To *niegdyś* było wczoraj. Krasiński.

Podmiot gramatyczny.

§ 417. Gdy podmiot właściwy wyrażony jest w jednej z form powyższych, nazywamy go podmiotem gramatycznym. Podmiotem gramatycznym nazywamy taki podmiot właściwy (najważniejszy wyraz podmiotu zdania), od którego jednocześnie zależą wszystkie wyrazy określające podmiot właściwy. Np. w zdaniu: *dał się słyszeć tępy szczęk żelaza o żelazo*, podmiotem zdania są wyrazy: *tępy szczęk żelaza o żelazo*, podmiotem właściwym jest wyraz: *szczęk*, a od tego wyrazu zależą określenia podmiotu zdania, a mianowicie:

jaki szczęk? — tępy;
czego szczęk? — żelaza.

Podmiot logiczny.

§ 418. Gdy w zdaniu podmiot właściwy (najważniejszy wyraz podmiotu zdania) zależy od innego wyrazu podmiotu zdania (a więc od wyrazu określającego podmiot właściwy), wówczas podmiot właściwy nazywamy podmiotem logicznym; a wyraz określający go, od którego on zależy, nazywa się podmiotem gramatycznym.

Np. w zdaniu:

Troje nas było w tym gockim kościele. Krasiński; podmiotem zdania są wyrazy:

troje nas;

podmiotem właściwym (najważniejszym wyrazem podmiotu zdania) jest wyraz *nas*, a zależy on gramatycznie od podmiotu gramatycznego: *troje.*

Zdanie: *Sto lat mijało*, ma za podmiot logiczny: *lat*, a za podmiot gramatyczny: *sto.*

Zdanie: *Będzie trochę krzyku i płaczu* (Sienkiewicz) ma za podmiot logiczny: *krzyku i płaczu*, a za podmiot gramatyczny: *trochę.*

§ 419. Podmiotem logicznym nazywamy też podmiot właściwy, o ile jest on imieniem, ale nie w mianowniku; np.

Niemasz teraz prawdziwej przyjaźni na świecie. Mickiewicz. *Prostoty i szczerości między ludźmi niemasz.* Skarga. *Już się ma pod koniec starożytnemu światu.* Krasiński. *Codzień władzy królewskiej ubywa, a ludzkiej śmiałości i nadętości przybywa.* Skarga. *Ludzi skrzętnych się namnożyło.* Kochanowski. *Źle się nam dzieje. Dobrze mi się spało.*

W powyższych zdaniach podmiotu gramatycznego niema wcale.

Zdania bezpodmiotowe.

§ 420. Są wreszcie zdania, w których także nie znajdujemy podmiotu gramatycznego, a i podmiot logiczny nie jest wyrażony żadnym wyrazem, można się go tylko czasem domyślać.

Np. *Dokoła gęste postawiono straże.* Kondratowicz. *Zwolniono konie, puszczono na paszę, odjęto hełmy, odpięto pałasze.* Kondratowicz. *Kazano w kraju niewinnej dziecinie modlić się za mnie codzień.* Słowacki. *Na starej wieżycy wiało pustkowiem i śmiercią.* Kraszewski. *W szlachcicu jękło.* Sienkiewicz. *Zaczęło się od utraty prowincji, a skończy się Bóg wie na czym.* Sienkiewicz. *Ze szlachtą nie tak poszło łatwo.* Kraszewski. *Słychać krzyk w karczmie, widać na plebanji świece.* Mickiewicz. *Szczerego śmiechu nie powstrzymać mocą.* Kondratowicz. *W miasteczku ciemno i gwarno.* Słowacki. *Pusto — smutno — tęskno w bujnej Ukrainie.* Malczewski.

W zdaniu: *dokoła gęste postawiono straże*—można domyślać się podmiotu: *wodzowie, władze wojskowe;* w zdaniu: *zwolniono konie* itd. — podmiotu: *żołnierze, rycerze;* w zdaniu: *kazano w kraju niewinnej dziecinie modlić się za mnie* domyślamy się podmiotu: *krewni, przyjaciele, rodacy* itd. W każdym razie zdania te są bezpodmiotowe, bo podmiot nie jest w nich wcale wyrażony, a domyślać go się można nie zawsze i tylko ogólnie. Zawierają one tylko wyraźne orzeczenie zdania.

§ 421. Orzeczeniem właściwym w zdaniu bezpodmiotowym bywa najczęściej:

1) imiesłów przeszły bierny w formie nieosobowej (właściwie w formie mianownika liczby pojedyńczej rodzaju nijakiego): *Zwolniono konie, puszczono na paszę, odjęto hełmy, odpięto pałasze.* Kondratowicz. *Zdarto żagle.* Mickiewicz.

2) druga osoba liczby pojedyńczej, użyta w wyrażeniach ogólnych:

Cierpliwością i pracą dobijesz się celu. Przysłowie. *Głupiego nie przekonasz.*

3) trzecia osoba liczby pojedyńczej, użyta nieosobowo (w czasie przeszłym rodzaj nijaki):

Na płacz mi się zbiera. Błyska się. Trzy dni bez ustanku padało. Oziębi się. Jutro wypogodzi się zupełnie. W krzakach czasem zaszeleściało. Kraszewski.

4) bezokolicznik:

Słychać wesołe pląsy i śpiewanie. Brodziński.

5) łącznik *jest* (najczęściej opuszczany), *było*, *będzie*—z przysłówkiem lub wyrażeniem przysłówkowym:

Wszędzie dobrze, ale w domu najlepiej. Trzeba z żywymi naprzód iść. Asnyk. *Nie czas żałować róż.* Słowacki. *Coraz weselej od pieśni.* Romanowski.

Zdania bezpodmiotowe pozornie.

§ 422. Są zdania, które napozór składają się tylko z orzeczenia zdania, podobnie jak zdania bezpodmiotowe (§ 420), w rzeczywistości zaś są one podmiotowe i to z podmiotem gramatycznym. Podmiot jednak gramatyczny takich zdań wyrażony jest nie osobnym wyrazem, ale końcówką osobową słowa (orzeczenia właściwego), np.

Pomordowanych znów widziałem w śnie. Romanowski, = *Ja* widziałem..., *Począł rozmyślać o swojej zmarłej.* Sienkiewicz, = *On* począł... *Widzisz to słońce w niebie lazurowym.* Słowac. = *Ty* widzisz...

Zgoda orzeczenia z podmiotem.

§ 423. Jeden i ten sam podmiot może mieć różne formy orzeczenia, np. *dąb rośnie* (formą orzeczenia jest forma osobowa słowa), *dąb jest spróchniały* (formą orzeczenia jest łącznik z orzecznikiem) itp. Wyrażenie orzeczenia czy to formą osobową (konjugującą się) słowa, czy też orzecznikiem i łącznikiem (ob. § 414) nie jest zależne od podmiotu, ale sama forma słowa w orzeczeniu jest pod względem osoby, liczby i rodzaju ściśle uzależniona od podmiotu, a mianowicie:

1) forma osobowa (konjugująca się) słowa w orzeczeniu a także łącznik używa się w tej liczbie, w jakiej użyty jest podmiot właściwy:

Słońce (liczba pojed.) *świeci* (liczba pojed.). *Kwiaty* (liczba mnoga) *pachną* (liczba mnoga). *Sumienie* (liczba pojed.) *jest* (licz. poj.) *sędzią człowieka. Zwierzęta domowe* (liczba mnoga) *są* (l. mn.) *pożyteczne.*

Przytym jeśli podmiotem właściwym jest zaimek osobowy *ja*, forma osobowa lub łącznik używa się w osobie pierwszej, gdy podmiotem jest zaimek osobowy *ty* — w osobie drugiej, w pozostałych razach — w osobie trzeciej;

Ja (os. 1-sza l. poj.) *skarżyć nie mam* (os. 1-sza l. poj.) *prawa.* Mickiewicz. *Ja* (liczba pojed.) *jestem* (licz. poj. os. 1-sza) *Pan Bóg twój. Ty* (osoba 2-ga) *jesteś (*osoba 2-ga) *jak zdrowie.* Mickiewicz. *Wyskoczym i my* zza murów. Sienkiewicz. *(My* 1-sza osoba l. mn., *wyskoczym* 1-sza osoba l. mn.). *Tylko drzewa* (l. mn.) *szumią* (l. mn., osoba 3-cia) *wokoło domu.* Mickiewicz.

Gdy forma osobowa lub łącznik użyte są w czasie przeszłym (widziałem, widziałeś...), lub przyszłym (niedokonanym: będę widział, widziała...), wówczas rodzaj jej stosuje się do rodzaju podmiotu właściwego:

Bóg (rodz. męski) *mi odmówił* (rodzaj męski) *tej anielskiej miary*. Krasiński. *Burza* (rodz. żeński) *całe zniweczyła* (rodz. żeński) *żniwo*. Asnyk. *Serce* (rodz. nijaki) *poczęło* (rodz. nijaki) *mu bić* niespokojnie. Sienkiewicz. *Na murach pancerni przysiedli* (rodz. męski, końcówka osobowa) *stróżowie* (rodz. męski, rzeczown. osobowy); *łby wsparli* (rodz. męski, końcówka osobowa) na szpadach. Wyspiański. *Położyły* (rodz. żeński) *płótno szare na murawie* gospodynie (rodz. żeński). Baliński. *Wtym ozwały się* (rodzaj męski, końcówka rzeczowa) *bębny* (rodz. męski, rzeczownik nieosobowy). Mickiewicz. *Słowa* (rodz. nij.) *jak węże skórą szeleściły* (rodz. nij.) *suchą*. Słowacki. *Krzyże* (rodz. męski, rzeczownik nieosobowy) *stały się* (łącznik, rodz. męski, końcówka rzeczowa) *jeszcze bledsze*. Sienkiewicz.

2) orzecznik przymiotny stosuje się do rodzaju i liczby podmiotu właściwego.

Tu las (rodz. męski, liczba pojed.) *był rzadszy* (rodz. męski, licz. poj.). Mickiewicz. *Droga* (rodz. żeński, licz. poj.) *jest piaszczysta* (rodz. żeński, licz. pojedyńczej) itd.

Pozatym ani orzeczanie ani orzecznik nie są uzależnione od podmiotu.

Uwaga. O przypadku, w jakim kładzie się orzecznik rzeczowny i przymiotny ob. § 414.

Dopełnienie.

§ 424. Orzeczeniem właściwym zwykle bywa konjugująca się forma słowa (§ 411, 412).

Z nauki o słowach (§ 49—53) wiemy już, że ze względu na znaczenie dzielą się one na różne grupy:

czynne przechodnie: *czytać*, *kochać*...

czynne przechodnie zwrotne: *uczyć się*, *myć się*...

czynne nieprzechodnie: *służyć*, *ubolewać*...

czynne nieprzechodnie zaimkowe: *zrzec się*, *opiekować się*...

nijakie: *spać*, *siedzieć*, *chodzić*...;

wiemy też, że słowa nijakie wyrażają stan jakiejś istoty lub rzeczy, np. *drzewo uschło, kamień leży* i t. d.; a wszystkie słowa czynne wyrażają pewną czynność; wiemy też, że przy słowach czynnych mogą znajdować się wyrazy, oznaczające przedmiot, któremu owa czynność się udziela, a przy słowach czynnych przechodnich zwrotnych taki wyraz znajdować się zawsze musi, np. *kocham siebie, ubieram się*, gdyż bez zaimka *(się, siebie)* słowo to nie ma znaczenia zwrotnego, ale po prostu jest słowem czynnym przechodnim.

§ 425. Jeżeli orzeczeniem właściwym jest konjugująca się forma słowa nijakiego, to może ona dostatecznie wyrażać stan, w jakim znajduje się podmiot zdania, np.

Majowe słonko wesoło świeci.

Stoi wierzba płacząca nad ciemnym jeziorem. Asnyk.

(*Córka*) *około cedru biegała po trawie.* Słowacki.

Litawor chodził po gmachu dokoła. Mick.

I tak Germany wojowali zdawna. Romanowski.

Jeżeli orzeczeniem właściwym jest konjugująca się forma słowa czynnego przechodniego lub nieprzechodniego (z wyjątkiem zwrotnych), to i ona może dostatecznie wyrażać czynność, którą wykonywa podmiot zdania; np.

Ten bronuje, ten obsiewa, a ów orze. Romanowski. *Król rządzi, naród słucha. Szumią liście wiatrem kołysane. Wkrótce po burzy cisza ogromna wśród lasu zaległa.*

Najczęściej jednak przy słowach czynnych znajduje się wyraz, oznaczający przedmiot, na który przechodzi czynność podmiotu zdania (wyrażona orzeczeniem właściwym), np.

Muzyk jakby sam swojej dziwił się piosence. Mickiewicz. *Niech żywi nie tracą nadziei.* Słowacki. *Zawżdym ucho łaskawe nalazł u ciebie.* Kochanowski. *Północ wciska się w izdebkę ciasną.* Kasprowicz. *Łzy po nich spływają rzewne.* Asnyk. *Złotem błyska mewa biała.* Tetmajer.

Otóż to uzupełnienie orzeczenia właściwego nazywa się dopełnieniem.

Znaczenie dopełnienia.

§ 426. Właściwe więc dopełnienie nie jest samodzielną częścią zdania, wyrażającą jakąś odrębną część naszej myśli, jak np. podmiot zdania jest wyrazem podmiotu myśli, a orzeczenie zdania wyrazem orzeczenia myśli; dopełnienie jest niejako częścią orzeczenia właściwego, tworzy z nim jedną całość i razem z orzeczeniem właściwym wyraża to, co mówiący o podmiocie pomyślał.

Dopełnienie należy ściśle do orzeczenia właściwego, albo raczej do tego słowa czynnego, które jest orzeczeniem właściwym w zdaniu. Dopełnienie zależy znaczeniowo od słowa.

§ 427. Z poprzednich rozdziałów (§ 414 i 421) wiadomo, że nietylko konjugująca się forma słowa może być orzeczeniem właściwym, ale też bezokolicznik lub imiesłów; a także, że forma słowna (§ 416) może być podmiotem właściwym. Jeżeli zaś dopełnienie jest dodatkiem, wyrażającym dokładniej czynność słowa czynnego, to powinien on się używać (w razie potrzeby) nie tylko przy konjugującej się formie słowa w znaczeniu orzeczenia właściwego, ale także i w pozostałych razach przy innych formach słowa czynnego, lub też przy formach słowa czynnego, użytego w innym znaczeniu (nie jako orzeczenie właściwe). Rzeczywiście:

1) Dopełnienie przy nieosobowych czyli niekonjugujących się formach słowa w znaczeniu orzeczenia właściwego; np.

Było to dorzucić prochu do ognia. Sienkiewicz. *Blizko drzwi ślad widać nóżki na piasku.* Mickiewicz. *Wam* (gwiazdom) *przeznaczono okrężny ruch.* Miciński. *A poza domem słychać głosy ludzkie. Zdarto żagle. Do stodół zwieziono zboże.*

2) Dopełnienie przy niekonjugujących się formach słowa, należących do orzeczenia zdania; np.

Dziwne uczucie poczęło podnosić włosy na głowie chorego. Sienkiewicz. *Rady zasięgnąć warto u człowieka.* Słowacki. *Usiłowano zapobiec nieszczęściu.*

3) Dopełnienie przy słowie jako podmiocie właściwym:

Dobrze miłować sąsiada. Skarga. *Kochać bliźniego jest przykazaniem boskim.*

Formy dopełnienia.

§ 428. Wśród dopełnień rozróżniamy dopełnienia bliższe i dopełnienia dalsze.

Dopełnieniem bliższym słowa (tylko przy słowach czynnych przechodnich) nazywamy to dopełnienie, które stanie się podmiotem, jeśli zechcemy stronę czynną słowa zmienić na stronę bierną, np. *czytam książkę — książka jest czytana; dotknąć czegoś — coś jest dotknięte; rządzić czymś—coś jest rządzone;* dopełnienie bliższe może znajdować się w bierniku, dopełniaczu albo narzędniku bez przyimka.

Dopełnieniem dalszym słowa (przechodniego lub nieprzechodniego) nazywamy dopełnienie, które nie mo-

że stać się podmiotem strony biernej (słowa nieprzechodnie nie mają wcale strony biernej), np.

Pomagać bliźniemu; — dać bratu (ale: *dać książkę*—dopełnienie bliższe);—*obchodzić kogo; —opowiadać o czym* (ale: *opowiadać co); martwić się czym; zaczynać od czego* itd.

Dopełnienie dalsze może być wyrażone wszystkimi przypadkami (z wyjątkiem mianownika i wołacza) z przyimkiem lub bez przyimka.

Niektóre słowa czynne przechodnie mogą mieć przy sobie dopełnienie bliższe i dopełnienie dalsze, np.

dać bratu książkę; opowiadać coś o kimś; myć się mydłem.

Dopełnienie bliższe.

§ 429. Dopełnieniem bliższym może być:

1) Biernik rzeczownika (lub rzeczownika z przymiotnikiem):

Czystą pszenicę czarna niesie rola. Brodziński. *Całą tu bitwę przesiedziałem.* Korzeniowski. *Tymczasem zorza poczęła rozświecać niebo na wschodzie.* Sienkiewicz. *Pójdźmy na złote żniwo, żnijmy złotą pszenicę, żnijmy złote kłosy.* Klonowicz.

2) Dopełniacz rzeczownika (lub rzeczownika z przymiotnikiem):

Zaraz nabrał fantazji. Sienkiewicz. *O! nie dotykaj jego starej głowy.* Korzeniowski. *Już probowałem rycerskiego chleba.* Słowacki. *Każdej rzeczy pomiernie używaj.* Rej. *Dziś nam szlachectwa przeczą.* Mickiewicz. *Pan sług swoich broni.* Kochanowski.

3) Narzędnik rzeczownika (lub rzeczownika z przymiotnikiem):

Fortuna w bitwach zwycięstwem szafuje. Kochanowski. *Czynami jego powodowała fantazja.* Sienkiewicz. *Pożar nad wioską trząsł całą grzywą płomienia.* Sienkiewicz. *Potrafili obracać tym żelaznym drągiem.* Mickiewicz.

4) Bezokolicznik słowa:

Kornet na głowie zakonnicy poczyna tracić swą białą sztywność. Sienkiewicz. *Wszak nieraz przyrzekałeś grać na mym weselu.* Mickiewicz. *Naucz mnie w świętym żyć zakonie Twoim.* Kochanowski. *Mądremu nie godzi się gniewać.* Mick. *Wyszli nocnymi orzeźwić się chłody.* Mick.

Dopełnienie bliższe w bierniku.

§ 430. Słowa, które wymagają dopełnienia bliższego w bierniku (§ 429, 1), jak np. *widzieć*, *mieć*, *trzymać*, *brać*, *nieść*, *wziąć*, *dać*, *kłaść*, *rzucić*, *schować*, *sprzątnąć*, *znaleźć; poważać*, *szanować*, *czcić*, *kochać*, *lubić*, *nienawidzieć*, *prześladować*, *czuć*, *odczuwać*, *czynić*, *robić* itd., itd.,

użyte z przeczeniem wymagają dopełniacza:

Konrad światowej nie lubił pustoty. Konrad pijanej nie dzielił biesiady. Mickiewicz. *Krzyżackiego gadu nie ugłaszcze nikt.* Słowacki. *Próżny głos nie daje szczęścia.* Sienkiewicz. *Tu nie czuć było wojny, nie słychać gwaru życia.* Kraszewski. *A nie słyszałem jęku ani krzyku.* Słow.

Słowa takie wymagają dopełnienia bliższego w dopełniaczu (rządzą dopełniaczem) nawet wtedy, gdy nie one same użyte są z przeczeniem, ale gdy zależą od słowa, użytego z przeczeniem (lub wyrażającego przeczenie w jakikolwiek sposób), np.

Już Konrad hamować nie zdoła zapędów ludu i nalegań rady. Mickiewicz. *Za Twoim rozkazaniem w brzegach morze stoi, a zamierzonych granic przeskoczyć się boi.* Kochanowski. *Ja nie umiem budować zamków na lodzie.* Korzeniowski. *Nikt ust nie śmiał otworzyć.* Kraszewski.

§ 431. Słowa (bez przeczenia), w jakiejkolwiek użyte postaci, wymagają dopełnienia bliższego zawsze w jednym i tym samym przypadku. Wyjątek stanowi użycie przeczenia (ob. § 430); a oprócz tego użycie danego słowa w formie rzeczownika odsłownego; przytym dotyczy to również tylko dopełnienia bliższego w bierniku.

Np. *budować dom; budując dom, budujący dom, wybudowawszy dom;* ale *budowanie domu; znosić nieszczęście, znosząc nieszczęście, znoszący nieszczęście*, ale: *znoszenie nieszczęścia.*

Jednym słowem: dopełnienie bliższe w bierniku kładzie się tylko przy konjugujących się formach słowa: *kosił siano,* imiesłowach: *ludzie, koszący siano*, albo przy bezokoliczniku: *kosić siano*, użytych twierdząco; w dopełniaczu zaś kładzie się przy rzeczownikach, od tych słów utworzonych: *koszenie siana*, a także przy konjugujących się formach słowa, użytych z przeczeniem: *nie koszą siana*, przy bezokoliczniku, jako dopełnieniu bliższym słowa z przeczeniem: *nie chcieli kosić siana, nie można kosić siana.*

§ 432. Dopełnienie bliższe w dopełniaczu lub narzędniku nie ulega podobnym zmianom; np.

szukam szczęścia, szukając szczęścia, szukać szczęścia;—szukanie szczęścia, nie szukacie szczęścia, nie szukając szczęścia, nie trzeba szukać szczęścia;

kręcili głową, kręcący głową, kręcić głową; — nie chciałeś kręcić głową.

Dopełnienie bliższe cząstkowe.

§ 433. Niektóre słowa, wymagające zwykle przy sobie dopełnienia bliższego w bierniku, niezależnie od przeczenia, używają się też czasem z dopełnieniem w dopełniaczu:

Nalano beczki winem. — Daj mi książkę do czytania. — A posłowie tymczasem wina w kruż nalali, potym królom na ręce wody czystej dali. Kochanowski. *Ja wam zarazę przyniosłem.* Mickiewicz. *Na kominek znieśli łomu.* Pol.

Z przykładów tych widać, że słowa czynne przechodnie, wymagające dopełnienia bliższego w bierniku, mają to dopełnienie w bierniku tylko wtedy, gdy oznacza ono całkowicie przedmiot, na który czynność przechodzi, np. *zjadłem chleb = zjadłem wszystek chleb* (który mi dano, lub też który sobie wziąłem), *wypiłem wodę = wypiłem wszystką wodę* (znajdującą się w szklance); używają jednak dopełniacza jeżeli czynność słowa przechodzi tylko na część przedmiotu, oznaczonego dopełnieniem, np. *zjadłem chleba* (= np. zjadłem cząstkę bochenka), *wziąłem wody* (= np. zaczerpnąłem trochę wody ze studni), *dałem pieniędzy, kupiłem mąki, chleba, mięsa, papieru, przynieśli drzewa, wlej tu wody, brakuje nam jednej książki, udzielił pomocy* itp.

Dopełnieniem bliższym cząstkowym nazywa się dopełnienie bliższe w dopełniaczu, użyte przy słowie, wymagającym zwykle dopełnienia w bierniku, dla wyrażenia, że czynność słowa nie dotyczy całego przedmiotu, oznaczonego dopełnieniem, tylko pewnej jego części.

Dopełnienie dalsze.

§ 434. Dopełnieniem dalszym może być:

1) Biernik rzeczownika (z przyimkiem lub bez): *Srodze go bolała wojna.* Kraszewski. *Fałsz mię mierzi.* Kochanowski. *Wspomniał na dawne lata.* Mickiewicz. *Nie proście Boga o nic dla mnie, tylko o rozum i przebiegłe serce.* Słowacki. *Rozpaczać jest to zło przydawać do zła.* Mickiewicz.

2) Dopełniacz rzeczownika (bez przyimka lub z przyimkiem), np. *Ja mogę ciebie dziś pozbawić życia.* Słowacki. *Dorwał się panicz rządów.* Krasicki. *Gróźb się twych nie boję.* Korzeniowski. *Obroń mię od potwarzy języka zdradnego.* Kochanowski. *Oleńka nie ochłonęła jeszcze ze zdumienia.* Sienkiewicz. *Ty z mojej nędzy nie powinnaś szydzić.* Korzeniowski.

3) Celownik rzeczownika: *Nie daj czasowi nigdy darmo upływać.* Rej. *Bojaźni sercu oczom łez zabronię.* Korzeniowski. *Już rzeź zagraża ptactwu.* Mickiewicz. *Brat przeciw bratu ma podnosić dłonie!* Mick.

4) Narzędnik rzeczownika (z przyimkiem lub bez przyim.), np. *Tam pożar grozi śmiercią i zniszczeniem.* Korzeniowski. *Płakał ojciee łakomy nad synem rozrzutnym.* Krasicki. *Przed Tobą nieprzyjaciel Twój się nie uchroni.* Kochanow. *Ze śmiercią nieraz spotkałem się zblizka.* Mickiew. *Co stało się z Wenedów ludem.* Słowacki. *Pewnie i ona nie ujmie się za tobą.* Sienkiewicz.

5) Miejscownik rzeczownika z przyimkiem: *O własnym szczęściu niechaj sam stanowi.* Brodziński. *Czyż już o mojej zwątpiłeś odwadze?* Korzeniow. *Moc ducha na jedności zależy.* Mochnacki. *Przy sławie ma każdy mocno stać.* Rej.

Dopełnienia przymiotników.

§ 435. Wiemy, że słowa i rzeczowniki odsłowne mają przy sobie dopełnienie czy to w bierniku (np. budować dom), czy w dopełniaczu (budowanie domu), lub też w innym przypadku (§ 431). Prócz tego są także pewne przymiotniki, które wymagają po sobie dopełnienia w bierniku, dopełniaczu lub innym przypadku. A mianowicie:

1) Dopełnienia w bierniku wymagają: *wart: wart złotówkę (nie wart złotówki)*, *winien: Winnam wam życie moje i córki jedynaczki.* Kraszewski.

2) Dopełnienia w dopełniaczu wymagają przymiotniki:

bliski, *daleki*, *ciekawy*, *pamiętny*, *świadomy*, *pewien*, *żądny*, *chciwy*, *pełen*, *syt*, *zdolny*, *godzien*, np. *bliski celu*, *chciwy bogactw*, *pełen odwagi; Boś zewsząd godzien mojej czci i wiary.* Mick. *Młody lis, nieświadomy myśliwych rzemiosła.* Krasicki. *Miecz wojny chciwy.* Piotr Kochanowski. *Oczy pełne smutku i wzgardy obrócił.* Mick. *A ziemia nieprzebranej łaski Bożej syta.* J. Kochanowski.

3) Dopełnienia w celowniku wymagają:

pożyteczny, *pomocny*, *szkodliwy*, *potrzebny*, *przyjemny*, *przykry*, *przyjazny*, *przychylny*, *rad*, *wrogi*, *posłuszny*, *podległy*, *powolny*, *wiernny*, *wdzięczny*, *dostępny*, *bliski*, *pokrewny*, *równy*, *wspólny*, *właściwy*, *znajomy*, *wiadomy*, *wrodzony*, *przeznaczony*, *oddany*, np.

Pan Podstoli rad był każdemu w swoim domu. Krasicki. *Cały dom mój będzie posłuszny ski-*

nieniu twej woli. Korzeniowski. *Dziaduniowi za błogosławieństwo wdzięczny jestem.* Słowacki. *(Rycerz) odbiera hołdy książęciu powinne.* Mick.

4) Dopełnienia w narzędniku wymagają:

zajęty, *pokryty*, *uderzony*, *przestraszony*, i inne imiesłowy w znaczeniu przymiotników, utworzone od słów rządzących narzędnikiem, np. *zajęty pracą*, *pokryty pyłem*, *uderzony tak niezwykłym zjawiskiem*, *przejęty głębokim szacunkiem* itp.

Określenia.

§ 436. Oprócz dopełnień przy podmiocie zdania rozwiniętego mogą się znajdować wyrazy określające podmiot właściwy, np. w zdaniu:

Wielką jest zaletą śmiało i zawsze mówić prawdę.

Podmiot *śmiało i zawsze mówić prawdę* zawiera:

1) podmiot właściwy: *mówić*,

2) dopełnienie bliższe: *prawdę*,

3) wyrazy określające podmiot właściwy: *śmiało* (jak mówić?); *zawsze* (kiedy mówić?).

Podobnie w orzeczeniu zdania rozwiniętego oprócz orzeczenia właściwego i jednego lub paru jego dopełnień mogą się znajdować wyrazy określające orzeczenie właściwe, np. w zdaniu:

Obudził mnie dziś rano wiosenny ptaków śpiew. Staff.

Orzeczenie: *obudził mnie dziś rano* zawiera:

1) orzeczenie właściwe: *obudził*,

2) dopełnienie bliższe: *mnie*,

3) wyrazy określające orzeczenie właściwe: *dziś rano* (kiedy obudził?).

Naturalnie podmiot a także orzeczenie mogą mieć przy sobie jeden lub więcej wyrazów określających, a nie mieć wcale dopełnienia, np.

Wśród cichych chodzę *drzew srebrną od ros polaną*. Staff.

Wreszcie nie tylko podmiot właściwy lub orzeczenie właściwe może mieć przy sobie wyrazy określające; mogą się one znajdować także przy dopełnieniach, np.

czytam *ciekawą* książkę;

(jaką książkę? — *ciekawą);*

a nawet jedne wyrazy określające mogą być określane innymi wyrazami, np. w zdaniu:

słowo uczciwego człowieka nigdy nie zawodzi.

Podmiot: *słowo uczciwego człowieka* zawiera:

1) podmiot właściwy: *słowo*,

2) wyraz określający podmiot właściwy: *człowieka* (czyje słowo?),

3) wyraz określający poprzedni wyraz: *uczciwego* (jakiego człowieka?).

§ 437. Takie wyrazy określające nazywają się o k r e ś l e n i a m i. Określenia więc określają bliżej, objaśniają podmiot właściwy, albo orzeczenie właściwe, albo dopełnienie albo inne określenie.

Rola określenia w zdaniu.

§ 438. Określenie, osobno wzięte, nie ma żadnego znaczenia; np. przysłówek *zukosa* nie znaczy nic, nie ma żadnej wartości, ale, dodany do innego wyrazu w zdaniu, nabiera odrazu znaczenia, np. w zdaniu:

Słońce rzuca blask zukosa (Pol),

bo nam określa sposób, w jaki słońce rzuca blask.

Jednym słowem, określenie tworzy nierozerwalną całość z wyrazem określanym (podobnie jak dopełnienie tworzy całość ze słowem, które uzupełnia).

Nierozdzielność głównych części zdania.

§ 439. W zdaniu:

On lubi huczny lot olbrzymich ptaków (Słowacki) przy orzeczeniu właściwym: *lubi* znajduje się dopełnienie: *lot;* to dopełnienie *lot* ma przy sobie określenie: *huczny* (jaki lot?) i inne określenie: *ptaków* (czyj lot?); to znowu określenie jest dokładniej objaśnione za pomocą nowego określenia: *olbrzymich* (jakich ptaków?).

A ponieważ orzeczenie właściwe tworzy wraz z dopełnieniem łączną całość (ob. § 426): *lubi lot*, dopełnienie znowu jest nierozerwalne z określeniami (§ 438): *huczny lot ptaków*, określenia *olbrzymich* nie można też odłączyć od wyrazu określanego: *ptaków*, — widać więc z tego, że wszystkie wyrazy orzeczenia zdania mają dopiero pełne znaczenie, gdy są wzięte wspólnie ze sobą: każdy zaś z nich odrębnie nie ma takiej wartości, podobnie jak nie mają wartości oddzielnie wzięte końcówki, przyrostki czy nawet pierwiastki jakiegoś wyrazu. To samo naturalnie dotyczy oddzielnych wyrazów podmiotu zdania.

Inaczej mówiąc, określenie *olbrzymich* z wyrazem określanym *ptaków* tworzy całość: *olbrzymich ptaków;* to określenie dwuwyrazowe: *olbrzymich ptaków* wraz z wyrazem określanym *lot* tworzy również całość: *lot olbrzymich ptaków;* ta trzywyrazowa całość jest dopełnieniem orzeczenia właściwego *lubi*, jest zatym od niej nieodłączna: *lubi lot olbrzymich ptaków.*

Widać więc, że całe orzeczenie zdania tworzy nierozerwalną całość, a podobnie też i podmiot zdania jest drugą całością. Z tych to dwu części składowych składa się, jak wiemy, zdanie.

Podział określeń.

§ 440. Określenia, które tworzą całość z rzeczownikami, nazywamy o k r e ś l e n i a m i r z e c z o w n i k ó w.

Określenia rzeczowników wyrażają przymiot, rodzaj, własność lub ilość określanego rzeczownika, np.

język *ojczysty*, *nowa* książka, *dobry* brat, liście *zielone*, *mój* ojciec, *nasza* ziemia, dom *sąsiada*, *pięciu* braci, *kilka* domów itp. i odpowiadają na pytania:

jaki? który? czyj? ile?

§ 441. Określenia, które tworzą całość z przymiotnikiem, przysłówkiem lub słowem, nazywamy o k r e ś l e n i a m i p r z y s ł ó w k o w y m i.

Określenia przysłówkowe wyrażają czas, miejsce, przyczynę, cel, stopień i sposób odbywania czynności, czy też istnienia przymiotu, np.

blady *z gniewu*, stworzony *do ciszy*, zjawił się *po chwili*, chodził *po ogrodzie*, pomarli *z głodu*, służy *ku obronie*, kwiat *zupełnie zwiędły*, wzrok *bardzo dobry*, *wielce* pożądany, słońce *krwawo* zachodzi, owoce *wcześnie* zerwane, *ledwo* żyję, strasznie *prędko*, jechali *szybko* itp.

(Pytania, na które odpowiadają określenia przysłówkowe, zobacz niżej w rozdziale: *Określenia przysłówkowe* § 445 i następnych).

O k r e ś l e n i a r z e c z o w n i k ó w.

§ 442. Rzeczowniki mogą mieć przy sobie jako określenie inny rzeczownik, który nazywamy o k r e ś l e n i e m r z e c z o w n y m, np.

dom *sąsiada*, sąsiad *brata*, brat *Michał*, rzeka *Wisła*, droga *do sławy;* albo też mogą mieć za okreś-

lenie przymiotnik, zaimek, liczebnik lub imiesłów, który nazywa się określeniem przymiotnym, np.

człowiek *pracowity*, rzecz *trudna*, noc *ciemna*, *wasza* praca, *nasz* kraj, klasa *trzecia*, uczniowie *uważni*, drzewo *spróchniałe*, *dwoje* oczu, *jedno* słowo, *leśne* bogactwa *nieoszacowane*, zioła *pachnące* itp.

Formy określenia rzeczownego.

§ 443. Określeniem rzeczownym może być:

1) rzeczownik w tym samym przypadku i liczbie, co i rzeczownik określany (nazywają je czasem przydawką):

Książę Józef; pan Podstoli, rzeka Wisła, miasto Warszawa, August Mocny, królowa Jadwiga, my Polacy; księcia Józefa, o panu Podstolim, rzeką Wisłą, nam Polakom. Z cymbałami, narodu swego instrumentem, chadzał niegdyś po dworach. Mickiewicz. *Ranek, ojciec pracy i zdrowia, wkrótce zawita i zawstydzi te lampy.* Korzeniowski. *I, niewidziany gość na jego twarzy, uśmiech przeleciał, słaby i znikomy.* Mickiewicz.

Określenie takie nie zawsze się zgadza pod względem rodzaju z rzeczownikiem określanym; wprawdzie mamy: *król Jagiełło — królowa Jadwiga*, ale: *miasto Kraków, królestwo Galicja, góra Giewont.*

Rzadziej znacznie takie określenie nie zgadza się w liczbie z wyrazem określanym, np. *państwo Niemcy;* najczęściej bywa to przy rzeczownikach zbiorowych: *panowie szlachta, wiara rycerze*, i t. d.

Określenie takie zgadza się zawsze z rzeczownikiem określonym w przypadku (np. *z panami szlachtą, w mieście Krakowie).*

Takie określenie rzeczowne nazywają czasem dopowiedzeniem, np.

Zwyciezców zwyciężył wkońcu sen, brat śmierci. Mickiewicz. *Odleciały już bociany, polskiej strzechy gospodarze.* Pol.

2) wołacz rzeczownika, nazywany zwykle zwróceniem mowy:

Młodości! ty nad poziomy wylatuj. Mickiewicz. *Wielkieś mi uczyniła pustki w domu moim, moja droga Orszulo, tym zniknieniem swoim.* Kochan. *Jedź, gdzieś umyślił, jedź w bożą godzinę, cnotliwy ziomku.* Klonowicz. *Litwo! ojczyzno moja, ty jesteś jak zdrowie.* Mickiewicz.

3) Dopełniacz rzeczownika, zaimka:

Kawałek chleba, korzec żyta, kłęby dymu, dźwięki muzyki, opiekun biedaków itp.

Tu niech mi garstkę ziemi dłoń przyjazna rzuci. Mickiewicz. *Długi tuman kurzu ciągnie się na drodze.* Malczewski. *Panie Macieju, bracie mój, a nas wszystkich ojcze dobrodzieju.* Mickiewicz. *Tam nie plac marzeń, lecz czynności pole.* Korzeniowski.

4) Rzeczownik z przyimkiem:

Stawiła przed nim trzy z chleba gałeczki. Mickiewicz. *Chart bez ogona jest jak szlachcic bez urzędu.* Mickiewicz. *Życie na ziemi jest to czas zasługi.* Korzeniowski. *Ze wszystkich skarbów na świecie największym skarbem jest młodość.* Sienkiewicz. *Długi żóraw od studni kołysze się powolnie.* Kraszewski.

Takie określenia, wyrażone za pomocą rzeczownika z przyimkiem, nazywają się określeniami przyimkowymi.

Forma określenia przymiotnego.

§ 444. Określeniem przymiotnym może być: przymiotnik, zaimek, liczebnik lub imiesłów, użyty w tym samym rodzaju, liczbie i przypadku, co i rzeczownik określany, np.

Przydrożne lipy długie ścielą cienie. Brodziński. *Mchy stare zwisały z olbrzymich gałęzi.* Żeromski. *Odzyskał swój głos miękki i ciepły.* Weyssenhoff. *Są tam zwodzone mosty i baszty ze strzelnicami, i trębacze zamkowi.* Weyssenhoff.

Panie! to *moja* praca, a zdarzenie (= dar) *twoje*;
Raczy-ż (raczże) błogosławieństwo dać do końca swoje!
Inszy niechaj pałace *marmurowe* mają
I *szczerym* złotogłowem ściany obijają,
Ja, Panie! niechaj mieszkam *w tym* gniaździe *ojczystym*,
A ty mnie zdrowiem opatrz i sumnieniem *czystym*,
Pożywieniem *uczciwym*, *ludzką* życzliwością,
Obyczajmi *znośnymi*, *nieprzykrą* starością.

Jan Kochanowski „Na dom w Czarnolesie".

Jeżeli określeniem przymiotnym jest liczebnik główny (mający znaczenie rzeczownika, począwszy od pięciu), a także przysłówki stopnia i miary (ob. § 59, 5), wówczas rzeczownik określany kładzie się w dopełniaczu, np. *pięć palców*, *sześć rosłych koni*, *dwanaście miesięcy*. *Sto białych płaszczów powiewa za stołem.* Mick. *Patrzę: aliści dwoje zwierząt siedzi.* Trębecki. *Dość łez widziały te rodzinne ściany.* Korzeniowski. *Tyle się już drogi odbyło.* Kraszewski. *Dwanaście mieczów podnieśli do góry.* Mickiewicz. *A od tej nocy, tak pełnej boleści, naznaczono mi nowych dni czterdzieści.* Słowacki.

Liczebniki porządkowe wszelkie (podobnie jak przymiotniki), a także liczebniki główne: jeden, dwa, trzy

i cztery (mające znaczenie przymiotników) zgadzają się z określanym rzeczownikiem w rodzaju, liczbie i przypadku, np. *jeden Bóg, dwa światy, trzy głosy, trzej towarzysze, o godzinie trzeciej, w dwudziestej wiośnie, w roku czterdziestym czwartym.*

W środku oddziału cztery wielbłądy. Sienkiewicz. *Dziesięć dni przeszło i nocy tak długich.* Słowacki. *Studnia na półczwarta łokcia.* Mick.

Określenia przysłówkowe.

§ 445. Określenia przymiotnika i słowa, zwane określeniami przysłówkowymi, oznaczają miejsce, czas, przyczynę, cel, sposób lub stopień odbywania się czynności lub istnienia przymiotu.

Określenie miejsca.

§ 446. Określenie miejsca odpowiada na pytania: *gdzie? którędy? skąd? dokąd? jak daleko?* i wyraża się:

1) przysłówkami miejsca, jak oto: *tam, blisko, daleko, wszędzie, nigdzie...* (§ 59, 1); np.

Tam wszędzie spokój, nigdzie śladów trwogi. Korzeniowski. *Fala ludzka płynęła wszędy swobodnie.* Sienkiewicz. *Przeznaczeń twoich gwiazda leci mimo.* Wyspiański.

2) rzeczownikiem (także zaimkiem) z przyimkiem) lub bez:

Poszłabym ja w świat daleki. Konopnicka. *Od morza idą wielkie fale.* Tetmajer. *Chmiel chciał się ziemią sunąć.* Krasicki. *Słyszysz ty ten szum liści i w liści pogwarze szepty.* Wyspiański. *Kłos zżęty z łanu i rzucony na drogę, pod żelazne*

koła w pył. Miciński. *Idzie żołnierz borem, lasem. Jeździec leci po zaroślach i po krzakach.* Mickiewicz. *O dwa tysiące kroków zamek stał za domem.* Mickiewicz. *Źródło dobrego i złego leży w nas samych.* Chodźko. *Płyną doliną potoki wezbrane.* Miciński. *(Obłok) po wierzchu perłowy, po brzegach pozłacany, w głębi purpurowy.* Mickiewicz.

Określenie czasu.

§ 447. Określenie czasu odpowiada na pytania: *kiedy? odkąd? dopókąd? jak długo?* i wyraża się:

1) przysłówkami czasu, jak oto: *teraz, zaraz, jutro, wcześnie, często, ciągle, nigdy...* (ob. § 59, 2); np.

Wkrótce Rafał rozróżnił w tym huku trzask i skrzypienie drzew. Żeromski. *Chciał wiecznie zostać w rodziców pamięci.* Słowacki. *Po chwili poczęło mu wszystko ginąć z oczu.* Sienkiewicz. *Codzień w zamku pijatyka.* Mickiewicz.

2) rzeczownikiem z przyimkiem lub bez:

Następnego dnia o świcie już myśliwi byli w lesie. Weyssenhoff. *Od tego zgonu i od tej boleści naznaczono mi nowych dni czterdzieści.* Słowacki. *Z wieczora huczeć już zaczęło morze.* Słowacki. *Po długich latach pierwszy raz idę jesienną tą aleją.* Staff. *Rzadko dzień jasny trwa aż do zachodu.* Korzeniowski.

Określenie przyczyny.

§ 448. Określenie przyczyny odpowiada na pytania: *czemu? dlaczego? z jakiego powodu?* i wyraża się rzeczownikiem z przyimkiem lub bez; np.

Most na rzece zahuczał tętentem konnicy. Mickiewicz. *Już mu się czoło śmierci okropno-*

ścią bieli. Słowacki. *Biłem się za kraj.* Mickiewicz. *Usycham z żalu, omdlewam z tęsknoty.* Słowacki. *Za Twoim rozkazaniem w brzegach morze stoi.* Kochanowski. *Dusza w człowieku skacze na widok takiego spotkania.* Sienkiewicz. *Z Twej łaski nocna rosa na mdłe zioła padnie.* Kochanowski. *Przez waszą to swawolę i niestałość kraj ogniem płonie, przez wasze wiarołomstwo krew się leje.* Sienkiewicz. *Jam z swego ziarna już doczekał żniwa.* Korzeniowski. *Major z gniewu blady zawołał.* Mickiewicz.

Przysłówkami przyczyny *(dlatego, temu, zatym)* określenie przyczyny wyraża się dość rzadko.

Określenie celu.

§ 449. Określenie celu odpowiada na pytania: *na co? po co?* i wyraża się:

1) rzeczownikiem z przyimkiem:

Rośnij więc szczęśliwie gajom ku ozdobie. Konopnicka. *Nie dla chwały ziemskiej biegłem tylekroć na miecze, na strzały.* Mickiewicz. *Córki po wodę chodziły ze dzbankiem.* Słowacki. *Ten już miał ręce wolne, gotowe ku walce.* Mickiewicz.

2) bezokolicznikiem słowa:

Przychodzę ludziom smutną pieśń wyśpiewać. Słowacki. *Sam jeden skoczył bronić pana Pocieja* Mickiewicz.

Określenie sposobu.

§ 450. Określenie sposobu odpowiada na pytania: *jak? jakim sposobem?* i wyraża się:

1) przysłówkami sposobu: *tak, inaczej, głośno, żwawo, pięknie, dokładnie* (ob. § 59, 3), np.

Obejrzał starannie panewkę swej broni. Żeromski. *Rzadko nawet pokazywał się w miastach z obawy przed wyzyskiem swojej szczelnie zamkniętej szkatuły.* Weyssenhoff. *Dziko zraniony zawył tur.* Staff. *Zbroja na nim złocisto kowana.* Wyspiański.

2) rzeczownikiem z przyimkłem lub bez:

I szpadą się jako fechmistrz opędzał przed bagnetami. Słowacki. *Właśnie dwukonną bryką wjechał młody panek.* Mickiewicz. *Kruki gromadami zlatywały się.* Malczewski. *Drzewa uciekały w tył całymi pułkami.* Sienkiewicz. *Sosny się jak trzciny gięły z okropnym hukiem i łoskotem.* Słowacki. *Ze łzami owoc grzechu się spożywa.* Korzeniowski. *Wszyscy słuchali w milczeniu głębokim.* Mickiewicz. *Z kulą we łbie ciężko uciekać.* Sienkiewicz.

3) Imiesłowem teraźniejszym nieodmiennym:

Stanisław milcząc podparł siwą brodę. Brodziński. *I chłodnik zabielany milcząc żwawo jedli.* Mickiewicz. *Lis, skok robiąc, wpadł w beczkę wkopaną. Lud na trawie klęka, patrząc we drzwi kaplicy.* Mick.

4) rzeczownikiem z przysłówkami: *jak, jako, jakby, niby, by, nakształt:*

Jak potopu świata fale, stoją nagie Tatry w śniegu, by graniczny słup zuchwale. Pol. *Łany uprawne dobrze nakształt ogrodowych grządek.* Mickiewicz. *Graby od deszczu lśniły się i czerniały jak stal.* Żeromski.

Uwaga. Określenia sposobu zapomocą rzeczownika z przysłówkami porównawczymi nazywają się określeniami porównawczymi; niejednokrotnie określają one więcej stopień czynności lub przymiotu aniżeli spo-

sób, w jaki się czynność odbywa, np. *Graby czerniały jak stal. Gryka jak śnieg biała.* Mick. *A na głos dzwonka, niby na wiatru powianie, chylą się wszystkie głowy jak kłosy na łanie.* Mick.

Określenie stopnia.

§ 451. Określenie stopnia odpowiada na pytanie: *jak? jak bardzo? ile? o ile? jak dalece?* i wyraża się:

1) przysłówkami stopnia i miary, jak: *bardzo, wielce, nadzwyczaj, mało, ledwie, wcale...* (obacz § 59, 5); np.

Staw nie był tu bardzo głęboki. Kraszewski. *Dość go ukarze przewinienie moje.* Korzeniowski. *Szkapy ledwie nogi ciągną.* Sienkiewicz. *W gabinecie zrobiło się jeszcze ciemniej.* Głowacki. *Pieszy ścieżkami trzykroć pierwej zdąży.* Brodziński. *Napływały coraz nowe tłumy.* Sienkiewicz.

2) rzeczownikiem z przyimkiem lub bez:

Równy mnie był Jan Tarnowski prawem pospolitym, ale zacnością domu jam jemu nie był rówien. Orzechowski. *Zawiązano niewód głęboki stóp dwieście.* Mickiewicz. *Nowa karczma nie była ciekawa z pozoru.* Mickiewicz. *Żeglarze walczyli do upadłego.* Sienkiewicz. *Lepsze nad smutki ufanie pobożne.* Brodziński. *Nic gorszego nad domową niezgodę niemasz.* Skarga. *Jej wdzięk do łez wzrusza.* Sienkiewicz.

3) rzeczownikiem z przysłówkiem: *jak, jako, jakby*, lub ze spójnikiem: *niż, niżeli*, np.

Woleli śmierć niż głód. Sienkiewicz. *Leciała ulewa deszczu sypkiego jak ziarno.* Żeromski. *Twarz jest więcej niż naturalnej wielkości.* Tarnowski. *Serwis, którego równie drogi kruszec jak robota.* Mick. (Określenia porównawcze).

Zdania ściągnięte.

§ 452. Prócz takich zdań rozwiniętych, w których jest jeden tylko podmiot właściwy, jedno tylko orzeczenie właściwe, spotykają się też zdania pojedyńcze, które zawierają: 1) dwa lub więcej podmiotów przy jednym orzeczeniu, albo też 2) dwa lub więcej orzeczeń przy jednym podmiocie, wreszcie 3) dwa lub więcej dopełnień jednorodnych, czy też 4) dwa lub więcej określeń jednorodnych. Zdania takie nazywamy zdaniami ściągniętymi. Zbliżają się one bardzo do zdań złożonych (np. zdanie ściągnięte o dwu orzeczeniach), zaliczamy je jednak do zdań pojedyńczych.

Przykłady:

1) *Głuche cierpiących jęki, śmiech ludzki nieszczery są hymnem tego świata.* Słowacki. *Biegą mieszczanie, rycerze, kapłany.* Mickiewicz.

2) *Deszczem mży brudna, nudna słota, miarowo pluszcze i chlupota.* Staff.

I w lasach cisza. *Ptaszek zbudzony nie śpiewa,*
Otrząsnął pierze z rosy, tuli się do drzewa,
Głowę wciska w ramiona, oczy znowu mruży
I czeka słońca... Mick.

W środku na snopie zboża ekonom usiad(ł)szy,
Nudzi się, kręci głową, roboty nie patrzy,
Pogląda na gościniec... Mick.

3) *Przewracaliśmy po drodze ludzi, konie, namioty, ostrokoły.* Sienkiewicz. *Chce szlachta noc tę przepić, przejeść i prześpiewać.* Mickiewicz.

4) *Wszystko ze żniwa, i z boru, i z łąk, i z pastwisk razem wracało do dworu.* Mickiewicz. *Natenczas Wojski chwycił na taśmie przypięty,*

swój róg bawoli, długi, centkowany, kręty. Mickiewicz. *Północno a mroźno jesienny wiatr wieje.* Ujejski.

Zgoda orzeczenia z podmiotami w zdaniu ściągniętym.

§ 453. Jeżeli w zdaniu ściągniętym mamy kilka podmiotów, to orzeczenie znajduje się zwykle w liczbie mnogiej, np.

Strzelcy i obławnicy poszli jedną stroną. Mick. *Do późnej nocy w zamku zgiełk i tętent trwały* (Malczewski). *Drzewa i krzewy liśćmi wzięły się za ręce.* Mick.

Nierzadko jednak orzeczenie stosuje się tylko do najbliższego podmiotu, np.

Wieśniacy i żołnierstwo ścisnęło się kołem. Mickiewicz. *Wewnątrz rozlegał się gwar i krzyki.* Sienkiewicz.

Jeżeli w zdaniu takim znajduje się podmiot w osobie 1-szej, to orzeczenie ma też formę osoby pierwszej; jeśli osoby pierwszej niema, a jest druga, to orzeczenie ma formę osoby drugiej; jeśli podmiotu w osobie pierwszej ani drugiej niema, orzeczenie ma formę osoby trzeciej, np.

I ja i moje kamraty tutaj za miastem, przy wzgórku u słupca, zasiadaliśmy na czaty. Mick.

Jeżeli wśród podmiotów znajduje się podmiot osobowy rodzaju męskiego, orzeczenie ma również formę osobową liczby mnogiej rodzaju męskiego; w innych razach orzeczenie ma formę rzeczową, np.

Promy a z nimi janczarowie oddalali się coraz bardziej. Sienk. *Wrzask psów, krzyk strzelców, trąby dojeżdżaczy grzmiały ze środka puszczy.* Mickiewicz.

Uwaga. Zdanie ściągnięte bynajmniej nie powstaje wskutek ściągnięcia kilku zdań w jedno, jakby to można było z nazwy przypuszczać.

II. ZDANIE ZŁOŻONE.

§ 454. Zdanie złożone w przeciwieństwie do zdania pojedyńczego (ob. §§ 11 i 12) zawiera nie jedno, ale dwa orzeczenia lub więcej.

Zdania: *Zdarto żagle, ster prysnął* (Mickiewicz), albo: *Jużeśmy mieli do stołu siadać, gdy dano znać, że goście jadą* (Krasicki)

są zdaniami złożonymi. Pierwsze z nich posiada dwa orzeczenia zdania: *zdarto żagle* i *prysnął*, wyraża dwie myśli: *zdarto żagle* i *ster prysnął*, składa się więc z dwu zdań: *zdarto żagle* i *ster prysnął*. Drugie ze zdań powyższych posiada trzy orzeczenia zdania: *jużeśmy mieli do stołu siadać, — dano znać, — jadą,* wyraża trzy myśli: *jużeśmy mieli do stołu siadać, — dano znać, — goście jadą*, składa się więc z trzech zdań, z których każde odpowiada jednej z tych trzech myśli.

§ 455. Nie wszystkie zdania mogą być ze sobą łączone w zdania złożone, np. zdania: *słońce świeci, ojciec jest dobry, atrament służy do pisania*, nie mogą stworzyć zdania złożonego, a mianowicie dla tego, że myśli, które one mają wyrażać, nie mają ze sobą nic wspólnego.

Tymczasem myśli, wyrażone zdaniami, łączącymi się w jedno zdanie złożone, muszą być powiązane ze sobą, muszą mieć jakiś wspólny związek.

Np. myśli, wyrażone zdaniami: *jużeśmy mieli do stołu siadać, — dano znać*, pozostają w ścisłym związku czasowym: jednocześnie siadano do stołu i jednocześnie dano coś znać; myśli, wyrażone zdaniami: *dano*

znać, — *goście jadą*, mają również pewien związek: pierwsze zdanie wyraża pewien fakt: *dano znać* = (oznajmiono coś), drugie zaś zdanie wyraża szczegóły, dotyczące tego właśnie faktu (o czym mianowicie dano znać, co mianowicie oznajmiono): *goście jadą*.

Poniżej:

jużeśmy mieli do stołu siadać
dano znać }
goście jadą }

klamry przedstawiają, które zdania wyrażają myśli, znajdujące się we wzajemnym związku.

Zdania złożone współrzędne.

§ 456. Zdania pojedyńcze, z których się składa zdanie złożone, nazywamy albo zdaniami współrzędnymi, albo też zdaniem głównym z podrzędnym (ob. § 461).

Zdania współrzędne są niezależne od siebie, każde z nich jest samodzielne i wyraża dokładnie jakąś myśl; ale naturalnie zdania współrzędne wyrażają zawsze myśli pokrewne, ponieważ — w przeciwnym razie — nie mogłyby się łączyć w jedno zdanie złożone.

Przykłady:

Wiatry zwiały ten kwiat biały z kwitnącej jabłoni, we mgle bladej stoją sady i słowik nie dzwoni. Rydel. *Oczy wydarto staremu królowi, pęka się córki bursztynowe serce, a w naszą starą kość strach idzie mrowi.* Słowacki. *Nietylko ludzi łączy zapał święty, i między zwierzęty bywa przyjaźń gorąca.* Mickiewicz. *Nie każda poezja nada się do czynu, nie każdy czyn staje się poezją.* Siemieński. *Ryglem wrota zwarte, żelaznych wrót żelazna moc.* Wyspiański.

Rodzaje zdań współrzędnych.

§ 457. Zdania złożone współrzędne mogą wyrażać myśli, znajdujące się w pewnym związku, np. podobieństwa, współczesności, albo przeciwieństwa, kontrastu, wreszcie przyczyny i skutku. Zależnie od tego zdania złożone współrzędne nazywamy: *łącznymi*, *przeciwstawnymi* i *wynikowymi*.

Zdania współrzędne łączne.

§ 458. Zdania współrzędne łączne wyrażają dwie lub więcej samodzielnych myśli o podobnej treści.

Mogą one nie być połączone ze sobą, albo też mogą łączyć się spójnikami: *i*, *a*, *albo*, *lub*, *czyli*, *ani*, *ni*, także spójnikami powtarzającymi się: *i — i*, *albo — albo*, *ani — ani*, *nietylko — ale* itp., np.

Dym, jak z komina, tłoczył się do naszej sieni z drzwi izby sąsiedniej, paliły się zabudowania folwarczne, rozlegał się trzask i łoskot. Żeromski. *Oblał mnie zimny pot, a włosy zjeżyły się na głowie.* Sienkiewicz. *Nie tylko chciano zwycięstwa, ale wierzono w nie.* Sienkiewicz. *Czyli łąki nietknięte tak gwarzą, czyli kwiaty wycięte się skarżą?* Wyspiański. *Zerwał się i widzenie zaraz uleciało.* Mickiewicz.

Zdania współrzędne przeciwstawne.

§ 459. Zdania współrzędne przeciwstawne wyrażają dwie lub więcej samodzielnych myśli, które się nawzajem ograniczają, nawet wykluczają, albo poprostu są sobie nawzajem przeciwstawione.

Mogą one nie mieć wcale spójników łączących, lub też mogą mieć następujące: *ale, lecz, a, zaś, jednak, wszakże, tymczasem, przecież* itd., np.

Człowiek strzela, Pan Bóg kule nosi. Jedne rzeczy pamiętamy, drugie z pamięci uciekają. Skarga. *Nie sądź ludzi po zachceniach, ale prawdy szukaj w czynie.* Asnyk. *O, płytkie wieku i powszednie zdroje! płomień pragnienia pali wargi moje, a przecież od was odwracam tę głowę.* Konopnicka. *Szanuję wszelką nędzę, ale wolę się z nią nie spotykać codzień.* Weyssenhoff. *Widzę winnych, lecz gdzież są sędziowie.* Koźmian. *Był on prostak, lecz umiał czuć wdzięk przyrodzenia.* Mick.

Zdania współrzędne wynikowe.

§ 460. Zdania współrzędne wynikowe są to dwa lub więcej zdań pojedyńczych samodzielnych, łączących się w jedno złożone, przyczym pierwsze z tych zdań współrzędnych wyraża przyczynę, a drugie skutek czyli wynik tej przyczyny.

Mogą one albo nie łączyć się spójnikami, albo też mogą się łączyć następującymi: *i, a, więc, to też, dla tego, zatym* itp., np.

I znowu wspomnień pieśń dzika, echowa zagrała w sercu i łzy moje płyną. Słowacki. *Na nieszczęście bez przerwy padał deszcz: w lesie spać nie było można.* Żeromski. *Podeszwy kamaszów naszych przeniosły się do dziedziny wspomnień, a my brnęliśmy boso po igłach, po kamieniach i piaskach.* Żeromski. *Ktoś jej dopiero jedną okuł nogę, więc rozkuć zaraz kazałem niebogę.* Pol.

Niekiedy porządek zdań współrzędnych wynikowych jest odwrotny i wtedy łączą się one najczęściej spójnikiem: *bo, bowiem, albowiem* itp., np.

Nadzieja czegoś od każdego jutra wygląda, inaczej nie możnaby żyć. Sienkiewicz. *Kochajcie mnie, bracia, bo mi na świecie źle, ciemno i smutno.* Słowacki. *Nie lubię murów, bom się w zamku rodził.* Pol.

Zdanie główne z pobocznymi.

§ 461. Oprócz zdań złożonych, które składają się ze zdań pojedyńczych współrzędnych, są też zdania złożone, które składają się z dwu lub więcej zdań pojedyńczych, przyczym jedno z tych zdań wyraża dokładnie jakąś myśl i to zdanie nazywa się zdaniem głównym, pozostałe zaś zdanie, lub zdania pojedyńcze wyrażają wprawdzie pewne myśli, ale te myśli są uzupełnieniem albo bliższym wyjaśnieniem myśli, wyrażonej zdaniem głównym; te zdania nazywają się pobocznymi albo podrzędnymi.

Np. *Sułtan zdumiał się tak, iż nie wiedział, co począć* (Sienkiewicz) jest zdaniem złożonym; składa się ono ze zdań pojedyńczych: *sułtan zdumiał się*, — *sułtan nie wiedział*, — *co (trzeba) począć.*

Zdanie główne: *sułtan zdumiał się* wyraża dokładnie pewną myśl, podczas gdy następne zdanie: *nie wiedział* jest też wyrażeniem pewnej myśli, ale ta myśl uzupełnia właściwie myśl zdania głównego, wskazuje, do jakiego stopnia zdumiał się sułtan; zdanie więc: *nie wiedział* ma względem zdania głównego taką samą wartość, jak zwykłe określenie stopnia (ob. § 451), jest od niego zależne. Podobnie ostatnie zdanie: *co (trzeba) począć* wyraża wprawdzie pewną myśl, wskazuje jednak przytym, czego mianowicie nie wiedział sułtan, a zatym jest ono poprostu dopełnieniem słowa *nie wiedział* (ob. § 426 i ns.).

Poniżej uwidoczniony jest ten stosunek zależny zdań pobocznych od zdania głównego:

Sułtan zdumiał się
(jak bardzo?) *tak, iż nie wiedział*
(czego?) *co począć.*

Wzajemny stosunek zdań pobocznych.

§ 462. Zdania poboczne mogą zależeć wprost od zdania głównego, a więc być podmiotem, orzeczeniem, dopełnieniem lub jakimkolwiek określeniem dla zdania głównego; — takie zdania poboczne nazywamy zdaniami pobocznymi albo podrzędnymi pierwszego rzędu.

Zdania podrzędne (poboczne), zależne od zdania podrzędnego pierwszego rzędu, nazywamy zdaniami pobocznymi (podrzędnymi) drugiego rzędu itd.

Przykłady:

1) *Ja przecie wiem, że mój okręt nie do kraju płynie.* Słowacki.

Ja przecie wiem (zdanie główne),

że mój okręt nie do kraju płynie (zdanie poboczne pierwszego rzędu).

2) *Żem był jak pielgrzym, co się w drodze trudzi przy blaskach gromu, że nie wiem, gdzie się w mogiłę położę, smutno mi, Boże.* Słowacki.

Zdanie główne: *smutno mi, Boże,*

zdanie poboczne pierwszego rzędu, zależne od wyrazu *smutno: żem był jak pielgrzym.*

zdanie poboczne drugiego rzędu, zależne od wyrazu *pielgrzym: co się w drodze trudzi przy blaskach gromu,*

zdanie poboczne pierwszego rzędu, zależne od wyrazu *smutno: że nie wiem,*

zdanie poboczne drugiego rzędu, zależne od słowa *nie wiem: gdzie się w mogiłę położę.*

3) *Jeszcze kareta nie była za miastem, gdy huk ogromny rozległ się, że aż okna się zatrzęsły.* Chodźko.

Zdanie główne: *jeszcze kareta nie była za miastem.*

zdanie poboczne pierwszego rzędu, zależne od słowa *nie była: gdy huk ogromny rozległ się*,

zdanie poboczne drugiego rzędu, zależne od wyrazu *ogromny: że aż okna się zatrzęsły*.

Rodzaje zdań pobocznych.

§ 463. Zdania poboczne zarówno pierwszego jak i drugiego rzędu dzielimy na zdania poboczne podmiotowe, orzecznikowe dopełniające, określające czas, miejsce itd., a to zależnie od tego, czy zdanie poboczne ma znaczenie podmiotu zdania głównego (albo zdania pobocznego wyższego rzędu), czy znaczenie orzecznika itd. (ob. § 461).

Zdania podrzędne podmiotowe.

§ 464. Zdania podrzędne podmiotowe łączą się ze zdaniem głównym:

1) zapomocą zaimków *kto, co, który, jak*, np.

Kto pod kim dołki kopie, sam w nie wpada. — *Kto jak słońce zagasa, wstanie jako słońce.* Słowacki. *Kto umiera, wolnym już.* — *Nie wszystko złoto, co się świeci.* — *Wiadomo, czym dla kawy jest dobra śmietanka.* Mickiewicz. *Błogosławieni, którzy cierpią dla sprawiedliwości.*

Zaimkowi względnemu zdania podmiotowego odpowiada często zaimek wskazujący w zdaniu głównym:

Kto z pacholęcia wyrósł na męża, kogo nie pochylił wiek, ten na koń siadać musiał. Sienkiewicz. *Co się odwlecze, to nie uciecze.*

2) spójnikami: *że, iż, żeby, aby, kiedy*, którym w zdaniu głównym niekiedy odpowiada zaimek *to;* np.

Wszystkim się zdawało, że Wojski wciąż gra jeszcze. Mickiewicz. *Straszna to rzecz, że musimy hetmanowi posłuszeństwo wymawiać.* Sienkiewicz. *Ani to podobna rzecz jest, żeby ten miał dobrze uczyć* (podmiotowe pierwszego rzędu), *kto sam nie umie* (zdanie poboczne podmiotowe drugiego rzędu). Górnicki. *To jest dopiero prawe ożycie, kiedy kto sławnie umrze.* Górnicki.

3) nie łączą się niczym, o ile orzeczeniem zdania pobocznego jest imiesłów, np.

Cierpący dla sprawiedliwości są błogosławieni. — Ukochani przez bogów umierają młodo. — Zaślepieni w sobie marnie giną.

Zdanie podrzędne orzecznikowe.

§ 465. Zdania podrzędne orzecznikowe łączą się ze zdaniem głównym:

1) zaimkiem (w różnych przypadkach) *kto, co;* np.

Wy nie tym jesteście, czym przodkowie byli. Koźmian. *Co u łodzi sternik i woźnica u wozu i wódz u wojska, to prawo jest w rzeczypospolitej.* Skarga. *Język ojczysty jest dla nas tym, czym ręce, nogi, oczy, uszy.* Prus.

W zdaniu głównym zaimkowi temu odpowiada mianownik lub narzędnik zaimka wskazującego: *ten, to.*

2) zaimkiem *jaki*, oraz spójnikiem: *że, żeby, aby*, np.

Jaki pan, taki kram. Jakie życie, taka śmierć. — Ty może dzisiaj już nie jesteś taki, jakim bywałeś, pamiętam, przed laty. Mickiewicz. *Położenie było takie, że prawie niepodobna było mu odmówić.* Sienkiewicz. *Nasze życie, bracie, nie takie, aby je warto było ochraniać.* Korzeniowski. *Osieł taki był pyszny, zuchwały, że go zwierzęta nie poznały.* Morawski.

Zdania podrzędne dopełniające.

§ 466. Zdania podrzędne dopełniające łączą się ze zdaniem głównym:

1) zaimkiem *kto*, *co* (w różnych przypadkach), np.

Dałeś nam wszystko, co dać mogłeś, Panie. Krasiński. *Łam, czego rozum nie złamie.* Mickiewicz. *Nie czyń drugiemu, co tobie nie miło. Pojąć nie można było, co mu się zrobiło.* Morawski.

2) zaimkiem *jaki*, *czyj*, *który*, przysłówkami *gdzie*, *ile*, *jak* itp., np.

Zgadnijcie, czyim ja posłem. Mickiewicz. *Kto tam zgadnie, gdzie osiędziesz, jaką wodą w świat popłyniesz, w której stronie walczyć będziesz i od czyjej broni zginiesz.* Pol. *Bóg jeden wiedział, jak mi było trudno do tego życia, co mi dał, przywyknąć.* Słowacki.

3) spójnikiem: *że*, *iż*, *aby*, *ażeby*, np.

Ja wiem o tym dobrze, że lata nie stoją. Korzeniowski. *Myślałbyś, że róg kształty zmieniał.* Mickiewicz. *Widzicie, że nic wielkiego a trwałego na tym świecie niemasz.* Skarga. *Nie potrzebuję, byś mnie uniewinniał.* Korzeniowski. *On pierwszy zabraniał, ażeby się chłop przed nim do ziemi nie kłaniał.* Mickiewicz. *Dziatki sprawiły, że uchodzisz cało.* Mickiewicz.

4) nie jest niczym połączone, gdy orzeczeniem zdania jest imiesłów odmienny, np.

Dla chcącego nic trudnego. Proszącemu nie będzie odmówiono (= Nic trudnego dla tego, kto chce. — Nie będzie odmówiono temu, kto prosi; — podobnie jak: *Kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje).*

Zdania podrzędne określające.

§ 467. Zdania podrzędne, określające rzeczownik zdania głównego (lub wogóle rzeczownik w zdaniu wyższego rzędu), łączą się ze zdaniem głównym:

1) zaimkiem względnym, np. *który*, *jaki* itp., albo przysłówkiem względnym, np. *gdzie*, *kiedy* itd.

Niegodny syn dziedzictwa, który się o krzywdę matki swej nie gniewa. Skarga. *To złodziejskie serce, które z szkodą drugich chce być bogate.* Skarga. *O, niewiadoma ta boleść nikomu, jaka się w sercu moim dziś zamyka.* Słowacki. *W szwajcarskich górach jest jedna kaskada, gdzie Aar wody błękitnymi spada.* Słowacki. *Zły to ptak, co własne gniazdo kala.*

2) spójnikiem: *że, iż, aby, ażeby* itp.

Rozpacz i swary są znakiem, że w nas duch Boży nie mieszka. Kraszewski. *Znak dawał, że miał głos zabierać.* Mickiewicz. *Przyjdą czasy, że ty i mnie pożegnasz i te piękne lasy.* Kochanowski. *Nie pamiętam przykładu, żeby komu najmniejszą krzywdę odpuścił.* Sienkiewicz.

3) nie łączą się niczym, gdy orzeczenie zdania podrzędnego, określającego rzeczownik, wyrażone jest imiesłowem odmiennym, np.

Wieśniacy, ciągnący na jarzynę pługi, nie cieszą się, jak zwykle, z końca zimy długiej. Mickiewicz. *Wiele jest przepisów, zachowywanych statecznie przez bacznych myśliwych.* Krasicki. *I wnet sierpy, gromadnie dzwoniące we zbożach, i grabiska, suwane po łące, ucichły i stanęły.* Mickiewicz.

Zdania podrzędne, określające miejsce.

§ 468. Zdania podrzędne, określające miejsce, łączą się ze zdaniem głównym przysłówkami miejsca: *gdzie*, *skąd*, *dokąd* itd.

Nigdym jeszcze nie widział kary, gdzie nie było winy. Korzeniowski. *Tam sięgaj, gdzie wzrok nie sięga.* Mickiewicz. *Skąd pierwsze gwiazdy na niebie zaświecą, tam pójdę, aż na pierwszych skał krawędzie.* Słowacki.

Zdania podrzędne, określające czas.

§ 469. Zdania podrzędne, określające czas, łączą się ze zdaniem głównym:

1) zapomocą przysłówków czasu: *kiedy*, *gdy*, *odkąd*, *skoro* itp., np.

Nie czas żałować róż, gdy lasy płoną. Słowac. *Nic smaczno idą pieśni, gdy się poci czoło.* Szymonowicz. *Sto lat mijało, jak zakon krzyżowy we krwi pogaństwa północnego brodził.* Mickiewicz. *Trzy razy księżyc odmienił się złoty, jak na tym piasku rozbiłem namioty.* Słowacki. *Nim słońce wzejdzie, rosa oczy wyje. Skoro gruchnęła w obozie wieść o śmierci hetmana, wnet smutek i żal powszechny ogarnął rycerskie serca.* Bohomolec. *Co pułk spadnie, to cesarz zażyje tabaki.* Mickiewicz.

2) nie łączy się niczym, o ile orzeczenie zdania podrzędnego wyrażone jest imiesłowem nieodmiennym, np.

Patrząc na te góry, ledwie wierzyć można, żeby ich kiedykolwiek ludzka stopa dotknęła. Goszczyński. *Sędzia, zostawszy jeden, siadł w krześle i płakał.* Mickiewicz. *Dojechawszy bliżej wsi, zwolnili kroku.* Sienkiewicz.

Zdania określające przyczynę.

§ 470. Zdanie podrzędne, określające przyczynę, łączy się ze zdaniem głównym:

1) spójnikiem: *gdyż, ponieważ, że*, przyczym spójnikowi *że* odpowiada najczęściej w zdaniu głównym: *dlatego*, np.

Morze tylko burzyło się, ponieważ przypływ wzbierał. Sienkiewicz. *Z kogo się śmieją nie dlatego, że głupi, ale dlatego, że inny od tłumu, ten ma przyszłość przed sobą.* Kraszewski. *Że nie wiem, gdzie się w mogiłę położę, smutno mi, Boże!* Słowacki. *I tym umieram, że umrzeć nie mogę.* Krasiński.

Bardzo zbliżone znaczeniem bywają zdania współrzędne wynikowe, łączące się spójnikiem *bo* (ob. § 460), np. *Gotowano się widocznie do pochodu, bo wszędy znać było ruch wielki.* Sienkiewicz.

2) nie łączą się ze zdaniem głównym, gdy orzeczenie zdania przyczynowego wyrażone jest imiesłowem nieodmiennym:

Na list ów nie odpisał, mając zamiar ustnie nań odpowiedzieć. Sienk. *Nie śmiejąc iść prosto, przysuwał się bokiem.* Mick. *Podkomorzy, zgadując na co się zanosi, zadzwonił w tabakierę złotą, o głos prosi.* Mick.

Zdania określające warunek.

§ 471. Zdanie podrzędne określające warunek (zdanie warunkowe) jest właściwie rodzajem zdania przyczynowego, wyraża ono bowiem taką przyczynę, która jest konieczną dla urzeczywistnienia się myśli zdania głównego. Zdania warunkowe łączą się:

1) spójnikiem: *jeśli*, *jeżeli*:

Jeśli ten człowiek nie skręci karku za młodu, to może pójść wysoko. Sienkiewicz. *Upadliście, zginęliście, jeśli Pan Bóg na was nie wejrzy.* Skarga.

2) spójnikiem: *jeśliby, jeżeliby*, *gdyby*, *żeby* itp., np.

Gdy dusza trwożna, to serca blachą zakować nie można. Kondratowicz. *Głupi niedźwiedziu! gdybyś w mateczniku siedział, nigdyby się o tobie Wojski nie dowiedział.* Mickiewicz. *Żeby mnie kto oszczędził a przyjaciela zabił, niechby go djabeł za taką łaskę porwał.* Sienkiewicz.

3) nie łączą się żadnym spójnikiem, jeśli orzeczenie zdania warunkowego jest imiesłowem nieodmiennym:

Chcąc mię sądzić, ze mną trzeba być lub we mnie. Mickiewicz.

Zdania podrzędne, określające zastrzeżenie.

§ 472. Również rodzajem zdań przyczynowych są zdania podrzędne, określające zastrzeżenie (t. zw. zdania przyzwalające), wyrażają one bowiem taką przyczynę, która mogłaby stanąć na przeszkodzie urzeczywistnieniu się myśli zdania wyższego rzędu. Zdania te łączą się spójnikami: *choć*, *chociaż*, *pomimo*, *że* itp., którym w zdaniu głównym odpowiadają najczęściej: *jednak*, *przecież* itd., np.

Choć wiem, że jutro błyśnie nowe zorze, smutno mi, Boże! Słowacki. *Choćby natomiast to ciało trupem na mnie opaść miało, pójdę do Ciebie, podążę.* Goszczyński. *Szlachta polska, chociaż niezmiernie kłótliwa i porywcza do*

bitew, przecież nie jest mściwa. Mickiewicz. *Osoba, jej, jakkolwiek uczyniła na nim dobre wrażenie, była mu obojętną.* Sienkiewicz.

Zdania określające cel.

§ 473. Zdania podrzędne, określające cel, łączą się spójnikami: *aby, iżby, żeby, ażeby, by,* którym często odpowiada: *dlatego, na to, w tym celu* w zdaniu głównym, np.

Od ojczystego odbijasz brzegu, ażebyś więcej nie wrócił. Mickiewicz. *Jam tylko został, by nie zamknąć oka.* Korzeniowski. *Pistolety dobrze osłoń, żeby proch nie zwilgotniał.* Sienkiewicz. *Aby cenić litewskie pieśni i potrawy, trzeba mieć zdrowie, na wsi żyć, wracać z obławy.* Mickiewicz. *Staraj się, abyś ojczystą dobrze władał mową.*

Zdania określające sposób.

§ 474. Zdania podrzędne, określające sposób, łączą się ze zdaniem głównym:

1) spójnikiem: *że, żeby,* któremu w zdaniu głównym odpowiada często *tak,* np.

Bóg ich ślepotą nawiedził, że mnie nie zobaczyli. Kraszewski. *Naumyślnie czynił tak, aby go spostrzeżono.* Sienkiewicz.

2) spójnikiem: *jak, jakby, gdyby* itd., którym najczęściej odpowiadają w zdaniu głównym przysłówki: *tak, podobnie, tak samo* itp., np.

Jak ojce żyły w raju, tak dziś żyją wnuki. Mickiewicz. *Śnieg migotał, jakby kto nań iskry sypał.* Sienkiewicz. *Oni lecieli coraz prędzej i prędzej, jakgdyby rumaki skrzydła miały.* Sienkiewicz.

3) nie łączą się niczym, jeśli orzeczeniem zdania podrzędnego jest imiesłów odmienny lub nieodmienny, np. *Żyliście w pysze i dumie, w bezprawiu nurzając ręce.* Wyspiański. *Żołnierze koło wozów, wsparci na kulbakach, drzemali.* Sienkiewicz. *Zosia w porannym stroju i z głową odkrytą stała, trzymając w ręku podniesione sito.* Mickiewicz. *Siedział biedny zając, płaszcząc się pod kamieniem, uszy nadstawiając.* Mickiewicz.

Zdania określające stopień.

§ 475. Zdanie podrzędne, określające stopień, łączy się ze zdaniem głównym:

1) spójnikami: *jak, jakby, jak gdyby, niż, niżeli*, np.

Nic jednostajniejszego, jak podobne życie na wieży. Sienkiewicz. *Wszyscy pobiegli ku miasteczku tak zwinnie i chyżo, jakby im lat odjęto, a sił dodano.* Kraszewski. *Lepszy jeden wódz głupi, niż mądrych dziesięciu.* Mickiewicz.

2) spójnikiem *że, aż, aby* z odpowiadającym mu w zdaniu głównym *tak*, np.

Robak smutku mię gryzie tak, że mówiąc z wami, chciałbym przestać i usiąść i zalać się łzami. Słowacki. *Wały rozmiękły, tak, że armaty zaczęły grzęznąć.* Sienkiewicz. *W takiej ciszy tak ucho natężam ciekawie, że słyszałbym głos z Litwy.* Mickiewicz.

Zdania przytoczone i wtrącone.

§ 476. Do zdań złożonych zalicza się też zdania przytoczone i wtrącone (a także i nawiasowe, ob. niżej § 478), które właściwie nie są ściśle powiązane składniowo ze sobą.

Zdania przytoczone odtwarzają zdania cudze, powtarzane przez mówiącego lub piszącego, np.

Nakoniec cichutko przemówiła: „Tak mi tęskno było do ciebie, ojczulku, tak chciałam porozmawiać z tobą, że przyszłam". Orzeszkowa. *„Synu mój" — rzekł cicho — „niechże cię Bóg pocieszy, prowadzi i błogosławi, jak ja cię błogosławię"*. Sienkiewicz.

Znaczeniem zdanie przytoczone nie różni się od zdania podrzędnego dopełniającego, formą jednak różni się o tyle, że nie jest zależne od zdania głównego, tak, jak zdanie podrzędne dopełniające.

§ 477. Zdaniem wtrąconym nazywa się to zdanie, które objaśnia, czyje mianowicie słowa są odtworzone; przytym nazywa się tak tylko wtedy, gdy znajduje się wśród zdania przytoczonego, np.

„Tymczasem" — kończył swe rozmyślania Dołęga — „skoro z nimi poluję, trzeba ich przestrzelać". Weyssenhoff. *„Radbym wiedział" — rzekł scicha, uprzejmie i prawie z pokorą — „czy mamy zaszczyt należeć do tej samej nacji"*. Żeromski.

Zdanie wtrącone, jak łatwo z powyższych przykładów wywnioskować, gra rolę zdania głównego; nie nazywamy go tak jednak, a to dlatego, że zdanie przytoczone nie jest od niego zależne.

Zdania nawiasowe.

§ 478. Jak zdanie przytoczone ze zdaniem wtrąconym tworzą zdanie złożone i są luźno ze sobą połączone, tak samo zdanie nawiasowe, umieszczone w toku innego zdania, tworzy z nim razem także zdanie złożone i również jest bardzo luźno znaczeniem swoim w całość złączone.

Zdania nawiasowe najczęściej objaśnia okolicznościowo jakiś wyraz, albo też wyraża inną nastręczającą się uwagę, np.

Wnet Gierwazy (on to był) przez tłum się przecisnął. Mickiewicz. *Ja także (nie wiem dlaczego) oczy miałem łez pełne i coś mię dusiło w gardle.* Słowacki. *Spostrzegł raz (było to w niedzielę), że matka dała jej mały bukiecik.* Al. Głowacki. *To mi tabaka! od czasu jak nos dźwigam (tu głasnął nos długi), takiej nie zażywałem (tu kichnął raz drugi), prawdziwa bernardynka.* Mickiewicz.

ZASADY PISOWNI POLSKIEJ

uchwalone na Walnym administracyjnym posiedzeniu Akademji Umiejętności d. 17 lutego 1917 r., a ułożone d. 15 lutego t. r., w porozumieniu z przedstawicielami Tymczasowej Rady Stanu Królestwa Polskiego oraz galicyjskiej c. k. Rady Szkolnej Krajowej.

1. a) W przyrostkach wyrazów przeważnie obcych, zatym przedewszystkim (ale nie wyłącznie) w ich zgłoskach końcowych, pisać *j*, np.

Arabja, Serbja; Francja, Lukrecja, Łucja, promocja, prowincja, racja, stacja, Wenecja, specjał, facjata, krucjata; Lombardja, kordjał, medjum, parodja, paradjer, stadjum: mafja, bibljografja; orgja; Anglja, biblja, balja, kanalja, konsyljum; akademja; Danja, gubernja, kalumnja, manja, unja; lampjon; archiwarjusz, Austrja, barjera, banderja, centurja, embrjon, galerja, historja, kurjer, malarja, Marja, Marjusz, parjas; pasja, Rosja, kasjer, posesja; bestja; Azja, fryzjer.

Oczywiście taksamo w pochodnych, np. *specjalny, racjonalny, stacjonować, Wenecjanin; gwardjan, konsyljarz, posesjonat, manjak, bestjalski, Rosjanin, marjacki, marjański.* Podobnie w rodzimych, dosyć rzadkich zresztą, np.: *Igołomja, Bogorja, Złotorja* (obok *Bogoryja, Złotoryja* wedle c).

b) W pniach, czyli tematach wyrazów obcych, zatym przedewszystkim w ich zgłoskach początkowych, zatrzymać etymologiczną pisownię przez *i*, np.; *biologja, biograf, fiolet, miazmat, hiacynt, Hiob, Hieronim, trio, Pius, diagnoza.*

c) W wypadkach niewątpliwej wymowy *yj, ij*, pisać tak zgodnie z pisownią rodzimych wyrazów, takich jak: *kryjówka, pomyje, Kołomyja, stryjek, kijek, pijak, pijus* itd., oraz takich, jak: *linijka, bestyjka, stacyjka, Maryjka, biblijny, gwardyjski* itd.; zatym: *bryja, chryja, fijołek, Tryjest, austryjacki, dryjakiew, patryjota* itd. Naodwrót, znowu zgodnie z powszechną wymową, *djabeł, djak.*

Uwaga 1.

Wahania, jak: *Priam*, *triumf*, *triera*, *diarjusz*, *dialekt*, *grubjan*, *diament* itd., obok *Pryjam*, *tryjumf*, *tryjera*, *dyjarjusz*, *djament*, *dyjalekt*, *grubijanin* itd. są nieuniknione i dopuszczalne.

Uwaga 2.

Zgodnie z wymową i ogólną zasadą polskiej pisowni pisze się powszechnie: *maniera*, *inżynier*, *kanonier (kosynier)*, *magazynier*, *Madziar*, *pakier (pakiet)* itd., to znaczy w wypadkach, gdzie, zgodnie z pochodzeniem, wymawiamy tylko zmiękczoną spółgłoskę bez następującego *j*, wyrażamy zmiękczenie, jak zwykle przez *i*.

2. W końcówkach zaimkowo-przymiotnikowych pisać jednolicie, bez rozróżnienia rodzajów, w liczbie pojedyńczej *-ym*, w liczbie mnogiej *-ymi*; *dobrym dzieckiem* i *ojcem*, *dobrymi dziećmi*, *kobietami*, *panami*. Taksamo *zatym*, *przedewszystkim* itd.

3. W tematach (przeważnie zgłoskach początkowych) wyrazów obcego pochodzenia pisać *ge*, *ke* (nie *gie*, *kie*): *geografja*, *geologja*, *geometrja*, *Genewa*, *kefir*, *Wogezy* itd.

W wyrazach odczuwanych jako swojskie oraz w pochodnych pisze się *gie*, *kie*: *angielski*, *giełda*, *giemza* (jak *giez*), *kierat*, *kielich* (jak *kiedy* itd.), *Giedymin*, *Jagiełło* itd.

4. W imiesłowach czasu przeszłego na *szy* zatrzymać *ł*, pisać zatym: *zjadłszy*, *przyniósłszy* itd.

5. Pisać *biec*, *móc*, *strzec*, *strzyc* itd.

6. Przymiotniki *bliski*, *męski*, *niski*, *śliski*, *wąski*, *grząski* pisać przez *s*; podobnie *rześki*.

[7. Bezokoliczniki słów *gryzę*, *wiozę*, *lezę* pisać przez *ź*: *gryźć*, *wieźć*, *leźć (znaleźć)*].

8. Przyimek *z* w roli prefiksu czasownikowego pisać zawsze wedle wymowy *(z* lub *s)*; a mianowicie przez *s* także przed *s-*; zatym nietylko *skrócić*, *scedzić*, *sczesać* itd. (jak i dotychczas), ale także *ssunąć*, *ssadzić*, *ssinieć*, *sszyć* itp.

9. Imiona (nazwy) narodów i zgromadzeń zakonnych pisze się, jak dotychczas, dużą literą.

10. Podwójną spółgłoskę pisze się w wyrazach obcych tam, gdzie się tak powszechnie wymawia, a zatym, np. *willa*, *bulla*, *madonna*, *Budda*, *manna*, *Gallowie*, *innowacja*, *irracjonalny* itd.; zresztą, zgodnie z wymową, pisze się pojedyń-

czą spółgłoskę: *aluzja*, *iluzja*, *ilustracja*, *pesymizm*, *apelować*, *asymilacja*, *korekta* itd., nie mówiąc już o ustalonych oddawna: *profesorze*, *gramatyce*, *literaturze*, *klasie*, *asystencie* itd.

11. W wyrazach (przeważnie) łacińskich lub romańskich pisać *s* lub *z*, zgodnie z tradycją lub ogólnie polską wymową, zatym: *konsul*, *uniwersytet*, *intensywny*, *mansjonarjusz*, *ansa*, *sensacja* (oczywiście też *Persowie* itp.), itd., ale *cenzor*, *cenzura*, a także utarte obecnie *ofenzywa*, *defenzywa* itp. (oczywiście też, jak oddawna, *formalizm*, *idealizm*, *epizod*, *Cezar* itd.).

12. a) Wyrażenia, złożone z przyimka i imienia, pisać razem, jeżeli mają samoistne znaczenie przysłówkowe, zatym np. *powoli*, *pomału*, *zapomocą*, *zamłodu*, *zbliska*, *zdala*, *naczele*, *nakoniec*, *wkońcu* (ale: *w końcu wsi*) itd.

b) Enklityczne *by* pisać razem: *robiłby*, *zrobiliby*, *jeżeliby się dało*, *jemuby warto dać* itd. (oczywiście też, jak dotychczas, *róbże*, *chodźcieno*, *kiedyście tacy mądrzy* itd.).

c) Partykułę *to* pisać osobno: *byli to sami chłopi*, *była to trzecia noc* itd.

d) *Niema* „nie jest", ale *nie ma* „nie posiada".

13. Pisać *poślę*, *Śląsk*, *ślub*, *ślaz*, *wiśnia* itp. przez *ś* (nie przez *sz*).

14. Imiona i nazwy klasyczne pisać (i wymawiać) zgodnie z ustaloną tradycją polską.

Nowożytne obce imiona i nazwiska zachowują, z rzadkimi wyjątkami, jak *Szekspir*, *Wolter* obok *Voltaire*, pisownię oryginalną. W odmianie odrzuca się końcowe samogłoski, zatym: *Racina*, *o Racinie*, *Roussa*, *Corregia*, *z Popem*, *Comta* itd., obok mianowników *Racine*, *Rousseau*, *Corregio*, *Pope*, *Comte* itd.

15. Dopuścić postać *dwóch* obok *dwu*.

16. Dzielenie (przenoszenie) wyrazów odbywa się wedle poczucia etymologicznego lub fonetycznego, np. *po-rząd-ko-wy*, *na-stęp-ny*, *koń-ców-ka*, *mat-ka*, *za-tkać* itd.

17. Liczebniki porządkowe, o ile się ich nie wypisuje słowami, wyraża się cyfrą bez kropki, np. *w IV wieku*, *w 20 tomie*, albo też dodaje się odnośną końcówkę: *w IV-ym wieku*, *w 2-im tomie*, *10-y rozdział*, *20-a mowa* itd.

18. Przymiotniki na *ski*, urobione od rzeczowników, których pień kończy się na *-g*, brzmią regularnie *-ski*, nie *-gski*, np. *praski*, *nowotarski*, *norwescki*, *ryski* itd. jak *boski*; tak też je pisać należy, nie *pragski* itd.

Wyższej Szkoły Pedagog. W KRAKOWIE

TREŚĆ.

Str.
Przedmowa do wyd. I-go i do II-go 3
„ do wyd. III-go 4

WIADOMOŚCI WSTĘPNE.

Język (mowa) 5
Zdanie 6
Podmiot 7
Orzeczenie 8
Części mowy 10
1. Rzeczowniki 11
2. Przymiotniki 20
3. Liczebniki 25
4. Zaimki 26
5. Słowo albo czasownik 30
6. Przysłówki 36
7. Przyimki 38
8. Spójniki 39
9. Wykrzykniki 39
Różne języki 40
Język ojczysty 40
Języki słowiańskie 42
Język polski; jego narzecza 43
Język literacki 43
Dzieje języka polskiego 43
Gramatyka i jej podział 45

GŁOSOWNIA.

Głoski i litery 46
Abecadło. 47
Narządy mówne (z ryciną) 48

Str.
Samogłoski 51
Spółgłoski 53
Zgłoski 58
Zmiany fonetyczne 59
Zmiany samogłosek 60
Zmiany spółgłosek 67
Mazurzenie 76
Akcent czyli przycisk 77

ETYMOLOGJA.

Budowa wyrazów 79
Rozwój języka 80
Zmiany analogiczne 81
Części składowe wyrazu 82
Pierwiastek 84
Przedrostki 85
Przyrostki 86
Końcówki 96
Wyrazy złożone 97
Zestawienia wyrazów 98
Zrosty 98
Złożenia właściwe 99

FLEKSJA

I. Deklinacje 101
1. Odmiany rzeczowników 101
Deklinacja I, męska 104
Deklinacja II, nijaka 114
Deklinacja III, żeńska 122
Deklinacja IV, żeńska 127
2. Odmiany zaimków 130
3. Odmiany przymiotników 142
Deklinacja przymiotników rzeczownikowa . . . 142
Deklinacja przymiotników zaimkowa 145
Rzeczowniki o formie przymiotnikowej . . . 147
Stopniowanie przymiotników 150
4. Odmiana liczebników 152
Odmiana liczebników głównych 152
Liczebniki porządkowe 157
II. Konjugacje 159
Strony słowa. Tryby 159

Str.
Imiesłowy 160
Pierwiastki i osnowy słowa 160
Układ konjugacji 162
Odmiana słów: jestem, wiem, jem, dam . . . 163
Konjugacja I. 166
Konjugacja II 172
Konjugacja III 175
Konjugacja IV 182
Konjugacja V. 185
Ogólne uwagi o wszystkich konjugacjach.
Osnowy teraźniejszości 188
Osnowy bezokolicznika 193
Czasy złożone 196
Strona bierna słowa 198

SKŁADNIA.

I. Zdanie pojedyncze 199
Orzeczenie właściwe 200
Podmiot właściwy 203
Podmiot gramatyczny 204
Podmiot logiczny 205
Zdania bezpodmiotowe. 206
Zgoda orzeczenia z podmiotem 208
Dopełnienie 209
Formy dopełnienia 212
Określenie 219
Określenia rzeczowników 222
Określenia przysłówkowe 226
Zdania ściągnięte 231
II. Zdanie złożone 233
Zdania złożone współrzędne 234
Zdania główne z pobocznymi 237
Zdania przytoczone i wtrącone 247
Zdania nawiasowe 248

Zasady pisowni polskiej 250

BIBLIOTEKA
Wyższej Szkoły Pedagog.
W KRAKOWIE

SPROSTOWANIA.

str. 22 wiersz 2 od dołu i wiersz 11 od dołu, oraz
str. 23 wiersz 8 od góry zam. *pięknemi* ma być: *pięknymi*.
str. 29 wiersz 1 od góry ma być: *z takimi*,

W składni nie przeprowadzono znaczniejszych zmian, zapowiedzianych w przedmowie, z powodu długo trwającej choroby autora.

54458

Wydawnictwa M. ARCTA w Warszawie

	Mk.
Krasnowolski A. Przenośnie mowy potocznej. Część I. Człowiek i przyroda. (KdW. 297).	1 30
— Przenośnie mowy potocznej. Cz. II. Życie praktyczne i duchowe. (KdW. 298).	1 10
Maglewa I. Rozwój języka polskiego. Zarys. (KdW. 428).	— 55
Szober St. O poprawności języka. (KdW. 577).	— 35

Michała Arcta Słownik ilustrowany języka polskiego.
Trzy tomy: 70000 wyrazów i wyrażeń, objaśnionych 1300 rysunkami na 2650 stronicach druku. 35 —
W oprawie ozdobnej w płótno ang., 45 —

Krasnowolski A. i Niedźwiedzki Wł. Słownik staropolski. 26000 wyrazów i wyrażeń, używanych w dawnej mowie polskiej. 1000 stron dwuszpaltowych. 2 tomy, Mk. 6.40, w opr. 8 50

Krasnowolski A. Słowniczek frazeologiczny. Poradnik dla piszących, ułatwiający budowę zdań, okresów, szykowanie wyrazów, piękne wysławianie się i pomagający w rozwijaniu myśli. Wydanie II-gie poprawione. Mk. 2.15; w opr. 4 20

Gallo H. Słowniczek wyrazów o pisowni wątpliwej wraz z ich podziałem na zgłoski. — 75

Krasnowolski A. Najpospolitsze błędy językowe, zdarzające się w mowie i w piśmie polskiem. Wyd. II. — 90

Passendorfer A. dr. Słowniczek błędów językowych i najważniejszych prawideł gramatycznych. Wyd. dla młodzieży i do użytku szkolnego. 1 40
w opr. 2 20

— Słownik ortograficzny, na podstawie uchwał Akademii Umiejętności. Mk. 5.30; w opr. 6 50

— Słownik ortograficzny (mniejszy). Na podstawie uchwał Akademii Umiejętności. Mk. 3.30 kart. 4 20
w opr. 4 50

Słownik ortograficzny. Wskazówki pisowni polskiej i wątpliwych form gramatycznych wraz z podziałem na zgłoski podług pisowni autorów „Słownika języka polskiego". Przeszło 900 str. Wydanie II, przejrzane i poprawione Mk. 7.—, w opr. 9 60

Geprüft und auch für die Ausfuhr freigegeben durch die Kais. Deutsche Presseabteilung Warschau, den 12.V. 1917. T.-Nr. 5560. Dr.-Nr. 391.